

Robert Olson

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI ve ŞEYH SAİD İSYANI

Özge

KAMIKAPPI WEŠEWA
SAID IGWAH
GADI GWAH
WEŠEWA
KUPT MELI
GOSOMA
ROBERT OŁĘDZIA

Robert Olson

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI
VE ŞEHİ SAİD İSYANI

1880-1925

Tercüme: Bülent Peker- Nevzat Kıraç

Öz-Ge Yayınları: 12

Yönetim Yeri:
Meşrutiyet Cad. 17/19
06640 Kızılay/ Ankara
Tel: 418 22 96

Kapak Resmi : Hüseyin Acuntaş
Kapak Düzeni : Metin Turan

Basım Tarihi: Kasım 1992 Ankara

Robert Olson

**KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI
VE ŞEHİ SAİD İSYANI
(1880-1925)**

Tercüme: Bülent Peker- Nevzat Kıraç

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
Teşekkür.....	9
Giriş (William F. Tucker).....	11
Bölüm I- Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu: Şeyh Ubeydullah ve Kürt İttihadı.....	17
Hamidiye Alayları	26
1908'den 1924'e Kadar Kürt Milliyetçiliği	37
Bölüm II- Sevr'den Şeyh Said'e Kürt Milliyetçiliği	51
Azadî'nin Kuruluşu	72
Bölüm III- Mondoros'tan Lozan'a, Kürtler'e Yönelik İngiliz Politikası	85
Bölüm IV- İsyancılar İçin Seferberlik: Beytüşşebap'tan Piran'a	139
Asi Kürt Kuvvetler Ve Tenkil Harekâtına Katılan Türk Kuvvetlerine Dair Rakamlar	155
Bölüm V- İsyancılar Ve Sonrası	161
Bölüm VI- Şeyh Said İsyancılarının Uluslararası Boyutları ...	191
Sonuçlar	225
Sonuç	229
Ekler	243
Notlar	269
Kaynakça	304
Fotograflar	

Önsöz

Şeyh Said İsyani'nın farkına ilk kez, 1965-1973 yılları arasında Indiana Üniversitesi'nde Wadie Jwaideh'le Ortadoğu ve İslam Tarihi üzerinde çalışırken vardım. Profesör Jwaideh, Kürt ulusal hareketinin kapsamlı bir tarihini yazan ilk tarihçiydi ve öğrencileri de bu çalışmadan ilk yararlananlar olmuştu. Birlikte öğrenim gördüğüm dostum Bill Tucker, isyan hakkında ilkin bir master makalesi hazırladı. Ben Türkçe biliyordum, fakat Bill bilmiyordu; dolayısıyla Bill kendisiyle birlikte çalışmamı önerdi. *Die Welt des Islams*'da yayınlanan bir makaleyi böylece birlikte yazdık. Bu makale, Martin van Bruinessen Ağa, **Şeyh ve Devlet'i** yayımlamadan önce çıktı.

1979-1980 arasında izinli olarak Ingiltere'de bulduğum sırada, Şeyh Sait İsyani ile birlikte 1921-1925 döneminde Ingiltere'nin Kürtler'e karşı izlediği politika hakkında belge olup olmadığını araştırmaya karar verdim. Büyük bir sürprizle karşılaşarak özellikle Hava Bakanlığı arşivlerinde tam anlamlı binlerce belge buldum. İsyanındaki Hava Bakanlığı arşivleri daha önce kullanılmamıştı. Hava Bakanlığının 23/236, 237, 238 ve 239 sayılı arşivlerinde "**Şeyh Said İsyani**" başlığı altında dört klasör saklanmaktaydı. Yalnız bu dört klasörde, 26 Şubat 1926'dan Ocak 1927'ye kadarki dönemi kapsayan 304 dosya bulunmaktadır. Notlarda belirtildiği üzere, bu belgeler, Hava Bakanlığı arşivlerinde isyana ilişkin büyük sayıdaki belge ve malzemenin yalnızca özünü oluşturmaktaydı.

Sömürgeler Batanlığı (Colonial Office) kayıtları da hayli zengindi. Sömürgeler Bürosu'ndaki isyanla doğrudan ilgili belge ve malzemenin de çoğunlukla Hava Bakanlığı kaynaklı olduğunu belirtmeliyim. Irak'taki hava istihbaratı, 1922'den 1925'teki isyana deðin, Kürtler, Irak ve Doğu Anadolu konusundaki bilgilerin ana kaynağıydı. Dışişleri Bakanlığı'ndaki isyanla ilgili kayıtların çoğu da, kendi kaynakları Hava Bakanlığı kayıtlarına dayalı olan Sömürgeler Bakanlığı raporlarına dayanıyordu.

Bu kayıtlar, isyana doğrudan tanıklık etmiş olan kaynaklara dayanılarak yazılmış ilk değerlendirme olan bu kitabın temelini oluþturmaktadır. Irak'taki İngiliz istihbaratı ile Suriye ve Lübnan'daki Fransız istihbaratının isyan konusunda düzenli olarak bilgi mübadelesinde bulunmuş olması nedeniyle Hava Bakanlığı arşivleri daha da zenginleşmiştir. Hava Bakanlığı arşivlerinde saklanan çok sayıda Fransız İstihbaratı raporları da vardır. Bu, fon yokluğu ve üniversite yükümlülüklerim nedeniyle Fransız arşivlerinde çalışma imkânı bulamamış olmamı telâfi etmektedir; ki, kuşkusuz bu arşivler, İngiliz arşivlerinde bulunanların dışında isyanla ilgili hayli zengin veri içermektedir kuşkusuz. Eminim ki; Alman ve Sovyet arşivlerinde de isyana ilişkin hayli bilgi bulunmaktadır. Umarım, kitabım diğer bilimadamlarını bu arşivlerde çalışmaya teşvik eder. Bir gün bilimadamlarına açılabilirse, Türkiye'deki arşivler de hayli zengin bilgi sağlayacaktır. Umarım bu kitap, bu arada Şeyh Sait İsyani ve Birinci Dünya Savaşı sonrası Orta Doğu tarihini anlamaya yönelik çabalara bir katkıda bulunacaktır.

Robert Olson

Lexington, Kentucky

Teşekkür

Bu kitabı kendisine ithaf etmem bile, kendisine yalnızca dostluğu öğrettikleri ve verdiği cesaret için değil, aynı zamanda "Kürt Ulusal Hareketi: Kökenleri ve Gelişimi" adlı eseri için de borçlu olduğum Wadie Jwaideh'e borcumu ifade etmeye yetmez. Yaklaşık otuz yıldan sonra, bu çalışma, Kürt miliyetçiliğinin erken dönemlerini değerlendirmesi açısından hâlâ aşılamamıştır. Bu kitap, notlarda da belirttiğim gibi, Martin van Bruinessen'in eserleri olmaksızın mümkün olmayacaktı. *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients 1984*, der. Martin van Bruinessen ve Jochen Blaschke (Berlin: Express Edition, 1985)'de yayınlanan "Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said" adlı makalesinde yer alan haritayı sayfa ..'de yayımlamama izin verdiği için de kendisine teşekkür borçluyum. Wadie Jwaideh ve Martin van Bruinessen gibi ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar Kürt tarihi ve toplumu konusunda en yatkın iki bilim adamını tanımak ve kendileriyle çalışmak, benim için büyük ve derin bir zevk olmuştur. Onlardan öğrendiğim bir şey de, büyük bilim adamı olmanın, cömertliği de beraberinde getirdiğidir.

Kew Gardens, Büyük Britanya'daki Devlet Arşivleri Bürosu çalışanlarına, arşivlerindeki belgelerden alıntı yapmama izin verdikleri ve 1979-80'de orada bulduğum sırada araştırmamı rahat bir ortamda yapmamı sağladıkları için teşekkür etmek isterim. *Die Welt des Islams* editörleri Profesör Stefan Wild ve Werner Ende, "İkinci Kez: Kürtlere Karşı İngiliz Politikası (1921-1922)" (27 [1987]) adlı makalenin bazı kısımlarını kullanmama izin verdiier. *International Journal of Turkish Studies*'in editörü Kemal Karpat, derginin 5. cildi 1. sayısında yayınlanacak olan "Irak Devleti'nin Kurulması Konusunda Churchill-Cox yazışmaları:

1921-23 Arasında Milliyetçi Türk Hükümetine Karşı İngiliz Siyasetinin Sonuçları" adlı makaledeki malzemeyi kullanmama izin verdi. *Turcica*'nın editörü Paul Dumont'a da, "Türkiye'de Şeyh Said İsyanı: Kullanılan Birliklere İlişkin Tahminler" (1989)'deki malzemenin kullanılmasına izin verdiği için teşekkür ederim.

Yabancı dillerde malzemeye dayalı böylesi bir kitap, Orta Doğu dillerinde hiçbir kitaba sahip olmayan Kentucky Üniversitesi gibi bir üniversitede, ancak Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmeti çalışanlarının muhteşem gayretleriyle mümkün olabilirdi. Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmeti'nin yönetici Roxanie Dones ve memurları, zaman zaman böylesi "gizemli" dillerde yayın isteklerimle eğlendilerse de, görevlerinin gerektirdiğinin çok ötesinde yardımcı oldular; daima, istediğim kitapları elde etmeyi başardılar. Jennifer Marie Geran, ihtiyaç duyduğum kitapları elde etmekte özellikle maharetli, kararlı ve kâşifçe bir çaba gösterdi. Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles Kütüphanelerarası Ödünç Verme Hizmetleri'ne de, tüm kitap isteklerimi yerine getirmeyi başardıkları için, takdir duygularımı ifade etmeliyim.

Pat Howard, alışageldiğimiz hayli maharetli ve yetkin tarzıyla, elyazlarını bilgisayara aktarmak gibi güç bir görevin üstesinden geldi. Hayli yoğun olmasına rağmen hem imlâ hem de gramer düzeltmelerini üstlendi.

Kentucky Üniversite'si Kartografi Laboratuvarı idarecisi Gyula Pauer, tüm meşguliyetine rağmen, haritaları hazırlamak için zaman yarattı. Kitapta, "en az iki iyi harita" bulunması gereği kanıstdaydı.

Profesör William F. Tucker, beyfendiliği ve bilimadamlığıyla, hem metni okudu hem de bir giriş yazması ricalarını kırmayarak, haftalarca kendi araştırmasından ve tatilinden feda etti. Bir Ortağoğu tarihçisi olmanın verdiği hazlardan biri de, bir meslektaşın sürekli yardımını alabilmek oldu. Profesör Tucker'a minnettarım.

*Martin van Bruinessen, "Osmanlıcılıkten Ayrılmışlığı: Şeyh Sait Ayaklanması'nın Dini ve Etnik Arka Planı", çev. Levent Kafadar, *Kürdistan Üzerine Yazilar, Martin van Bruinessen, İst. İletişim Yay, 1992, s. 123-71*

Giriş

Avrupalılar ve Avrupalı olmayan halklar arasındaki ilişkiler üzerine ustaca çalışmasında (**Avrupa Ve Tarihi Olmayan Halk**), Eric Wolf, Batılıların sözde ilkel halkları tanımlamakta kullandıkları kavramları inceler: "Tarihi olmayan", yani dış dünyadan ve birbirlerinden yalıtılmış halklar. Bu, kendisinin de kanıtlanmış olduğu gibi, yanlıltıcı bir görüştür. "Tarihleri inkâr edilmiş" halklardan da söz edilebilir. Filistinli Araplar, Ermeniler ve özellikle Kürtler'in son yüzyılı düşünülürse, böylesi bir terim ve tasarımin Batı Asya halklarına uygulanması oldukça anlamlıdır. Bu sonuncu grubun modern tarihi ve siyasi mücadeleleri, bu kitabın konusunu teşkil etmektedir.

Ortadoğu uzmanlarının pekâlâ farkında oldukları gibi, Kürtler, sürgünler dışında Kürdistan olarak adlandırılan bölgede yaşamakta olan ayrı ve farklı bir milliyettir. Kürtler'in çoğunluğu oluşturduğu bu bölge, Doğu Anadolu, Kuzeydoğu Suriye'nin üç bölgeleri, Kuzey Irak, Kuzeybatı İran ve Sovyet Ermenistanı'nın (bugün Ermenistan Cumhuriyeti) güney ve güney-doğu bölgelerinden ibarettir. Yüzyıllardır bu bölgeye yerleşmiş olmanın dışında, Kürtler, modern Farsça ile ilişkili olmakla birlikte ayrı bir Hint-Avrupa dili olan ortak bir dili de paylaşmaktadır. Kürtçe konuşanların çoğunluğu üç lehçe (diyalekt) kullanmaktadır: Kurmancı, Sorani ve Kurdi. Az sayıda Kurt ise Zazaca olarak bilinen diğer bir lehçeyi de kullanmaktadır. Hangi lehçe olursa olsun, Kurt dili, gramer, sentaks ve lügat açısından farklı bir lisandır. Dahası, Kürtler kendilerine özgü bir folklora,

vekayiname, şiir ve ondokuzuncu asırdan beri gazeteciliği de içeren kıdemli bir edebiyata da sahip bulunmaktadır.

Her ne kadar böylesi kısa bir incelemede her halükârda kompleks ve hatta tartışmalı olan Kürtler'in erken dönem tarihine yeterince dikkat sarfetmek mümkün değilse de, eski zamanlardan beri, en azından Medler döneminden beri, Kürtler'in Kurdistan'da kaynaşmış ve homojen bir şekilde yaşamakta oldukları vurgulanmalıdır. Toros ve Zagros'taki dağlık alanlarda ve bitişik vadilerde yaşayan Kürtler, diğer halklar gibi, çeşitli istila dalgalarına ve farklı hükümetlere tanık oldular, ancak topografya veya mevcut egemen hanedanın talihinin dönmesi sayesinde görece özerk ya da yarı bağımsız dönemler yaşamayı başardılar. Kürtler, Ortadoğu'nun Müslümanlarca istila edilmesinden sonra çeşitli Müslüman hanedanlarının sultası altında yaşamaya başladılar. Fakat 10. yüzyılda İslami dünyarın doğusundaki başka yerlerde de olduğu gibi Kürtler, halifelik hükümetlerinin fermanı karşısında çok daha özgür oldukları bir döneme girdiler. Kürt reisleri ve liderleri, faal bir biçimde küçük, neredeyse müstakil hanedanlar kurmaya başladılar. Moğol, Safevi ve Osmanlı istilaları, Kürt halkı arasında yıkım ve dağılmaya yolaçtıysa da Kürt ileri gelenleri ve yerel yöneticiler, Iran-Türk anlaşmazlıklarını, en azından 1514'ten 17. yüzyıl sonlarına degein, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya muktedir olabildiler.

18. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu, merkezi hükümet düzeyinde öylesi güçlüklerle karşı karşıyaydı ki, yerel Kürt emirleri yavaş yavaş etkinlik ve büyük ölçüde muhtariyet kazanmayı başarabildiler. Ancak Sultan II. Mahmud dönemi (1808-1839) reform ve merkezileşme çabalarıyla ki, Kürt emirleri (örneğin, Revanduz'da Muhammed Paşa, Botan Beyi Bedirhan) boyunduruk altına alınabildiler. Mirî Hareketlerin bastırılmasından sonra, Kürt toplumunda etkin kudret ve önderlik, yani bir tür siyasi önderlik, şeyhlerin eline geçti.

1870'lere gelindiğinde, genellikle Nakşibendi veya Kadiri Sûfi tarikatlarından şeyhler, takva, karizma, evlilik yoluyla kurulmuş ittifaklar ve servetleri sayesinde, hayli kudret ve saygınlık kazanmış bulunuyorlardı. Emirliklerin Osmanlılılar tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından, Kurdistan'da bir karışıklık ve nizamsızlık hali hüküm sürmeye başlamıştı. Huzur ve düzeni tesis edebilmeye muktedir, şeyhlerden başka ahlâki bir kuvvet mevcut bulunmamaktaydı. Sonuç olarak, 1850'lerde, Şemdinan, Barzancı ve Barzan Şeyhleri zuhur etmeye başladılar. Profesör Wadie Jwaideh'in göstermiş olduğu gibi, şeyhlerin şöhret ve kudrete ulaşmaları, Kürt halkının, emirliklerinin ortadan kalkmasıyla hasıl olan iktidar boşluğunu doldurma arzusuna işaret etmektedir. Şeyh Ubeydullah'ın 1870'li yılların sonlarına doğru yükselişi, şeyhlerin Kurdistan'da kesbetmiş bulundukları büyük role güzel bir örnek teşkil eder. Fakat, Ubeydullah isyanı diğer bir nedenle de anlamlıdır-Kürtlerin birleşmesi ve başarısız olmakla birlikte ayaklanması cihetinde yeni bir siyasi kuvvetin doğuşunu da belirlemektedir. Şeyhler, Kürt milliyetçiliği ve özerklik talep eden siyasi ve askeri Kürt hareketlerinde hayli mühim bir rol oynadılar. Gözle görünen köy kılavuz istermez; fakat böylece Kürtler için milliyetçilik ve dinin başlangıçtan itibaren içine olduğunun altı çizilmeli. Bu kitabı ve bu arada Kürt halkının modern tarihini kavrayabilmek için, şeyhlerin rolü ile milliyetçilik ve İslam'ın bu terkibini anlamak gereklidir.

1908 Jön Türk İhtilali'nden sonra, İstanbul, Musul, Diyarbakır ve Bağdat gibi pekçok Osmanlı şehrinde Kürt siyasi kulüpleri ve cemiyetleri kurulmuştur. Dahası, genç Kürtler, özellikle Bedirhan ve Baban gibi önde gelen ailelerin mensupları, eğitim amacıyla Ortadoğu dışındaki ülkelere (örneğin, Fransa ve İsviçre'ye) gitmişlerdir. Kaçınılmaz olarak, yükselen bu entelijensyanın üyeleri Batı tarzı milliyetçilik ve diğer siyasi kavramlarla tanışmakta, bu ise, kendi ulusal gelenekleri ve değerleri yönünde artan bir farkına varışa neden olmaktadır. Bu aydınların ve fikirlerinin Kurdistan'daki

geleneksel siyasi ve dini önderler tarafından kuşku ve hoşnutsuzlukla karşılandığı ileri sürülmekte. Gerçekte ise, Jwaideh ve Olson'un araştırmaları, milliyetçi fikriyatın Kürdistanlı liderler tarafından kulak arkası edilmediğini göstermektedir. Tam tersine, milliyetçi kavramlar Kürdistan şeyhleri ve dini cemaatleri tarafından kabul edilmiş ve yayılmıştır.

Bu son gelişme, Kürt ulusal bilincinin ve hareketinin tekamülü açısından aslı bir ehemmiyeti haizdir. Şeyhler, Kürt kitleleri ile yakının özdeşleşiklerindendir ki, milliyetçi fikriyatı benimsemeleri, Kürt ulusal kimliğinin ve programının kitleler arasında yayılışına giden anayoldur. Bu tür fikirlerin yaygınlık kazanması, net bir şekilde 1908 sonrası Türk önderler ve hükümet kadroları ile özdeşleşmiş bulunan laisizme muhalif geleneksel İslami önderlerin sayesindedir. Gerçekten de, Olson'ın da gösterdiği gibi, Jön Türkler'le ve daha sonra Kemalist reformlarla bağlantılı laisizm, Şeyh Said Isyanı'nın ideolojisinde temel bir unsurdur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı ve Yakındogu'daki durumun kaypак ve belirsiz olduğu Birinci Dünya Savaşı ertesinde, Kürtler ve diğer uluslararası, muzaffer müttefiklerin Ortadoğu'ya dayatacak gibi göründüğü yeni düzenden hayli istifade edebilecekleri düşünülmekteydi. Gerçekten de, milliyetçi Kürt örgütleri tarafından seçilen bir sözcü [Şerif Paşa] Paris Sulh Konferansı'na katıldı; Kürtler peşinde koştukları hülyayı -ulusal devletlerini- gerçekleştirmeye yolunda görünümketeydiler. Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Muahedesinin 62, 63 ve 64. maddeleri maddeleri Kürt meselesine matuftur.

64. madde, Kürtler'e, Kürdistan'da, en azından daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul vilayetine bağlı bölgelerde bağımsız bir devlet kurma fırsatı vermektedir. Kürtler için büyük bir talihsizlik olarak, antlaşma Mustafa Kemal ve kuvvetlerinin faaliyetleri sırasında işlerliğini yitirdi. Kürtler, daha önce ve o zamandan beri pek çok milliyetçi hareketinde karşılaştığı iki merhametsiz olguyla

karşı karşıya kaldılar -rekabet halinde olan milliyetçilikler, daha küçük ya da güçsüz gruplar için felaket ve büyük devletlerin diplomatları ile siyaset adamları için kullanılabilecek mükemmel kozlar anlamına gelir.

Olson'ın göstermiş olduğu gibi, Kürt ulusal davası Ortadoğu'da ve Ortadoğu'nun dışında bulunan güçlü devletlere, en azından potansiyel olarak, manipülasyon ve *Reel Politika* için bir araç sağlamaktaydı. Nitekim, kitabın ana temalarından biri, Kürtler'in Büyük Britanya ve Kemalist Türkiye arasındaki siyasi mücadelelerde nasıl piyon olarak kullanıldığıdır. Yalnızca Türkler'in Ortadoğu üzerine tasarladıkları oyunlara yönelik korkularını değil, Türk-Irak sınırında patlamaya hazır mücadelenin tabiatını da anlamak mümkündür. Ancak, bu kitapta açık bir biçimde, Şeyh Said İsyani'mn bir Kürt meselesi olduğu, Irak Musul'u çıkarları etrafında İngilizler'in Türkler'e karşı kullanmak üzere hazırladıkları bir komplotmadığı ilginç bir şekilde anlatılmaktır. Olson, ilaveten Kürtler'in İngiliz emperyal siyasetinde oynadığı rol, bu siyaseti yapanlar arasındaki farklılıklar ve tartışmalar ve bu siyasetin uygulama sahasında kullanılan tekniklerin yapısı, örneğin hava kuvvetlerinin kullanılışı konularında hayli önemli bilgiler sunmakta okuyucuya. Şeyh Said ve Kürtler, İngilizler için, belki kendilerinin farketmiş olduklarından daha fazla bir ehemmiyet taşımaktaydılar.

Ancak, nihai çözümde bu kitap, Türkler ve ulusal bilince ulaşmış Kürtler arasında Birinci Dünya Savaşı sonrası ilişkileri hikaye etmektedir. İsyancın, Türkiye Kürtleri'nin ve bu anlamda Türk devleti egemenliğindeki diğer potansiyel anti-Kemalistler'in geleceğini nasıl etkilediğini anlamak oldukça önemlidir. Türk ordusunun Kürt bölgelerinde tatbik ettiği harekatların tabiatı ve sayısı özellikle dikkate alınmalı; Kurdistan'da, Türkleri ilgilendiren harici veya dahili herhangi bir bölgede olduğundan çok daha fazla askeri harekât düzenlenmiştir. Görünen o ki, Şeyh Said İsyani, onlarca yıl süregelen bir husumet, güvensizlik ve şüphe mirası bırakmıştır.

Geçmiş birkaç yılda Doğu-Anadolu'da gerçekleştirilen Türk askeri faaliyetlerini bilen gözlemcilerin, bu eserde oldukça ilgi çekici malzeme bulacakları kuşkusuz. Türk hükümetinin ası veya muhalif gruplara yönelik husumeti ve şüpheciliği de, burada verilen bilgilerin ışığında daha bir anlam kazanmaktadır. Şeyh Said İsyani, ideolojileri Kemalizm'e bir meydan okuma veya tehdit teşkil ettiği düşünülen muhalif gruplara karşı zalimane uygulamaları mümkün kılmış, hatta meşrulaştıracı bir görünüm arzetmiştir.

Şeyh Said ve diğer önderler idam edildi, ayaklanma şiddetle bastırıldı; fakat sorun hiç de basit bir şekilde ortadan kalkmış olmadı. 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında başka Kürt isyanları patladı; Kürtler, bağımsızlık ya da muhtariyet isteklerinden vazgeçmemişlerdi. Çatışan milliyetçilikler meselesi ortadan kalkmadı; öyle olacağına dair hiçbir emare de yok. Bundan başka, Şeyh Said İsyani, bazı gözlemcilerin günümüz İran'ıyla bağlantı kurdukları bir şeyi yıllarca öncesinden göstermişti - milliyetçilik ve din arasında bir ortak yaşam olasılığı. Gerçekten de Ayetullah Humeyni 1963'te 'cihat'a girişmeden hayli önce, görünüşte çağdaş Batılı anlamıyla milliyetçiliğin (ortak dil, kültürel biçimler, tarih, bitişik toprak, vs.) ve dinin, fakat bu kez Sünni İslam yorumuyla en azından siyasal ideoloji ve mücadele düzeyinde pekâlâ bir araya gelebileceği kanıtlanmış bulunmaktaydı.

William F.Tucker

KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU: ŞEYH UBEYDULLAH VE KÜRT İTTİHADI

1925 baharında Doğu Anadolu'da patlayan Şeyh Said İsyanı, Kürt milliyetçiliğinin dört farklı evresinin zirveye ulaşmış halidir. Her evre farklı gelişme tabloları çizer, ancak kalıcı bazı örüntüleri tespit etmek mümkündür. Örneğin, milliyetçi hareketin Şeyh Ubeydullah'ın yükselişine kadar Kürtleri yönetmiş olan emirler ve aşiret reisleri gibi dünyevi şahsiyetlerden ziyade şeyhler ve dini şahsiyetlerin egemenliği altında gelişmesi doğrultusunda Kürt milliyetçiliğinin bu dört farklı evresi şu şekilde tanımlanabilir:

- (1) Nehri Şeyhi Ubeydullah ve kurduğu Kürt ittihadi önderliğindeki hareket, ki şeyhlerin Kürtler arasında en önde gelen liderler olarak yükselmelerine işaret eder ve 1883'de Şeyh'in ölümüyle tamama ermiştir.
- (2) Hamidiye Alayları'nın kurulduğu 1891'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönem;
- (3) Birinci Dünya Savaşı hadiselerinden Sevr Muahedesesi'nde (10 Ağustos 1920) kadar süren dönem;
- (4) Birinci Dünya Savaşı ertesinden Şeyh Said İsyanı'na giden savaş sonrası gelişmeleri. /

Şeyh Ubeydullah'ın sahnenin önüne çıkması, artan bir Kürt milliyetçiliği bilincinin ilk evresini belirler. Bucemaat hissi, Kürtler'de

daha önce de oluşmuş bulunuyordu. Fakat, şeyhin bağımsız bir Kurdistan kurma isteğini açıkça ilân etmesi, onun önderliğini, Güneydoğu Anadolu ve Kuzeydoğu Irak'ta daha sonra Şeyh Ubeydullah'ın hakimiyeti altına girecek olan hemen hemen aynı bölgede 1820'lерden 1840'lara kadar hüküm sürmüş olan Botan Beyi Emir Bedirhan gibi seleflerinden ayırmaktaydı.

Şeyh Ubeydullah'ın idaresi, milliyetçi hedeflerle tanımlanırken Bedirhan'ın idaresi böyle değildi. Bu nedenle, bu iki siyaset tarzı arasındaki bazı farklılıklar belirtmek önem kazanmakta⁽¹⁾. En dikkat çekici farklılık, ünvanlarda belirmekte. Ubeydullah, bir şeyhti; ünvanı, Nakşibendi, tarikatının başı olarak dini işlevlerini tanımlamaktaydı⁽²⁾. Ubeydullah, bir şeyh olarak başka reislerin hakimiyetindeki bölgelere bile tesir edebilmektedi. Ubeydullah'ın kudretli bir şeyh olarak sahip olduğu konum, milliyetçi amaçlarını ilahi huzura ve mehdiliğe ilişkin simgelerle yüklü dini bir kelâm ile telkin etme olanağı vermektedeydi. Oysa, dünyevi bir lider olarak Bedirhan Bey, bir mir, başka bir deyişle bir aşiretler konfederasyonunun en önde gelen reisi olmasına rağmen böylesi bir fırsatı sahip değildi. Bazı Kürt milliyetçileri, 1839'da Osmanlılar'ın Mısır hakimi Kavalalı Muhammed Ali [Paşa]nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Bedirhan Bey'in, "müstakil bir Kurdistan kurmayı tasarlamaya koyulduğu" fakat tarihsel kayıtlarda bunu kanıtlayabilecek hiçbir şey bulunmadığı iddiasını ileri sürmektedirler⁽³⁾. Öyle görünüyor ki, Bedirhan Bey'in arzuladığı, Osmanlı idaresi altında daha geniş bir muhtariyetti.

Muhtemelen Bedirhan Bey'in iktidarı pekiştirmesi ve 1843-1846 döneminde Hıristiyan Nasturiler'e karşı yürüttüğü savaşın Osmanlılar'a Kurtler'in işlerine daha önce mümkün olmayan bir ölçüde müdahale edebilmeleri olanağı vermesi de Kurtler'i gelecekte bu tür müdahale ve manipülasyonlara karşı önlem almaya

sevketmişti⁽⁴⁾. Şeyh Ubeydullah Bey'in milliyetçi gayeleri ve Bedirhan Bey'in gelenekçi muhtariyet taraftarı tavrı arasındaki en önemli farklılık, Şeyh'in açıkça ilân ettiği müstakil Kurdistan tasavvurudur. Şeyh Ubeydullah, Haziran 1880'de Başkale İngiliz Konsolos vekili Clayton'a şöyle bir mektup yazmıştır:

Kürt milleti ayrı bir halktır. Dinleri (başkalarının dininden) farklıdır; kanunları, adetleri başkadır. Bütün milletlerin en işe yaramaz, en çürügü olarak bilinir... Türk hakimiyetindekiler olsun, Fars hakimiyetinde olsun Kurdistan reisleri ve hakimleri ile Kurdistan'da meskun halk (Hıristiyanlar) hep bir olup ittifak etmiş ve anlaşmışlardır ki, bu iki hükümetle hiç bir mesele halledilemez ve dahi meseleye anlayışla bakan Avrupalı hükümetlerin vaziyetimiz hakkındaki hakikatlere dair malumat sahibi olması için bir şeyler yapmak lazım gelir... Kendi işlerimizi kendimiz halletmek isteriz... Aksi vaziyette, cümle Kurdistan meseleyi kendi halletme cihetine gidecektir. Zira devam eden bu şer işlere ve kötü niyetli bu iki hükümetin elinde müzdarip oldukları zulme tahammül etmeleri mümkün değildir⁽⁵⁾.

Şeyh Ubeydullah'ın zaten ilân etmiş bulunduğu istiklâl arzusundan başka, bölgedeki İngiliz konsolosları da Şeyh'in bütün Kürtler'i "kendi hakimiyetindeki bağımsız bir devlet çatısı altında birleştirmek için kapsamlı bir tasarısı" olduğunu düşünmekteydi... Wadie Jwaideh'in değerlendirmesi, Şeyh Ubeydullah'ın yükselişinin, "Kürtler arasında yeni bir tür ölderliğin yükselişi" olarak görülmesi gereği şeklindeydi. Şeyh, "Kurdistan'daki dini liderlerin ilki ve muhtemelen en büyüğü idi"⁽⁶⁾ Ubeydullah'ın bir şeyh oluşu, ona şeyhlerin Müslüman toplumda tarihsel olarak sahip oldukları nüfuzu sağlamaktaydı. Sadece şeyhlik postuna oturmakla bir şeyh, kendini insanların rehberi ve Allah'ın hizmetçisi olmaya adar. Bir

şeyh, takva, yüce ahlaklılık ve sıkılıkla karizmatik bir kişiliğe ilâveten, çağdaş bir siyaset adamının ihtiyacı olan tüm yeteneklere de sahiptir. Uzlaşma sağlayabilmek, anlaşmazlıklarını çözebilmek ve hiçbir şikayetçinin aldatıldığını düşünmeyeceği hal çareleri bulmak zorundadır. Bu tür arabuluculuk ve uzlaşma faaliyetleri, daha çok soyca yerli olmayan, yani hükümlerini bir tarafa meyillendirmeyeceği düşünülen, yerel kan davalarına katılmamış olan insanlar tarafından başarılıabilir. Nitekim, Şeyh'in nüfuzu, ailesinin evliyalara çıkan soykürügüne (şecere), arıflığına, karizmasına ve yerel olmayan kan bağlarına dayanmaktadır. Şeyh Ubeydullah'ın kendisi, Bağdatlı Şeyh Abdülkadir el-Geylani soyundan olduğunu iddia edebilmekteydi.

Kurdistan özelinde, ona böylesine kudretli bir insan haline gelme imkânını veren, şeyhin kutsal bir insan olarak sahip olduğu roldü. Cahil ve fanatik müridlerinin pek çoğu, şeyhlerini bir mehdî, adalet ve daha iyi bir hayat getirmek üzere gelmiş bir kurtarıcı olarak görmeye hazırıldı. Bu türden kendini adama ve beklentiler, toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluk, kıtlık ve iktisadi zorluk dönemlerinde artmaktadır. Şeyh Ubeydullah'ın 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başlarında ve Şeyh Said'in 1920'li yıllarda kudretli bir konuma yükselmeleri, bu tür dönemlere denk gelir. Şeyhin, ölümünden sonra, bile sürebilecek olan kerameti sayesinde mucizeler yaratabileceği düşünülmektedir. Bu inanç, merhum şeyhlerin türbelerinde ibadet geleneğine yol açan önemli bir unsurdur. Şeyhler, tıbbi ve ruhsal işlevleri de icra etmekteyler. Kısacası, şeyhler, hekim, kanun adamı, ruhani lider ve psikiyatrist işlevlerini de yerine getirmektedirler. Bu şeyh veya şeyhlik ailesi, rençberler gibi sömürülen bir sınıf ya da grubun haklarını savunarak da öne çıkabilirdi; fakat bu, yollardan yalnızca biriydi. Şeyh Ubeydullah, büyük bir kudret konumuna ulaşmıştır, çünkü pek çok aşiret reisi kendisine, evlilik bağı, mûridi olma veya sağladığı

hizmetler nedeniyle sadakât borçluydu. En büyük aşiret reislerinden bazıları, Şeyh Ubeydullah'a "Ulu efendimiz", şeklinde hitab etmekteydi. Bir şeyh, gücünü köylerdeki eşrafın kızlarıyla evlilik yoluyla da pekiştirebilirdi. Bir şeyh ve nesli, aşiret reislerinin kızlarına nikah kıymayı başarabildiğinde, herhalde bir miktar servete de konmaktaydı. Bu zaruriydi. Çünkü bir şeyhin cömert ve misafirperver, ihtiyaç günlerinde güvenilebilecek birisi olması beklenmekteydi. Müritlerini cezbetmek ve elinde tutmak için servete ihtiyacı vardı. Bir şeyhin müritleri ile onlardan aldığı erzak, para ve toprak arasında bir ilişki ve denklik söz konusu olmaktadır. Her türdenarmağanlar ve evlilik yoluyla elde edilen servete ek olarak, şeyhler, camilerin, kuyuların ve medreselerin bakımı için gerekli irâdi sağlamak amacıyla kurulan vakıfların da kontrolünü ellerinde tutmactaydılar. Pek çok şeyh, vakıf arazileri, kendi mülkiyetleriymişcesine kullanmactaydılar. 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi, şahsi olarak sahip oldukları arazinin genişliğini artırarak varlıklarına önemli bir katkıda bulundu⁽⁸⁾. Ağalar, aşiret şefleri ve liderleri, hükümet memurları ve zengin tacirlerle birlikte şeyhler de, 1830'lu ve 1840'lı yıllarda emirliklerin yok edilmesinin ardından Kürt toplumundaki gittikçe artan baskın konumları sayesinde, bu arazi kanunnamesinden asıl yararlananlar arasında yer aldılar. 1858'den sonra, şeyhlere ve aşiret reislerine arazi bağışlamak, Osmanlı hükümetinin 18. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu ve Irak'ta hedeflemiş olduğu şekilde iktidarın merkezileşmesini başarmak yolunda da siyasi bir işlevi yerine getirmektedir.

Yarı mûstakîl Kürt emirliklerinin, Osmanlı hükümeti tarafından, özellikle II. Mahmud'un saltanatı döneminde (1808-1839) bastırılmış olması, Şeyh Ubeydullah'ın ulusal bir lider olarak yükselişine zemin hazırladı. Emirlerin ortadan kalkmış olması, artan bir kanunsuzluk ve eşkıyalık haliyle sonuçlandı. Bu hal, anarşîye kadar varabilmekteydi. Emirlerin kendilerine dayattığı hudutlardan kurtulan mahalli ve küçük reisler, kendi kan davaları ve

husumetlerini gütmekte serbest kalmış bulunuyorlardı. Başlangıçtaki niyetlerine rağmen Osmanlı hükümeti de merkezi denetimi tesis etmeye muktedir olamamaktaydı.

Osmanlı hükümeti, Avrupa ve Arap eyaletleriyle birlikte Batı Anadolu'daki büyük sorunlarla ve Avrupa ülkelerinin gittikçe artan, meydan okuma ve talepleriyle bunalmış durumdaydı. Dolayısıyla emirlerin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan boşluğu kolayca doldurabilmesi de mümkün değildi. Böylece, dinsel olduğu kadar siyasal durum da, iktidarın şeyhlere kaymasına elverişli bir zemin hazırlamaktaydı. Wadie Jwaideh, şöyle bir gözleme bulunmuştur: *"Şeyhlerin, millî liderlik konumuna yükseliş olması, yalnızca şeyhlerin dinsel kişilikleri sayesinde cezbettikleri büyük bir hürmete işaret etmez. Bu, önemli emirlerin bozguna uğratılmasının ardından, halk arasında yeterli bir nüfusa sahip olabilecek dünyevi bir başka makamın olmadığını da gösterir aynı zamanda. Kürtler'in şeyhleri, liderleri olarak kabul etmedeki hazırlığı, Kürt halkının, emirlerin ortadan kalkmasıyla zuhur eden iktidar boşluğunun doldurulması yönünde duyduğu ihtiyacın boyutlarını ifade etmektedir"*⁽⁹⁾. Fevkalâde öneme haiz bir kişinin yokluğu hiç kuşkusuz, Kürtler'e kabul edilmeyecek bir şey gibi görülmektedir.

Sosyolojik bir görüş açısı da, Kürt emirliklerinin, daha küçük aşiretsel birimlere indirgenmesinin şeyhlerin hakimiyetine zemin hazırladığı şeklindeki sonucumuzu destekleyecektir. Van Bruinessen'in belirttiği gibi, emirliklerin yıkılmasının ardından yaklaşık otuz yıl boyunca (1847-1880) Kürtler, Kürt de olsa Osmanlı da olsa, bir devletle daha az bütünleşmiş olarak yaşamakta ve kendilerine ait bir devlet yapısı oluşturma yönünde hareket etmeye de daha az muktedir bulunmaktadırlar. Van Bruinessen'in kanaatince, emirliklerin yok edilmesi, daha fazla doğrudan yönetim (ki bununla katılımcılığı kastettiği anlaşılıyor) anlamına gelmemekte ve dolayısıyla potansiyel olarak bir devlet kurma aşamasına giden sosyal evrim çizgisinde geri atılmış bir adımı temsil etmektedir. Aşiretsel yönetim yönünde eğilim hâlâ öylesine güçlündü ki, bu

türden bir gelişmeyi tıkmaktaydı. Fakat bana öyle geliyor ki, emirliklerin sonlarına doğru emirler böylesi bir "dolaysız yönetim" yapısına sahip değildi ve Şeyh Ubeydullah'ın, tarikatların halk arasındaki cazibesi temelinde gerçekleşen bağımsızlık hareketine yolaçan tam da bu 'dolaysız yönetim'in mevcut olmamasıydı⁽¹⁰⁾. 19. yüzyılda Osmanlı Hükümeti, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) dışında, gittikçe artan bir dünyevileşme siyaseti izlemiştir (ki bu varisi olan Türkiye tarafından da 20. yüzyılda sürdürmüştür). Fakat aynı Osmanlı Hükümeti, Şeyh Ubeydullah'dan Şeyh Said'e kadar geçerli olan, dini liderlerin önderlik ettiği bir milliyetçilik türüne yol açan siyasetler izlemiştir. Bir taraftan, şeyhlerin siyasi liderler haline geleceği ortamı sağlayan, emirliklerin bastırılması ve sonları olurken, diğer taraftan da Şeyh Ubeydullah'ı milliyetçi programını ilan etmeye cesaretlendiren, 1877-1878 Türk-Rus Harbi sonrası durum olmuştur. Savaş; yıkım, açlık, felâket, eşkiyalık ve şiddetle bir arada gelen zorlukları getirmiştir. İmparatorluğun doğu vilayetlerindeki halk, caresiz bir durumda bulunmaktaydı.

Ubeydullah'ın açıkça ilan etmiş bulunduğu müstakil Kürt Devleti'ni doğuran sebep, Türk-Rus Harbi neticesinde 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması olmuştur. 61. Madde, Bâbî Âli hükümetinin yükümlendiği sorumlulukları şöyle belirlemektedir: Bâbî Âli, "*Ermeniler tarafından meskun vilayetlerde, yerel taleplerin gerektirdiği islâhat ve reformları gerçekleştirmeyi ve Ermeniler'in Çerkezler'e ve Kürtler'e karşı emniyetini sağlamayı*" yükümlenecektir⁽¹¹⁾. Avrupalı büyük devletler, reformların gerçekleştirilmesini denetleyeceklerdi. Jwaideh'in belirttiği üzere, "*Şeyhlerin Kürtler'i birleştirme girişiminin ardından en güçlü nedenlerden biri, Kurdistan'da Ermeni yükselişinden duyulan endişe olarak görülmektedir*"⁽¹²⁾. Bir Ermeni devleti kurulursa, bu devletin bir Kürt devletinin kurulacağı bölgeyle aynı ya da örtüşen bir bölgede kurulacağı söylentileri, Doğu Anadolu'da hayli yaygın bir hale gelmiştir. Şeyh Ubeydullah'ın, 63. maddeyi işittiğinde şöyle dediği söylenir: "*Bu isittiğim nedir böyle! Ermeniler Van'da müstakil bir*

devlet kuracak, Nasturiler İngiliz bayrağı çekerek kendilerini İngiliz tebasi ilan edeceklermiş⁽¹³⁾. Kadınları silahlandırır, böyle bir şeye gene müsaade etmem!". Şeyh Ubeydullah, bu noktadan sonra bir Ermeni devletinin kurulmasına yolaçacak ve bir Kürt devletinin kurulması yolunu tıkayabilecek reformlara mukâvemet etmeye her zamankinden daha kararlı bir hale gelmiştir. Kadınları silahlandırma-bileceği yolundaki sözü, ki laf olsun diye söylemişen benzemiyor, onun yepeni türden bir Kürt lideri olduğunu gösterir. 4 Temmuz 1878 Müdafîî İttifak Akıtnâmesi gereğince İngiliz elçilerinin reformları denetlemek üzere Kurdistan'a varışı da, Kürtlerin zaten yoğunlaşmış bulunan endişelerini körükleyen bir etki de bulundu. Bu endişeler yersiz değildi. Dönemi yaşayanlar, hatta elçilerin kendileri, böylece "Küçük Asya Mandası"nın ilan edilebileceğini düşünmekteydi. Elçiler, "**Doğu Anadolu'nun mazlum ve bastırılmış Hristiyan halkı için, onları adalet istemeye cesarellendiren bir umid ışığı...**" idiler⁽¹⁴⁾.

Şeyh Ubeydullah Ermeniler'e ve Nasturiler'e daha fazla güç ve muhitemelen bağımsızlık sağlayabilecek olan reformları engellemek için, türünün ilk Kürt ittifakı olan Kürt İttihadi da dahil olmak üzere teferruatlı bir diplomatik strateji geliştirdi. Jwaideh'e göre, kısa sürecek olan Kürt İttihadi'nin başarısının en önemli nedenlerinden birisinin, Osmanlı hükümetlerinin desteği dir. Osmanlı Hükümeti, Kürt İttihadi'nı reformlara muhalefeti nedeniyle desteklemekteydi; zira reformlar kendisi için de Osmanlı toprağının daha fazla bir bölümünün yitirilmesi demekti. 19. yüzyılda gerçekleşen daha önceki reformlar, Osmanlı otoritesinin, Balkan vilayetlerinde ve Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Akıdnâmesi'nin netleştirdiği üzere, Mısır'da yavaş yavaş erozyona uğramasına yol açmıştır. Ermeniler, Kürt İttihadi'nin hedefinin, "**Ermeni sorununu, yeni bir sorun, bir Kürt sorunu çıkararak bastırmak**" olduğuna emindiler⁽¹⁵⁾. 1879'da hükümet karşıtı bir isyan bile, Osmanlı Hükümetini, Şeyh Ubey-dullah'ı ve Kürt İttihadi'nin faaliyetlerini desteklemekten alıkoya-madı. Her şeyin ötesinde, Şeyh

Ubeydullah ve kuvvetleri, Ruslar'a karşı henüz bitmiş cihadda Osmanlılar'a önemli yardımlarda bulunmuşlardı. Şeyh'in kuvvetleri, hâlâ Osmanlılar tarafından bu savaş için dağıtılmış bulunan silahlara sahiptirler. Martini tüfekleri de bunlara dahildir. Osmanlılar, Kürtler'in bir kez daha kendi lehlerine kullanılabileceğü kanaatini taşımaktaydılar.

Ubeydullah, sultası altındaki toprağı genişletmek üzere 1880 yılında, İran'ı işgal etti. Sınırın hemen ötesi, Kürt kardeşlerince meskun bulunmaktaydı. İran zayıftı ve İranlılar Şii idiler. Her ne kadar Osmanlılar Kürt İttihadını desteklerse de, Ubeydullah'ın iktidarı İran'da sağlama aldıktan sonra, henüz kazandığı gücü ve kudreti, müstakil Ir-Kürdistan kurabilmek için Osmanlı hükümetine karşı kullanması da mümkündür. Ubeydullah'ın planları ve hayalleri İran'da boşça çıktı. Ordusu İranlılar tarafından önemli bir şekilde bozguna uğratıldı. Geri döndüğünde, Osmanlılar dahi ona karşı faaliyete geçmiş bulunmaktaydı. Muhtemelen iki sebepten dolayı, Avrupa kamuoyu tarafından böylesi bir tavır almaya mecbur bırakılmışlardı ve Kürt milliyetçiliğini desteklemek, bu hareketin kolaylıkla kendi devletimleri dışına çıkmasına neden olabilirdi. Ubeydullah, Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilerek 1881 Temmuz ayında İstanbul'a götürüldü. Burada birkaç ay kaldıkten sonra, kaçarak memleketi Nehri'ye gitmenin bir yolunu buldu. Ancak, Ubeydullah'ın Hıristiyan Nasturiler'e karşı gerçekleştirdiği eylemlerden dolayı galevana gelmiş bulunan Avrupalı büyük güçler, Bâbî Âli'yi Şeyh'e karşı bir kuvvet çıkarmaya mecbur ettiler. Ubeydullah tekrar derdest edilerek Hicaz'a sürgün edildi ve 1883 yılında Mekke'de vefat etti⁽¹⁶⁾.

Ubeydullah'ın İran'a karşı giriştiği istila, Kürt bağımsızlık hareketini uluslararası bir mesele haline getirmiş oldu. Böyle bir hareket, dönemin büyük güçleri tarafından hoşnutsuzlukla değerlendirilmekte ve gelecekte meydana çıkabilecek benzer girişimlerin bir habercisi olarak görülmektedir. Rusya, Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da elde etmiş bulunduğu ve büyük ölçüde Kürtler'ce mes-

kun topraklarından olmak istemiyordu. Elbette, Kafkas hudutlarında da bir Kurt devletinin, özellikle Nakşibendi tarikatının dini önderliğinde kurulmuş bir Kurt devletinin mevcudiyetini de istemezdi. 1840'larda Rusya'nın kendisi de Şeyh Şamil'in yükselişiyle birlikte bu tür hareketleri defetmekte uğraşmış ve Şeyh Şamil hareketini hayli güçlükle bastırabilmişti. Büyük Britanya'nın Ubeydullah hareketine karşı olmasının sebebi ise, bu hareketin Iran'ı Rusya'ya yaklaşmaya sevkedebilecek bir vaziyet yaratabileceği endişesiydi. Böyle bir gelişme, Orta ve Güney-Batı Asya'daki emperyal siyasetlerini zorlaştırbilirdi. Ubeydullah'ı destekleyen tek büyük güç Osmanlı İmparatorluğu idi; zira, Ubeydullah'ın Kurt İttihadi'ni reformlara ve dolayısıyla Avrupalı devletlere, özellikle Büyük Britanya ve Rusya'ya karşı kullanmak arzusundaydı. Kurtler'i, Ermeni bağımsızlık hareketini bogmак gayesiyle de kullanmak istemektedi. Osmanlı Hükümetinin, Avrupa'da maruz kaldığı kayıpları, Iran'ın Sünni ve Kurt bölgeleri ile Azerbaycan'ın Şii olmakla birlikte Türkçe konuşulan bölgelerini yeniden işgal etmeyi düşünmüш olması da muhtemeldir⁽¹⁷⁾. Kurt milliyetçiliğinin ilk evresinin sonuna gelindiğinde, Berlin Antlaşması'nda da vurgulanmış olduğu gibi, tüm Avrupalı büyük güçler Kurt bağımsızlık hareketlerinin hilafında bulunmaktaydılar. Dahası, belirtmiş olduğumuz gibi, Büyük Britanya ve Rusya bu tür hareketlere muhalif olmak için kendilerince sebeplere sahip bulunmaktadırlar. Yalnızca Osmanlı Devleti'nin, şüphesiz, müstakil bir Kurt devletini değilse de, Kurt bağımsızlık hareketlerini desteklemek için iyi nedenleri vardı.

Hamidiye Alayları

Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kuruluşu, Kurt milliyetçiliğinin ikinci evresini tespit etmektir. Bayram Kodaman, İkinci Abdülhamid'in, Hamidiye Alayları'nı dört önemli hedefe atfen kurmuş olduğunu belirtmektedir. Merkezileştirme, İslâmi Vahdet, denge siyaseti ve İslâhat siyaseti. Stephan Duguid'e göre, 1878

sonrası dönem, "Osmanlı'nın kendisine ilişkin tasavvurunda temel bir değişmeye" tekâbul etmektedir⁽¹⁸⁾. Abdülhamid'in Kürt Hafif Süvari Alayları'nı kurması, dört aslı siyasi hedefini gerçekleştirmeye matuf bir girişimdir. Böylelikle İmparatorluk, Müslüman köklerine daha sıkıca yapışacak ve bu her ikisi de 1878 sonrasında gittikçe saldırganlaşan Ermeniler'e ve Rusya'ya karşı bir savunma unsuru olacak; Kürtler, kasabali ileri gelenlere ve vilayet hükümetlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilecektir. Bu siyasetlerin muvaffakiyetle tatbik edilmesi ise, hükümet sultasının daha da merkezileştirme imkânı verecektir.

Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, İkinci Abdülhamit ile Doğu Anadolu aşiretleri arasındaki ilişkilerin de bir sonucudur. Ubeydullah hareketinin başarısızlığı ulaşmasının ardından, Abdülhamid, Kürt aşiretlerini kendine daha yakın bir hale getirmeye ve onları Ermenilere ve hâmileri İngilizler'e karşı örgütlemeye çalıştı. 1883'ten sonra, Ruslar da bu siyasete karşı olumlu bir tutum takındılar; zira, onlar da bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşıydılar. 1884'e gelindiğinde, Abdülhamid tarafından bizatîhi memur edilmiş ve doğrudan ona karşı mesul olan valiler, aşiret reislerinden destek talep etmekte ve onlara silah sağlamaştılar. Kodaman'a göre, Babı Ali, 1885-1890 döneminde, bu siyaset sayesinde aşiretler üzerinde bir miktar denetim kurabilmekteydi ve Ermeni taleplerine dikkat sarfetmek belasıyla karşı karşıyaydı. Bu dönem üzerine çalışan tarihçilerin büyük bir çoğunluğu, Ermeniler'in talepleri ve kaygıları karşısında Osmanlı'nın pek oralı olmadığı görüşündedirler⁽¹⁹⁾. 1885-1890 döneminde Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler'e karşı niyetleri ne olursa olsun, Abdülhamid için Ermeniler'in artan bağımsızlık faaliyetleri, yalnız devleti değil, aşiretlere yönelik siyasetini ve dolayısıyla arzuladığı tüm reformları tehdit etmekte olan bir unsuru oluşturmaktaydılar.

Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, yalnızca Kürtler'i Ermeniler'e karşı kullanma hedefine matuf değildi. Kodaman ve Duguid, Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun Abdülhamid'in daha geniş ölçekli hedefleri bağlamında değerlendirilmesi gerekiği kanaatindedirler. Abdülhamid'in hedefleri, merkezi sultayı tesis etmek; hükümeti, Doğu Anadolu'da daha tesirli bir hale getirecek doğrultuda yeni bir toplumsal-siyasal denge inşa etmek; askeri amaçlar doğrultusunda aşiret kuvvetlerinden yararlanmak; Hafif Süvari Alayları'nı, Ermeniler'e karşı kullanmak ve kuvvetler dengesini, en azından askeri kuvvetler dengesini eşitlemek; Doğu Anadolu'yu Rus istilasından korumak ve Büyük Britanya'nın Doğu Anadolu'daki yayılma siyasetini durdurmak ya da engellemek ve Pan-İslam siyasetini tatbik sahasına koymak olarak özetlenebilir⁽²⁰⁾. Tüm bu hedefler, Osmanlı siyasetinde, daha geniş bir Müslüman birliği kurmaya girişme cihetindeki temel değişiklikle uyum içindeydi; Hamidiye Alayları ve Kürtler, bu siyasetin bir parçası olmaliydiler. Osmanlılar'ın, Hamidiye Alaylarını kurarken varmayı amaçladıkları pek çok hedefleri vardı; ancak, Hamidiye Alayları, artan Ermeni faaliyetlerine karşı doğrudan bir tepki olarak 1891 yılında kuruldu. Öte yandan 1891'e gelindiğinde Abdülhamid otuz yıldır sultanat sürdürmekteydi; Hamidiye, amaçladığı islahat açısından bu denli önemli bir unsur idiyse, neden daha önce uygulanmamıştı?

Alaylar, Abdülhamid'in kızkardeşlerinden biriyle evlenmiş olan Müşir Zeki Paşa'nın komutasında olacak ve dört birlikten az olmayacağı ve altı birliği geçmeyecekti. Her bir alay en azından 512 ve en çok 1152 adamdan oluşacaktı. Büyük aşiretler, bir alayı oluşturabilecek sayıda adam vermeye muktedirlerdi; daha küçük aşiretlere, tek bir birlik oluşturmaya yetecek kadar adam verme hakkı tanındı. Alaylar, harb hali ve kumandan paşanın emri dışında bir araya gelmekten menedildi. Aşiretler, onyedi ile kırk yaş arasındaki tüm erkeklerin sayısını Dahiliye Nezareti'ne bildirmek mecburiyetindeydi. Alaylarda görev alacak zabitler, İstanbul'da özel bir okula gönderildiler (Hamidiye Süvari Mektebi). Bir Kürt, miralay rütbesine

kadar yükselebilirdi; ancak yaveri bir Osmanlı askeri (nizamî) olmak zorundaydı.

Bir alay veya bir birlik kurma hakkı verilen aşiretler, pek çok menfaat sağladılar. Bir rekabet sözkonusuwydu ve büyük aşiretler, hususiyetle devlete sadakatini kanıtlamış olanları Bâbı Âli tarafından kayırıldı. Bunlar, Abdülhamit'in Pan-Islam siyasetine uygun olabilmek için Sünni olmaliydi. Bir aşiret, Hamidiye Alayları'na bir kez katılıp, nüfuzla birlikte silah da elde ettiğinde daha küçük aşiretleri tahakkümü altına alma, hatta korku salma ve tedhiş etme kabiliyeti de önemli ölçüde artmış olurdu. Dahası, Hükümetler lütfuna mazhar olmayan büyük ve güçlü bir aşirete, Hamidiye'den dışlanmış olmakla diz çöktürmek mümkündü. Hatta, bir Hamidiye aşiretini, dikbaşlı bir aşiretin üzerine salmak da mümkünü. Hamidiye'ye dahil edilmeyen aşiretler için bu hal nizamî orduya devşirilmeye hazır olmak demekti. Böylelikle, Kürt aşiretlerinden Osmanlı kuvvetlerinde hizmet etmeleri ilk kez istenmekteydi. Bu yalnızca Kurdistan için geçerli bir hal değildi. Hamidiye'nin kurulmasına koşut olarak başlayan askere alma girişimi, Hamidiye Alayları'na olan ilgi ve arzuyu ziyadesiyle arttırdı.

Hamidiye, kurulduktan sonra, ilki, Erzurum ve Van arasında Ruslar'a karşı, ikincisi Mardin-Urfâ bölgesinde İngilizlere karşı olmak üzere iki cepheye sevkedildi.

Her iki cephedeki alaylar da, "aslı düşmanlarına karşı, mahalli idarelere karşı Kürtler'in 'hamî'si olarak faaliyet gösteren" Dördüncü Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa'ya bağlanmıştı⁽²¹⁾. Zeki Paşa'nın Kürtler'i valilere karşı himayesine almış olması, kendileri de Abdülhamid tarafından tayin edilmiş olan valiler için, Doğu Anadolu'da reformları tatbik sahasına koymayan ne denli zor ve yípratıcı olduğunu da bir göstergesidir. Sultan'ın Zeki Paşa ile yakın ilişkileri de Paşa'nın aslı hedeflerinin Kürtler'i, Ermeniler'e karşı kullanmak olduğuna delalet eder. Hamidiye'nin Erzurum, Van ve Mardin-Urfâ cephelerinde istihdam edilmiş olması, yalnızca

kendisiyle ilişkilerin o sıradaki tehdit edici bir hal teşkil etmekte olmadığı Rusya'ya veya Büyük Britanya'ya değil, hem kuzey hem de güneydeki Ermeniler'e karşı kullanılmasını mümkün kılmaktaydı. Misal olarak, 22 Eylül 1893 tarihinde Sasun'da Ermeniler'e karşı gerçekleştirilen Hamidiye taarruzlarına rağmen, alaylara adam devşirme işlemi azalmaksızın devam etmiştir. 1895'e gelindiğinde Hamidiye 57 alaydan mürekkep bulunmaktaydı⁽²²⁾. Bir alayda en az 512 ve en fazla 1152 adam olduğundan yola çıkarak bir hesaplama yapılacak olursa, Hamidiye Alayları'nda hizmet etmekte olan Kürt sayısının 29184 ile 65664 arasında bir rakama tekabül edeceği gözükmür. Her alayda ortalama 832 adam olduğu düşünülürse her biri iyi silahlı olmuş toplam 47 bin adam hesap edilir. 1896'da artan Ermeni ihtilalci faaliyetlerinin eşiğine gelindiğinde, Hamidiye Ermeniler'e karşı sefere çıkarıldı ve bu her iki taraftan da hayli kan akmasıyla sonuçlandı. Bazı Ermeniler bir katliama kurban gittiler⁽²³⁾. Bu hadiseler bir çok yoldan Ermeniler'le Kürtler arasında 1878'den beri süregelmekte olan süphe ve gerginliğin zirveye tırmanmasına işaret etmektedir. Bu mücadele, Osmanlılar'ın Kürtler'i desteklediği ve Ermeniler'in Ruslar ve Büyük Britanya tarafından desteklenmeye olduğu bir iç savaş haline geldi. Daha çok kan akacaktı.

Hamidiye, kurucusu ve hâmisi II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra da faaliyetlerine devam etti. Alaylar, Üçüncü Ordu'nun komandanı ve 13 Nisan 1909 karşı devrimine (31 Mart vakası, ç.n.) karşı taarruza komandanlık etmiş olan Mahmud Şevket Paşa tarafından yeniden düzenlenerek ismi Aşiret Alayları olarak değiştirildi. Bir süre için, alayların isminin Oğuz Alayları olarak değiştirilmesi düşünülmüş idiyse de, Mahmud Şevket Paşa, 'oğuz' kelimesinin 'uyuz' olarak telaffuz edileceği kanaatindedi, ki alayları tenkid edenler, bu tür bir kelime oyunundan oldukça hoşlanacaklardı⁽²⁴⁾. Oğuz kelimesi, eski bir Türk kabile federasyonuna göndermede bulunmakta ve bir kuvvetlilik anlamı taşımaktaydı. Eski Oğuz konfederasyonunda hiç bir Kürdün bulunmamış olması, Mahmud Paşa için sorun değildi. Oğuz kelimesinin düşünülmüş olması

ilginçtir. Aşiretsel bir anlamdan ziyade Türk milliyetçiliğine ilişkin bir anlamı vardır. Demek oluyor ki, Kürt aşiret alaylarını kendi davalarına ve artan bir şekilde Türk milliyetçiliğinin menfaatleri yönünde yontmak bâbında, Jön Türkler de özde II. Abdülhamit'in siyasetini izleyeceklerdi. Belki de Kürt aşiret alaylarına eski Türk kabilesel konfederasyonunun ismini vermeleri, emekleme done-minde olan Türk milliyetçilerinin arzuladıklarından daha fazla bir anlam kesbetmiş de olabilir.

Jön Türkler, Kürt süvari alaylarını gerilla (çete) savaşında kullanmayı da düşündüler. Alaylar, Jön Türkler döneminde büyümeye devam ederek Ağustos 1910 itibarıyla 64'e ulaşmış bulunmaktaydılar. Her alayın 832 kişiden oluşanluğu düşününlerek bir hesaplama yapılrsa, 53 binin üzerinde bir rakama ulaşılır. Yalnız Urfa ve Viranşehir bölgelerinden üç aşiret alayı Balkan Savaşları'na gönderildi. Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla, alaylar, özellikle Üçüncü Orduya bağlı oldukları ve Osmanlılar'a tam bir sadakatle çarpıştıkları Doğu Cephesi'nde olmak üzere önemli bir rol oynayacak şekilde silahlandırılıp teşkilatlandılar. Öte yandan, Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kurulması, Kürt milliyetçiliğinin tekamülü açısından hem olumlu hem de olumsuz neticeler doğurmuştur. Olumsuz sonuçlar arasında en önemlisi, kıskırılan Sünni-Şii aşiretleri arası çatışmalardır. Alaylar, Abdülhamid'in Pan-İslâm siyaseti gereğince yalnızca Sünni aşiretlerden kurulmaktadır. Bu uygulama, Şii'ler'in ve/veya Alevi aşiretlerin konumunun zayıflamasına ve genel olarak Sünnilere ve Şii'ler arasındaki düşmanlıkların artmasına sebep oldu. Bu hadiselerden bazılarını vekayinamesinde anlatan Şerif Fırat, bu vaziyetin kendisinin mensub olduğu ve bir Alevi aşireti olan Hormek ile dört Hamidiye Alayı oluşturmuş olan Sünni Cibran aşireti arasında nasıl amansız bir düşmanlığa sebebiyet vermiş olduğunu gösterir. Bu husumet, 1925'te vuku bulan Şeyh Said Isyanı'na degein surmüştür⁽²⁵⁾.

Fırat, Cibran aşiretini Kurdistan'ın en kuvvetli ve İkinci

Abdülhamid'e en sadık aşireti olarak niteler. Öte yandan Hormek, kendilerini bir aşiret ve Kurt değil, mülkiyet sahibi bir Türkmen topluluğu olarak gören köylülerden oluşmaktadır. Fırat'ın kitabını 1948'de yazdığı gerçeği ve aşireti Hormek'i Kurt olmayan bir topluluk olarak resmetme arzusu gözönünde bulundurulsa bile, Hamidiye'nin kurulmasıyla yaratılan düşmanlıklarını grafik olarak yansımaktadır. Fırat, kitabı boyunca Kürtler'in 'Türk kökenli' olduğu ve Doğu Anadolu halkın çoğunun kendini Kurt olarak nitelermeye zorlayan unsurların, Abdülhamid'in siyasetleri ve Hamidiye'nin kurulması olduğunu iddia eder. Cibranlar, Muş ve Varto'nun önderleri ve idarecileri; Hamidiye Alayları'nın kumandanları, jandanma ve polistiler. Hormekler'in hükümet dairelerine yaptığı başvurular reddedildi. Mülkleri, arazileri ve hayatları sürekli bir tehdit altındaydı; nefretle bakılan Aleviler ve Kızılbaşlılar. Hormekler, Hamidiye kumandanları, Aleviler'in ve Hamidiye'ye mensup olmayan aşiretlerin arazilerine el koymaktaydılar. Her Hamidiye kumandanı, 1847'ye dekin varolmuş bulunan emirliklere benzer bir şekilde derbeyi haline gelmiş, geniş arazi sahibi olmuşlardır. Her anlaşmazlık ve kan davası, Hamidiye aşiretlerin lehine çözümlenmekteydi. Cibranlar'a karşı girişilen çatışmalar ve zaten kendileri de çoğunlukla Cibranlı olan hükümet yetkililerine yapılan başvuruların reddedilmesinden sonra Hormek, diğer Alevi aşiretleri ve Hamidiye mensubu olmayan diğer aşiretler hükümete muhalefet etmeye başladılar. Bu muhalefet, Şeyh Said İsyani'na dekin sürümüştür. Cibranlılar, 1894 Ekimi'nde, Hormek'in hayli saygın lideri İbrahim Talu'nun katledilmesinden de sorumluydular. Bu, Hormeklerin ve Talu ailesinin asla unutmayacağı gaddarca bir cinayetti. İbrahim Talu'nun oğlu Zeynel, sonraki on iki yıl boyunca Cibranlılar'ın amansız bir düşmanı haline gelecekti ve kendisi de 1906'da öldürülecekti. Zeynel'i takib ederek katleden, daha sonra Şeyh Said İsyani'nın en önemli liderlerinden biri olarak tekrar ismini duyuracak olan ikinci Cibran Hamidiye Alayı kumandanı Cibranlı Halil Bey'di. Dersim-Tunceli havalısındaki Alevi aşiretleri, Halil Bey'in eylemlerini asla unutmayacaklardı. Halil Bey, 1925'te Kemalistler'e karşı mücadele verirken ona katılmadılar. Alevi aşiretleri, hatta Cibranlılar gibi Zaza lehçesi kullanan aşiretler de, Şeyh Said İsyani'na katılmadılar. Gerçekte, bazı

Alevi aşiretleri, yeni Türk Cumhuriyeti'ni savunarak Seyh Said'e karşı savaştılar⁽²⁶⁾. Aleviler, ellerinden çok çektileri Hamidiye aşiretlerine kurnazlık eden bir Sünni Nakşibendi şeyhinin liderliğindeki bir isyanı desteklemek için hiçbir neden görememektedirler. Toplumda Kürt milliyetçi bilinci hissedilmeye başladığında da, bu geniş çapta bir Sünni meselesi idi. Aleviler, Halifeliğin ilgisiyla pek bir şey kaybetmiş sayılmazlardı. Her şeyin ötesinde, Aleviler'in yaşadıkları pek çok ızdırabın, kederin, zorluğun kaynağı olan Hamidiye Alayları'nı kurmuş olan da bir halife, Sultan II. Abdülhamid idi.

1891-1914 döneminde Hamidiye Alayları, yirmi yıl boyunca Kürt kudretinin bir manivelası olarak işlev görmüş, Kürt milliyetçiliğinin yükselişinde önemli bir aşamayı oluşturmuştur. 1847'den sonra Kürt kudreti ve sultasının böylesine yoğunlaştığı bir dönem daha olmamıştı. 1895'ten 1914'e kadar Kürtler, 50 bin, belki de daha fazla silahlı adama sahip olmuşlar ve bunların çoğu Doğu Anadolu'ya yerleştirilmişti (beş alayın garnizonları Suriye'deydi). Alayların bazıları Balkan Savaşlarında savaşmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin arifesinde çağdaş savaş tecrübesi edinmişlerdir. Kürtler ve subayları, yalnızca Türk milliyetçiliğiyle değil, Balkan milliyetçiliğiyle de tanışmışlardır. Bu konudaki araştırmalar yetersiz olmakla birlikte, Kürtler, özellikle Abdülhamit tarafından kurulan okullarda eğitim görmüş Kürt zabitleri, Balkan Savaşları'na yolaçan devletlerarası siyasetin farkına varmaya başlamışlardır. Balkan halklarının milliyetçilikleri, kendilerinden önce Türk zabitleri için olduğu gibi, Kürt zabitlerine de tanındık gelmiş olmalı. Dahası, birlikte çarpışıkları Türk ve Arap zabitlerin düşüncelerini de anlamaya başlamış olmalılar. Eğitim görmüş bir Kürt zabiti için kendini Türk milliyetçiliğine yakın hissetmek ve bu milliyetçiliği kendi ulusal duyu ve düşüncelerine benzer bulmak zor olmasa gerek. Kürtler için Hamidiye, dünyayı tüm genişliğiyle tecrübe etmek ve daha derinlemesine anlamaya çabalamak için bir fırsat olmuştu. Hamidiye'nin kurulması için çıkarılan fermanlar, alayların zabitleri için okullar kurulmasını da sağladı. Aşiret reislerinin çocukları, askeri okula devam edebileceklerdi ki, bu sonuçları açısından çok ötelere varacak olan bir gelişmeydi. İlk kez İstanbul'da, çağdaş eğitim veren bir

programla yetiştirmiş bir Kürt kadrosu ortaya çıkmış oluyordu. Eğitim programında pek çok yeniliğin tatbik edildiği bir zamanda, Kürtler, Türk ve Arap zabiti sınıf arkadaşlarıyla aynı eğitimi almaktaydılar. Eğitim-öğrenim reformlarının pek çoğu, tabiatı itibarıyla dünyevi bir yönelimi haizdi⁽²⁷⁾.

Abdülhamid'in Hamidiye aracılığıyla tatbik edilen siyasetleri de Kürtler'in Bâbî Âli bürokrasisine ve vilayetlerdeki temsilciliklerine daha güçlü bir şekilde muhalefet etmelerine sebebiyet verdi. Kürtler, bürokratları, bir Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırlayan改革ları tatbik etmekte olan insanlar olarak görmekteydi. Bu Osmanlı bürokratları, isteyerek ya da istemeyerek, reformları savunan Avrupalı ve Hıristiyan güçlerin aletleri olarak görülmekteydi. Böyle bir vaziyet Kürtler'in, kendi meselelerini kendi ellerine almaları gerektiği duygusuna kapılmalarına katkıda bulunmuş olmalı. Hamidiye, İslami bir bağlamda onlara bu fırsatı vermişti. Bu, ikinci Abdülhamid çok dindar bir müslüman olduğundan ya da Kürtler halifeliğe çok bağlı olduklarıdan böyle olmamıştır; her şeyin ötesinde, halifeliğe özel bir bağlılıklarını olmadığını geçmişte zaman zaman kanıtlanmış bulunmaktaydılar. Ancak, Abdülhamid'in izlediği İslami Vahdet siyasetleri, Kürtler'e bir ölçüde güç ve sulta sağlayacak bazı ödünlere bulunmasına vesile olmuştu. Saltanat bir yirmi yıl daha sürseydi bu siyasetin nereye varacağı üzerine fikir yürütmek hayli zor. Özellikle Ermeniler'in ortadan kalkmasından sonra, müstakil bir Kurdistan'ın kurulmasını destekleyebilecek olması pek muhtemel görünmüyör. Türk milliyetçiliğinin gelişimi düşünülürse, her halde Kürtler'e muhtariyet verilmesini bile desteklemezdi.

Nitekim Sultan'ın kendisi de 1890'ların sonlarına doğru izlediği siyasetleri değiştirmeye başlamıştır. Bu değişikliğin kısmi bir sebebi, 1847'den beri parçalanmış olarak yaşayan Kürt aşiretlerinin Hamidiye sayesinde güçlenecekleri endişesi olmuş olmalıdır⁽²⁸⁾. Bu siyaseti tenkid edenler, hatta Kürt olanları da bunun yüzyılın ilk yarısında derebeylerinin tekrar canlanması anlamına geldiğine işaret etmekle acele etmektedirler. Fakat bu gözlemler, kanıtlanabilecek olandan bir miktar daha geniş çaplıdır. Derebeyleri, milliyetçi olmayan bir siyasi toplulukta mevcut olmuşlardır; fakat bu,

bırakın 1914'ü, 1900'de bile kesinlikle sözkonusu değildir. Hamidiye liderlerinin pek çoğunun Şeyh Ubeydullah'ın görüş açısına sahip olmadıkları doğru ise de, içinde bulundukları vaziyet de pek elverişli değildi. Hamidiye liderleri, emirlerin sahip olduğu siyasi kudrete sahip değillerdi; bir Bedirhan ya da Muhammed Paşa değillerdi. Fakat bu bir tezat teşkil etmez. Milliyetçi tasarımlar, sultanın, halifenin, şahın veya verasetle gelen prensin tasarımlarında çok daha mahalli ve dar bir tasavvura hizmet ederler. Dahası, husumete ve parçalanmaya çok daha müsaittirler. Eğer Hamidiye'nin gelişmesiyle birlikte yükselen tasarımların devam etmelerine müsaade edilmiş ol-sayıdı, bu tasarımların milliyetçi çizgiler takip edebilecekleri pek muhtemel değildir. İkinci Abdülhamid'in izlediği Pan-Islam siyasetlerinin, çok daha kuvvetli bir Kurt milliyetçiliği duygusunun ortaya çıkışmasına sebebiyet vermiş olmasında bir tezat yoktur. Bu tür tasarımlar, siyasi toplulukların bir çökme veya zorluk dönemine gir-dikleri hallerde genellikle her yerde görülebilecek fikirlerdir. Bu tür durumlarda, azınlık gruplar, halife olsun, sultan, kral veya imparator olsun, paylaştıkları siyasi topluluğun simgesine veya simgelerine olan sadakatlerini sona erdirmeksızın, kendi siyasi topuluklarını oluşturmaya girişebilirler. Türk milliyetçilerinin muhalefet ettikleri ise, II. Abdülhamid'in izlediği siyasetler ve halifelik simgeleri idi.

Hamidiye'nin kurulması, Kurdistan'da iktidarın dahili olarak da el değiştirmesi anlamına gelerek, şeyhlerin kudretini azaltmış bulun-maktaydı. Şeyh Ubeydullah hareketi, dini-siyasi bir liderin birleşmiş kudretinin göstergesiyydi. Kimse, bunun farkına Sultan İkinci Abdülhamid'den daha fazla varmış olamaz. Hamidiye Alayları'nı kurma kararının pek çok nedenleri arasında, şeyhlerin kudretini azaltma arzusu da vardır. Aşiret reisleri çok daha kolaylıkla denetim altına alınabilirlerdi; hükümleri çok daha küçük bölgelerde gecebilirdi. Hudut ötesi bir nüfuza sahip olmaya veya başka ülkeleri istilaya girişmeye çok daha az muktedir olabilirlerdi. Ubeydullah'ın Iran'ı istila etmesi gibi bir hareket, Avrupa ve Rus kuvvetlerinin müdahale etmesi anlamına gelebilirdi ki, bu o durumda isteyebile-ceği son şeydi. 1925 isyanının da bir şeyh tarafından yönetilmiş olduğu doğrudur. Ancak, bu isyan Şeyh Ubeydullah'ın ümid etmiş ve gerçekte belki arzu etmiş olabileceğiinden çok daha geniş bir

ölçüde milliyetçi tasarımlarla ve milliyetçilerin kendilerince donanmış ve desteklenmiş bir harekettir. Şeyh Ubeydullah'tan Şeyh Said'e kadar sürmüş olan ara dönem dünyevi liderler tarafından yönetilmiştir ki bu, Kürt milliyetçiliğinin evriminde gerekli bir ara perdedir. Şeyh Said hareketi, aynı zamanda, aşiret topluluklarının güçlerinin milliyetçi çağrı ve sloganların, halk arasında yaygın ve sarsılmaz bir nüfusa sahip bir din adamı tarafından dini simgeler ve dini bir lisanla ifade edilmedikçe ne kadar zayıf kalacaklarının isyanı düzenleyenlerce kabul edilmiş, anlaşılmış olduğuna da işaret etmektedir.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları Osmanlı tarihini inceleyen pek çok tarihçi, Abdülhamid'in tatbik etmiş olduğu siyasetlerin bir fiyaskoyla sonuçlandığı kanaatini taşımaktadır. Bu, rejimin, Jön Türkler'ce devrilmiş olmasıyla da kanıtlanmaktadır. Kürt tarihi ve milliyetçiliğini inceleyen akademisyenler, bu dönemi, bir devlet yapısına giden evrim çizgisinde geri bir adım olarak değerlendirmektedirler; zira, bu dönem, aşiret hakimiyeti ve Hamidiye aşiretlerinin Hamidiye'ye mensub olmayan aşiretlere, özellikle Aleviler'e karşı girişikleri zalimâne talan ve tedhiş ile tesbit edilmiştir. İlaveten Hamidiye, zanaatkâr ve tüccar bir sınıfın, genellikle kendisine milliyetçi tasarımlarda taban vasfi atfedilen potansiyel bir orta sınıfın gelişmesinin yolunu tikayan ve böyle bir gelişimi bastıran bir unsur olarak görülmektedir. Fakat hatırlanmalıdır ki, Doğu Anadolu'da bu sınıf mensublarının dikkate değer bir kesimi Türk idi. Kudretlerinin artması halinde, bundan yararlananın Kürt milliyetçiliği olabilmesi hayli zordur.

Kürtler'in bakış açısından bakıldığından, Hamidiye döneminin, yükselmekte olan milliyetçiliği, aşiretsel bir siyasi ortamın kısıt girdabına itmiş olması asıl trajedidir. Sorulması gereken soru şudur: Eğer Hamidiye hiç kurulmamış olsaydı, Kürt milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde daha güçlü olabilir miydi? Kürt milliyetçi tarihçiler ve Marksist tarihçiler, daha güçlü olabileceğini iddia etmektedirler. Fakat benim göstermeye çalıştığım bunun doğru olmadığıdır. Hamidiye dönemi, yükselmekte olan Kürt mil-

liyetçiliğinin evriminde gerekli bir fasıla olarak, bu evrimin üçüncü evresini belirlemiştir. Bu dönem, Sünni Kürtler arasında dayanışma duygularına katkıda bulunmuş ve pek çok Kurt gencine önderlik fırsatları sunmuştur. Dahası, Hamidiye Alayları, pek çok Kürde askeri teknoloji ile donanım bilgisi ve bunları kullanabilmek kabiliyeti sağlamıştır.

1908'den 1924'e Kadar Kurt Milliyetçiliği

Kurt milliyetçiliğinin üçüncü evresini başlatan 1908 Jön Türk ihtiialı, özellikle İstanbul'da, derhal Kurt milliyetçi teşkilatlarının kanunen kurulmasına neden oldu. İlk teşkilat, Kurdistan Teâli ve Terakki Cemiyeti olarak da anılan Kurt Terakki ve Teavün Cemiyeti idi⁽²⁹⁾. Cemiyet ünlü bazı Kurt ailelerinin en dikkate değer evlatlarını da bağırlıa toplamaktaydı. Milliyetçi cemiyetlerin liderlik kadroları göstermektedir ki, aşiret reisleri Hamidiye Alayları'na kumanda ederken, eski Kurt emirlerinin evlatları tahsil görmüş bulunmaktadır. Cemiyet kuranlar arasında şu şahıslar dikkat çeker: Emir Emin Ali Bedirhan, Şeyh Ubeydullah'nın oğlu Nehrili Şeyh Abdulkadir, Ferik Muhammed Şerif Paşa, Müşir Zülküf Paşa. Böylelikle Kurt ümerası sahneye çıkmakta ve bunlar arasında Bedirhanlar'ın baskın rolü dikkat çekmektedir. Cemiyet, kültürel bir kolu olan Kurt Neşri Maarif Cemiyeti'ni kurarak, Süreyya Bey Bedirhan'ın daha önce Kahire'de çıkartmış olduğu aynı gazetenin bir devamı olarak **Kurdistan** dergisini yayılmaya başladı. Süreyya Bey, İstanbul'da da derginin asli bir yazarı oldu. Cemiyet, İstanbul'da meskun Kurt halk için de bir mektep kurdu; 1908 yılında bu kentteki Kurt nüfus, 30000'i bulmaktadır. Said-i Kûrdî veya Nursî de bu okula devam edenler arasındaydı. Daha sonra nüfuzlu bir Kurt İslam lideri ve Nurculuğun öğreticisi oldu⁽³⁰⁾.

Kurdistan Teâli ve Terakki, Kürtler'in örgütlenmesinde hiç bir fayda görmeyen Jön Türkler tarafından 1909 yılında kapatıldı. İkinci bir örgüt, Hevi-i Kurt Cemiyeti (Kurt Ümidi Derneği), 1912 yılında kuruldu. İkinci bir teşkilatın kurulması, İstanbul Kürtleri arasındaki rekabet ve farklılara işaret etmektedir. Hevi, bir kısmı İkinci Abdülhamid

tarafından kurulan Hamidiye okullarından gelen Kürt öğrencilerin bir teşkilatı idi. Van Bruinessen'e göre, Hevi üyeleri, "Osmanlılaşmış, kentli ümeranın evladlarıydı. Pek çok Jön Türk ile aynı toplumsal tabakaya ait bulunmactaydılar; romantik milliyetçilikleri, Türk milliyetçilerinininkine benzemekteydi..." Ishak Sükuti, Abdurrahman Bedirhan, Abdullah Cevdet, İsmail Hakkı Baban ve Süleyman Nafiz gibi bazı Kürt milliyetçilerinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuş ve desteklemiş olmalarının nedenlerinden biri de budur⁽³¹⁾. Türk milliyetçiliğinin önde gelen hazırlayıcılarından biri Ziya Gökalp de Diyarbakırlı bir Kürttür. Ancak, Hevi kurucuları da, Kurdistan Teâli ve Terakki Cemiyeti kurucuları gibi, hâlâ dini ve geleneksel; milliyetçilik anlayışları hâlâ halifeliğe ve özellikle İkinci Abdülhamit tarafından uygulanmış olan biçimine bağlı olan Doğu Anadolu halkından hayli kopmuş bulunmactaydılar. Hamidiye zabitleri ve liderleri, şehirlileşmiş kardeşleriyle işbirliğine girişmeye yeterince istekli değillerdi. Birinci Dünya Savaşı, böylesi bir işbirliğine yolaçacak olan katalizör olarak ortaya çıktı. Harbin ortak felaketlerini yaşamak, "Batılı" münevverler ile Doğu şeyhleri ve aşiret halklarını biraraya getirdi. Bir anlamda; Birinci Dünya Savaşı, Kürt milliyetçiliğinin üzerinde Hamidiye Alayları'na benzer bir etkide bulundu. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı, on beş yıllık Hamidiye döneminden daha kısa idiyse de, Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerindeki büyük etkisi ve Kurdistan'da karşı karşıya gelinen yıkım, "Batılıların" ve "Doğuluların" bir araya gelmeleri ve savaş sonrasında daha çok işbirliğini mümkün kıldı.

1908 yılına gelindiğinde, Kürt milliyetçiliği, daha bilinir bir hale geldi ve İstanbul'daki romantik ve diğer Kürt milliyetçilerinin umdukları yolu izlemese de daha büydü. Kurdistan'da milliyetçi fikirler, tarihatlara ve tekkelere sızma yolunu bulmakta ve şeyhler, bu fikirlerin en ateşli savunucuları haline gelmekteydi. Bu, Wadie Jwaideh'e göre;

"Kürt milliyetçiliği tarihinde oldukça önemli bir gelişmeydi. Pek çok sebepten ötürü milliyetçi tasarımların yayıldığı merkezler oldukları söylenecek olursa, bu tekkelerin önemi abartılmış olmaz. Bu mihraklardan kaynaklanan tasarımlar, Kürtler arasında geniş bir kabul görmüştür. Zira, tekkeler,

şeyh yetkesinin mührünü taşımaktaydılar. Dahası, şeyhlerin dini karakterleri ve nüfuzu, tekkelere, yetkililerin müdahale ve taciz etmelerine karşı göreli bir bağışıklık kazan dırmaktaydı [bunun önemi, 1980'lerin Iran devriminde de görülmüştür]. Bir sınıf olarak Kürt seçkinlerinin önemli bir katmanını temsil eden şeyhler, gayretli milliyetçilerdi. Hayli Türkleşmiş şehirli Kürt seçkinlerinden farklı olarak, Kürt kitleleriyle yakın bir ilişki içindeydiler ve kendilerini onlarla özdeşleştirmişlerdi. Dahası, hem tedrisatları gereği, hem de inançları gereği, Jön Türkler tarafından tasarlanan modern, laik devlet karşısında geleneksel, İslami devleti savunmaktaydılar¹¹⁽³²⁾.

Şeyhlerin tutum ve konumları, iktidara gelmesinin ardından Jön Türk hükümetine sunmuş oldukları bir dilekçeden anlaşılabilir. Şeyh Abdulselam Barzan ve Dohuk Şeyhi Nur Muhammed, aşağıdaki yedi maddeden mürekkep dilekçeyi hükümete arzetmişlerdi:

- (1) Beş Kürt kazasında Kürt idaresi kurulmalı.
- (2) Kürt bölgelerinde Kürtçe tedrisat dili olarak kabul edilmeli.
- (3) Kürtçe konuşan kaymakam ve müdürler ile diğer memurlar tayin edilmeli.
- (4) Kanun ve adaletin idaresi, Şeriat'a uygun bir biçimde gerçekleştirilmeli.
- (5) Kadı ve müftü postlarına tayin edilecek olanlar Şafii mezhebinden olmalı.
- (6) Vergiler, şeriata uygun olmalı.
- (7) Ameli hizmetten muafiyet karşılığı toplanan vergiler yürürlükte kalmalı, fakat bu gelirler beş Kürt kazasındaki yolların bakımı ve onarımı için kullanılmalı.

Jwaideh'in de belirttiği gibi, 1, 2, 3 ve 7 sayılı talepler Kürt milliyetçiliğini; 4., 5. ve 6. talepler dini görüşleri ifade etmekteydi. Ancak, 5. madde, şeyhlerin konumlarının maharetini göstermektedir. Zira, Kürtlerin kadı ve müftülerin ekseriyetinin mensup

olduğu Şafîî mezhebinden atanması, "mezhebin üstünlüğünün tanınmasını" talep etmeye varmactaydı. Hiç kuşkusuz bu, bir Kürt milli cemaatinin kurulması anlamına da gelebilirdi. Bu yol, Balkanlar'daki Rum Ortadoks mezhebine mensup halkların izlediği tarihsel yol olmuştu. Fakat Kürtler için, olaylar, Balkan halkları için olduğu kadar cömert olmayacağı; zira, Kürtler kendi milliyetçiliklerinden çok daha kuvvetli ve yakında şeyhleri desteklemekte olan dini kurumların feshedilmesini savunacak olan bir Türk milliyetçiliğiyle karşı karşıya geleceklerdi. Dilekçede açılığa kavuşmuş olduğu gibi, şeyhler, milliyetçi gayeler gütmektedirler; fakat bu gayeler, dini kurumlar ve hükümetin müsamahası olmaksızın yürütülemezdi. Şeyhler, Jön Türk hükümetinin hasımları olduğunu farkettiklerinde, savaş süresince ve mütarekeden sonra ard arda ayaklanması düzenlediler⁽³³⁾.

Istanbul'da ise, Kürt milliyetçileri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldılar. Kâmuran Bedirhan gibi Kürt milliyetçilerinin de makalelerini basan **Serbesti** gazetesini yayımlamakta olan Mevlanaazâde Rifat bu fırkanın liderlerinden biri idi. Celadet Bedirhan, 1914'te Serbesti gazetesinde yayınlanan bir makale yazdı. Diğer bir Kürt milliyetçisi olan Rewanduzlu Fanizadeler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel Sekreteri'ydi. Bu konumunu kullanarak, etrafında Kürt milliyetçilerinden oluşan yüz elli kişilik bir grup toplamayı başarabilmişti. Abdullah Cevdet ve İbrahim Temeda, Meclis'te muhalefet sandalyelerinde yer alan Osmanlı Demokrat Fırkası'nı kurdular. Diğer bir Kürt milliyetçisi Lütfi Fikri de, İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı muhalefet faaliyetlerini sürdürmektedir. 1910'da Mutedil Hürriyetperver Fırkası'nı kurarak **Tanzimat** gazetesini yayılmaya başladı⁽³⁴⁾. Ancak, 1914'te harbin başlamasıyla, İttihat ve Terakki Fırkası'nı destekleseler de, muhalefet de etseler, Kürt milliyetçi faaliyetleri, anayurdu müdafaa etmek gibi vatansever bir davaya boyun eğmek durumunda kaldılar.

Kurdistan, savaş boyunca savaş cepheleri arasında kalmıştı. Harekâtlar, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Hanekin ve batıda

Erzincan'a kadar yayılarak sahnelenmekteydi. Savaşta, asker olarak kaç Kürdün yer aldığıni belirlemek hayli zor, farklı hesaplamalarda oldukça değişik rakamlar verilmekte. Mehmed Emin Zeki, Elazığ'da (Mamürettülaziz) üslenen Onbirinci Ordu ile Musul'da üslenen On İkinci Ordunun tamamen Kürtler'den mürekkep olduğunu belirtir. Erzurum'da Dokuzuncu Ordu'nun ve Sivas'da Onuncu Ordu'nun zabıt ve askerlerinin çoğunu Kürtler oluşturmaktaydı. Yedek süvari alayının yüz otuz beş bölüğü, bazı cephe birlikleri ve jandarma kuvvetlerinde de Kürtler vardı. Zeki'nin tahminlerine göre, Kürtler 300.000 kayıp vermişti. Bu, yarı milyon Kürdün savaşa katıldığıni akla getiren yüksek bir rakam. Gerçekten de Kürtler, Rus kuvvetlerine karşı ağır kayıplar verdiler. 1916'da, Hınıs ve Pasinler'de bulunan Altmışinci ve Altmışbirinci fırkalar, tek bir muharebede ağır kayıplar verdiler; böyle pek çok başka muharebe de gerçekleşmişti. Osmanlı (Kürt) kuvvetleri 15 Temmuz 1916'da Ruslar'la diğer bir önemli muharebeye girdiler. Şerif Fırat, verilen kayıpların sayısını belirtmiyor; ancak Ruslar'ın geri çekilmesiyle sonuçlanan bir muharebede ağır kayıplar vermiş olmalılar⁽³⁵⁾. Açlık, salgın ve soğuktan ölen Kürtler'in sayısı, muhtemelen savaşta Ruslar'a ve iç savaşta Ermeniler'e karşı verilen kayıplardan fazladır.

Değil Türkiye ya da Doğu Anadolu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Kürtler'in tam nüfusunu saptamak hayli zor. Ancak, güvenilirlikleri kesin olmasa da, Birinci Dünya Savaşı'nda ölen Ermeniler'in sayısıyla ilgili tartışmalar, istatistikleri ulaşılabilir bir hale getirmiş bulunmaktadır. Ermeni piskoposluğu tarafından kaydedilen, Doğu Anadolu'da yaşayan Kurt nüfusunu gösterir istatistiklerde, Erzurum'da 75.000, Van'da 72.000, Bitlis'te 77.000, Mamürettülaziz veya Harput'ta (bugün Elazığ) 95.000, Diyarbakır'da 95.000 ve Sivas'ta 50.000 rakamları verilmektedir. Buna göre, Kurt nüfusu, toplam 464.000 veya altı Doğu Anadolu kazasının % 16.3'ünü oluşturmaktaydı. Nüfusun yüzde 25.4'ünü Türkler ve yüzde 38.9'unu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ancak Piskoposluk, Kurt nüfusuna -Kızılbaşları (140.000), Zazaları (77.000) veya

Yezidiler (37.000) dahil etmemiştir. Genellikle Kürt olarak kabul edilmeyen Yezidiler'i bırakır ve Zazalar ile Kızılbaşlar'ı dahil edersek, 666.000 Türk ve 1.018.000 Ermeni'ye karşılık 681.000 kişilik bir toplam Kürt nüfusu elde etmiş oluruz⁽³⁶⁾. Böylelikle Piskoposluk rakamlarına göre Türk ve Kürt nüfus hemen hemen eşit sayılarla temsil edilmiş olmaktadır.

Justin Mc Carthy, 1911 ve 1912 yıllarına ait Osmanlı nüfus sayımları ve diğer istatistiklere dayanarak yaptığı ve kabul edilen demografik hesaplamalara göre düzenlenmiş yeni bir çalışmasında, yalnızca vilayetlerde yaşayan Müslüman nüfusa ait rakamları vererek Türk ve Kürtler için ayrı rakamlar belirtmektedir. Altı doğu vilayetinde yaşayan Müslüman nüfus için şu rakamları veriyor: Erzurum, 834.388; Van, 313.322; Bitlis, 408.703; Memuretülaziz, 564.164; Diyarbakır, 598.985; Sivas, 1.196.300- yani toplam 3.885.862 kişilik bir Müslüman nüfusu. Kürtler'in üzerinde hak iddia etmediğleri Sivas'ı bir tarafa bırakırsak, beş vilayette yaşayan toplam Müslüman nüfus 2.689.562 olarak ortaya çıkar ki, bu rakamın en azından yarısı muhtemelen Kürttür. 1912 Piskoposluk rakamlarına dayanarak Hovannisan, "Hıristiyan sayısı kadar Müslüman olduğuna" inanmaktadır. Mc Carthy'nin ulaştığı sonuçlara göre, "tüm Anadolu vilayetleri, yalnızca bir (etnik) çoğunluk hali değil, yüksek bir Müslüman ekseriyete sahip bulunmaktaydı..."⁽³⁷⁾. Mc Carthy'nin hesaplarına göre, tüm Anadolu Ermenileri altı vilayette göç etse bile, Müslümanlar, Ermeniler'e karşı 2.5'a 1'den fazla bir orana sahip olacaklardı. Kürtler'in Müslüman nüfusun yarısı olduğu düşünülürse, Ermeniler'e karşı 1.25'e 1 oranında bir çoğunluğa sahip oldukları görülür. Sivas vilayeti hesaplamaların dışında tutulursa, oransal yüzde çok daha yüksek olacaktır ki, bu durum, tüm Anadolu Ermenilerinin altı vilayette göç etmesi varsayımasına göre böyledir. Mc Carthy, yine altı vilayette ait istatistikleri kullanarak, Birinci Dünya Savaşı'nın Müslüman halk üzerindeki yıkıcı etkilerini hesaplamıştır (Cetvel 1'e bakınız).

Cetvel 1. 1912'den 1922'ye Kadar Anadolu'nun Altı Doğu Vilayeti'nde Nüfus:

	1912'de Nüfus	1922'de mevcut nüfus	Fark
Erzurum	804.388	555.693	248.695
Van	313.322	119.155	194.167
Bitlis	408.703	238.955	169.748
Elazığ	564.164	474.854	89.310
Diyarbakır	598.985	440.942	158.043
Sivas	1.196.300	1.015.887	180.413
		Toplam fark	1.040.376

Buna göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında ölen 2.5 milyon Müslüman nüfusun yüzde 41.9'u başka bir deyişle, tüm Müslüman nüfusun yüzde 7.6'sı, altı Doğu vilayetinde ölmüştür. Kürtler, yüzde 7.6'lık rakamın ya da 50 bin kişinin en azından yarısını oluşturmaktaydı. Daha sonra kendisinden daha çok söz edeceğimiz İngiliz ajanı Yüzbaşı Noel, Diyarbakır vilayetinde kapsamlı bir seyahatten sonra, savaş öncesi nüfusun 994 bin olduğunu, bunun 750 binini Kürtler'in, 3000'ini Türkler'in oluşturduğunu tahmin etmektedir. Savaş sonrasına dair tahmini toplam 684.500 kişilik bir nüfustur ki, bu, 345 bin kişilik bir kayba işaret eder. Savaş sonrası Kürt nüfusunu 600 bin, Türk nüfusunu 2.500 olarak tahmin etmektedir. Buna göre, 150 bini Kurt ve 500'ü Türk olmak üzere 150.500 kişilik bir savaş zamanı telefati tahmin etmektedir⁽³⁸⁾. Mc Carthy'nin hesaplamaları gözönünde bulundurulursa, Noel'in Diyarbakır'ın toplam nüfusuna dair rakamları hayli yüksek görülmektedir. Bu rakamlar, Kürt nüfusu için hayli yüksek, Türk nüfusu için saçmalık derecesinde düşüktür. Noel'in verdiği rakamlar, 1919-1922 döneminde hem Irak hem Anadolu'da en önemli

İngiliz ajanı olduğu düşünülecek olursa çok daha ilginç olmaktadır. Verdiği rakamlar ve bilgiler, bu dönemde Türkiye ve Kurtler'e karşı İngiliz siyasetinde önemli bir rol oynamıştır.

Doğu vilayetleri nüfusuna dair, 1931 yılı için başka bir rakamlar grubu daha mevcut. İki İngiliz konsülü Roberts ve Ravensdale, 26 Haziran-11 Temmuz 1931 döneminde söz konusu bölgelerde seyahet etmiş ve şu rakamları vermiş bulunmaktadırlar. Erzurum, 300 bin; Van, 80 bin; Kars, 208 bin; Malatya, 300 bin; Elazığ (Mamuretülaziz), 200 bin; İğdır, 104 bin. Roberts ve Ravensdale, Diyarbakır ve Sivas için hiçbir rakam vermemişlerdir. Öte yandan, 1931'e gelindiğinde vilayet yapıları değişmiş olduğundan, daha önceki altı vilayetle örtüşen yeni vilayetler için karşılaştırma yapmak hayli zor. Ancak, rakamlar, Mc Carthy tarafından verilirken oldukça düşük. Roberts ve Rawensdale'in seyahetleri sırasında geçtikleri vilayet merkezleri, kasaba ve köyler için verdikleri bu rakamlar, şaşırtıcı bir şekilde düşük görülmektedir. Örneğin, Malatya için 20 bin; Harput için 12 -15 bin; Bitlis için 12 bin; Erciş için 3 bin; Van için 5 bin; Karaköse için 3 -4 bin; Kars için 12 bin ve Erzurum için 25 bin gibi rakamlar vermektedirler. Roberts ve Ravensdale tarafından verilen rapor aynı bölge üzerinde 1929'da Alex K. Helms'in verdiği rapora benzemektedir. Helms'in verdiği rakamlar şöyledi: Elazığ (Elaziz), 13 bin; Diyarbakır 30 bin; Malatya, 14 bin; Sivas, 29 bin ve Giresun, 8 bin. Helms'in seyahatinden birkaç ay sonra başka bir İngiliz konsülü W.S. Edmonds, şu rakamları vermektedir. Gaziantep 15-20 bin; Urfa, 20 bin; Bitlis 5 bin ve Muş 3 bin⁽³⁹⁾. İngiliz konsül ve görevliler tarafından savaş sonrasında dair verilen rakamlar, Mc Carthy'nin verdiklerinden daha düşüktür. Fakat Mc Carthy'nin hesapları, daha iyisi yapıłana ya da yanlış oldukları kanıtlananına deðin, Doğu Anadolu'da Müslüman ve Kurt halkın uğradığı müthiş yıkıma ilişkin en doğru değerlendirme olarak görülmektedir. Bu yıkım, ancak Ermeni halkın uğradığıyla karşılaştırıldığında çarpıtıcılığından bir şeyler kaybeder.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin tamamında muhtemelen 150 binin üzerinde Kürt olmuş bulunmaktaydı. Bu rakamlara, Irak, Suriye, İran ve Rusya'da ölen Kürtler de eklenecek olursa, Kürt nüfusu zayıatının 1 milyon civarında olduğu görülür. Mehmed Emin Zeki ve Wadie Jwaideh, Kuzey Irak'ta meydana gelen yıkımı ayrıntılı olarak değerlendirmişlerdir. Zeki, 300 bin Kürdün savaşta şehit olduğunu belirtir. Bir Kürt kaynağına göre, 700 bin Kürt yaşıdıkları yerleri terketmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Savaş sırasında Rus konsülü olarak bölgede bulunan Basil Nikitin, İran Kurdistan'ında aynı şekilde gerçekleşen dehşet verici şartlara ve zayıata işaret etmektedir⁽⁴⁰⁾.

Müttefik kuvvetleri ve Osmanlılar arasında mütareke 31 Ekim 1918'de imzalandı. Bu hadise, Kürt milliyetçi faaliyetlerinde bir canlanışı da belirler. Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti, 1918 yılında Kurdistan Teâli Cemiyeti olarak tekrar faaliyete geçti. Yeni cemiyet çoğunlukla eğitim görmüş, şehirli milliyetçilerde mürekkep halefinden farklı olarak, aşiret mensubu üyeleri de çatısı altında barındırmaktaydı. Van Bruinessen, Kürt milliyetçiliğinin Birinci Dünya Savaşı sonrasında girdiği yeni yolculuk göstergesi olması vesilesiyle önemli olan cemiyet üyelerinin bir listesini sunmaktadır. Cemiyet başkanı, ünlü Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir, birinci başkan vekili olarak Süleymaniyyeli Ferik Fuad Paşa, genel sekreteri Erkân-ı Harbiye'den emekli Hamdi Paşa, Abdülkadir'in oğlu sayman Seyit Abdullah, üye listesinde yer alan memur ve zabitler olarak dikkati çekmektedir. Askeri komitede, İstanbul Polis Şefi Dersimli Miralay Halid Bey, emekli Miralay Ali Bedirhan, emekli Kaymakam Süleymaniyyeli Mehmet Emin Bey yer almaktadır. Dini görevliler arasında Hoca Ali Efendi ve Şefik Efendi Arvâsî yer almaktadır. **Tercüman** gazetesi baş editörü Babanzade Şükrû Bey, Babanzade Fuad Bey, tacir Fethullah, tıp profesörü Şükrû Mehmet de diğer üyeler arasındadırlar. 1920'de kıyma kalkacak olan, Dersim'in

Koçgiri bölgesinden Alişan Bey de cemiyet üyesidir. Hevi-i Kürt Cemiyeti (Kürt Ümit Cemiyeti) de tekrar canlanmış ve ardından Kürt Teâli Cemiyeti içerisinde Kürt Teşkilatı İctimai Cemiyeti (Kürt Toplumsal Örgütlenme Cemiyeti)'ni kuran, daha genç ve radikal üyelerden oluşan bir hiziple birleşmiştir. Van Bruinessen'e göre, Seyyid Abdulkadir kamu oyuna gayesinin müstakil bir Kurdistan olmadığını, fakat sınırlı bir muhtariyet olduğunu açıkladığında, muhtemelen Bedirhanlar ile aralarında bir kopuş yaşandı. Bedirhanlar'ın pek çoğu genç milliyetçilere katıldı. Kürt Teşkilâti İctîmaî Cemiyeti, İstanbul, Kürt nüfusun desteği sayesinde hayli faal bulunmaktaydı. Cemiyet üyeleri, Civata Azadiya Kurd (Kürt Hürriyet Cemiyeti)'ün kurulmasında faal rol aldılar; yeni cemiyet, daha sonra Ciwata Xwesseriya Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) adını alacak ve Şeyh Sait Isyanı'nda hayli mühim bir rol oynayacaktır⁽⁴¹⁾.

Wadie Jwaideh'in belirttiği üzere, mütarekenin hemen ardından Kürt milliyetçi faaliyetlerinin nüksettiği gözlenmekteydi. Bu, yalnızca Kürtler'in gayretleri sonucu değil, Türkler'in faal desteği sayesinde de olmaktadır. İngilizler, Kürtler'i Türkler'e karşı kullanmak arzusundaydı ve Kürtler'e Türk hakimiyetindeki bir devlet içinde, kuşkusuz bir Türk olacak olan sultan-halifenin hükümlanlığı altında muhtariyet vaadetmiş bulunmaktadırlar. Göreceğimiz gibi, Türkler, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına değin Kürtler'e sınırlı bir özerklik vaadetmeye devam ettiler. Bu konuda Türk vaadleri, özellikle Versay'da Kürt temsilcisi olarak bulunan Şerif Paşa, 20 Kasım 1919'da Ermeni temsilcisi Boğas Nubar ile bir anlaşma imzaladıktan sonra artış gösterdi. Bu anlaşmaya göre, Kürtler Ermeni bağımsızlığını, Ermeniler de Kürt bağımsızlığını destekleyeceklerdi. Her iki taraf da, hudutların tesbiti meselesini Barış Konferansı'na bırakmaktadır⁽⁴²⁾. Bu gelişme, bazı Kürt milliyetçilerinin, Ermeni bağımsızlık arzularına muhalif olmadıklarını göstermektedir. İhtimal, bağımsız bir Kürt devletinin kurulabileceği

Doğu vilayetlerinde Ermeniler'in tehcire ve kıyıma maruz kalmalarından sonra, bazı Kurt milliyetçileri Ermeniler tarafından daha az tehdit edildikleri kanaatine varmış bulunmactaydılar. Bu konuda kendilerinin oynamış oldukları rol- ki önemli bir roldür-konusunda da nedamet içinde olmaları muhtemeldir. Diğer bir Kurt hizbi Pan-Islamist idi. İngiliz karşıtı faaliyetlerde bulunan Türk gruplarıyla işbirliği içinde çalışmaktadır. Ancak, Pan-Islamist grubun aslı hedefi, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını engellemekti.

Söylendiğine göre, daha 1919 Ocak ayında, Harput'ta İttihat ve Terakki komitesi mensupları, Kurtler'i, Versay Barış Konferansı'nda bağımsızlık talep etmeleri doğrultusunda uyarmaktaydılar. Bu hareketin lideri, Osmanlı Altıncı Ordusu'nun eski kumandanı Ali İhsan Paşa idi. Ali İhsan Paşa, şartlara kuvvetle karşı olmakla birlikte, Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Osmanlı temsilcilerinden biriydi. İçinde yeraldığı faaliyetler, İngilizler'in özellikle Irak'taki faaliyetlerine karşı yönelik bulunmaktaydı. İngilizler 7 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişlerdi. Bu hadise, İngilizler'in daha fazla yayılacağı konusunda Osmanlı korkularını artırdı.

Kurt faaliyetlerine yönelik Türk desteği, İngiliz yayılmasını ve Ermeni bağımsızlığına verdikleri desteği caydırmayı hedeflemektedi. İngilizler, Ali İhsan'ın bağımsız bir Kurdistan taraftarı olmadığı konusunda kesin bir kanaate sahip bulunmactaydılar. Türk desteği, Müttefik planlarına karşı şaşırıtmaca ve engelleme taktiği olmak üzere düzenlenmişti. Bu, etkin, fakat özü gereği riskli bir siyasetti. Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra, Yunanlılar'ın Türkler'e karşı giriştiği cinayetlerden İngilizler sorumlu tutuldu. Kurtler, Doğu Anadolu'da kurulacak İngiliz destekli bir Ermeni ordusunun, daha önce Rus ordusundaki Ermeniler'in de yapmış olduğu gibi, kendilerinin Ermeni katliamlarındaki rollerine karşı intikam alacaklarının farkındaydılar. Netice itibarıyla, Kurtler,

kendilerine kalan Ermeniler'den de kurtaran Türk gayretlerini desteklediler. Mevcut koşullar altında, Türkler buna izin veremez, uluslararası müdaahale riskini göze alamazlardı. Kürt milliyetçi faaliyetlerini destekleyen Türk-Kürt Klüpleri, 1919 yılı Temmuz ayında feshedildi.

İltihat ve Terakki Komitesi (İTK) mensuplarının Kürt milliyetçi ajitasyonunu destekleyici faaliyetleri, komitenin, Mustafa Kemal'in direniş hareketinin başlangıcından önce ve sonra direnişe önderlik ettiğini göstermektedir. Stanford Shaw ve Ezel Shaw, İTK'nın Hariciye Vekaleti'nde örgütlendiği ve direniş hareketini başlattığı saptamasını yapmaktadır. Erik Jan Zürcher'in yeni eseri, tam da İTK (Karakol) ve Teşkilât-ı Mahsus'a'nın gizli yeraltı örgütlenmesinin ne kadar faal olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Karakol örgütü iradesiyle gitmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Mustafa Kemal'in direniş hareketi, muhtemelen İTK'nin inayetiyle, büyük çoğunluğu Kürt olan bölgelerde başlamıştır⁽⁴³⁾. Mustafa Kemal'in direniş hareketi, İTK'nın Güneydoğu Anadolu'da, İngiliz ve Ermeniler'e karşı Kürt direnişini destekleyici faaliyetleriyle çakışmaktadır.

Mondoros Mütarekesi (31 Ekim 1918)'den Sevr Muahedesesi (10 Ağustos 1920)'ye kadar süren dönemde Kürtler'in karşılaşduğu ikilem, özerklik veya bağımsızlık seçeneği konusunda odaklanmaktadır. 20 Kasım 1919 tarihinde Şerif Paşa ile Boğas Nubar Paşa arasında varılan anlaşma, Kürtler'i, bir özerklik veya bağımsızlık siyaseti ilan etme zarureti ile karşı karşıya bırakmış bulunmaktaydı. Görmüş olduğumuz gibi, 20 Kasım anlaşması karşısında Türk tepkisi, Kürtler'e özerklik vaadetme şeklinde olmuştur. Bazı Kürt milliyetçileri bağımsızlık istemekteydi; bazıları, meselâ Emin Bedirhan, Türkiye'den ayrılmak, fakat sultانı halife olarak tanımak cihetinde bir çözüm arayışındaydı. Bedirhan,

Başkan Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı ilkelerinin Kürdistan'da da tatbik edilmesini istemektedir. Seyyit Abdülkadir, iki tarafı da idare eder görünülmektedir. Abdülkadir'in bağımsızlık yönünde kuvvetli bir karar alamayışi ya da bazı tarihçilerin belirtikleri üzere hesaplanmış kararsızlığı, daha önce de belirtildiği gibi, Kürt Teâli Cemiyeti'nde kopuşa neden olmuştu. Şubat ve Mart 1920'de, Abdülkadir, gazetelere pek çok beyanatta bulunarak özerkliği tercih ettiği ve Şerif Paşa'nın Versay'daki gayretlerini desteklediğini belirtmektedir. Emin Bedirhan ve Kürt Teâli Cemiyeti'ndeki Kürt münevverleri, beyanatından sonra Abdülkadir'i başkanlık görevinden azlettiler. Kürt milliyetçiliği tarihi üzerine araştırmalar yapan bir Kürt tarihçisinin belirttiği üzere, Emin Ali Bedirhan ve Seyyit Abdülkadir arasındaki fark, Abdülkadir'in **birleşmiş bir Kürdistan'ı** parçalanmış bir Kürdistan'a tercih etmesinden ibarettir⁽⁴⁴⁾. Anlaşıldığı kadarıyla, Abdülkadir'in ümitleri, Büyük Britanya'nın yardımıyla, şartlar buna müsait olduğunda Kürdistan'ın birliğini başarmaktı.

Sevr Muahedesî'nin bağımsız fakat parçalanmış bir Kürdistan sunmuş olması bir tenâkuz teşkil eder; Kürdistan'ın geniş kısımları İran ve Irak'ta kalacaktır⁽⁴⁵⁾. Türkiye'nin bir bölgesi bile olsa birleşik bir Kürdistan için mücadele eden Kürt milliyetçilerinin bu hedefleri, bağımsızlık için mücadele eden diğer Kürtler'e destek vermemeleri sonucunu verecekti. Birleşik bir Kürdistan fikrini savunan Kürtler'in Büyük Britanya'nın desteğini elde etmeye çalışmaları da ayrı bir tenâkuz teşkil eder. O Britanya ki, Irak'ı işgali, İran üzerindeki etkisi ve Sevr Muahedesî'ni imzalamış olması ile birleşik bir Kürdistan olamayacağını, açılığa kavuşturmuş bulunmaktadır. Dolayısıyla bağımsız bir Kürdistan fikrini savunan milliyetçiler, bu bağımsızlığı Türkiye içerisinde aramak zorundadırlar. Ancak, 10 Ağustos 1920 tarihinden itibaren, ateşli bir Türk milliyetçi hareketi ile karşı karşıya gelecekleri açıkçı. Ağustos 1920'den 1921 ortalarına kadar mese-

le, İngilizler'in Türkiye'de bir Kürt bağımsızlık hareketini ne ölçüde destekleyeceklериydi. 3. Bölümde tartışılacığı üzere, deliller Britanya'nın Türk milli kuvvetlerinin yükselişi karşısında, Türkiye'de bir Kürt bağımsızlık hareketini desteklemeyeceği yolundadır. Fakat 1921 ortalarına kadar İngiliz siyaseti, Kürtler'i bağımsızlık hareketlerinin destekleneceğine inanmaya teşvik etmek şeklindeydi. İngilizler, bu dönem boyunca, Türkiye'de bu tür gayretleri desteklemiştir. Zira, bu gayretlerin bağımsız bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmayacağı, ancak Kürtler'in Türk milli hareketinden, özellikle Irak-Türk hudutlarında, İngilizler lehine ödünlər koparabilmek için kullanılabileceği kanaatı hakimdir. Kısacası, birleşik bir Kurdistan'ı tercih eden Kürt milliyetçileri, karşılılarında, yalnızca Irak'ta özerklik tanıyan, fakat birleşik bir Kurdistan'ı desteklemeyen bir İngiliz siyaseti bulmaktaydılar. Sevr Muahedesesi'nden sonra olayların gelişimi, özerklik isteyenlerin hesaplarının ne kadar yanlış olduğunu ortaya koyacaktı. Yalnızca özerklik talep edenler kuvvet ve nüfuzlarını kabul etmekle kalmadılar; fakat Kürt milliyetçi hareketinin çekirdeği de, bundan sonraki mücadelelerin gerçekleşeceği Anadolu'ya geçti.

SEVR'DEN ŞEHİ SAİD'E KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ

Bu bölümde, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'ndan Şubat 1925'te Şeyh Said İsyanı'nın patlamasına kadar Kürt milliyetçiliğinin dördüncü evresi tartışılmaktadır. Anadolu'da Kürt milliyetçiliğinin ikilemi Mondros Müterakesi'nin hemen ardından açığa çıkmıştır. Dersim bölgesinde Sünni-Şii ve Hamidiye mensubu-Hamidiye mensubu olmayan aşiretler arasındaki eski tartışmalar tekrar su yüzüne çıkmıştır. Mustafa Kemal, 1919 yazı başlarında yabancı işgal kuvvetlerine karşı vatan müdafası için tamlımlar yayınladığında, Şerif Fırat'ın iddialarına göre ne bir Hamidiye Alayı, ne bir Hamidiye mensubu savaşa katılmak istemedi. Fırat'a göre, Hamidiye aşiretleri Cibranolu Miralay Halit Bey önderliğinde Kürt milliyetçiliği ve bağımsızlığını desteklemek üzere gizlice anlaşmış bulunmaktaydılar. Bu şahıs, 1892'de İkinci Hamidiye Alayı kumandasını üstlenen ve 1906'da İbrahim Talu'nun oğlu Hormekli Zeynel Talu'ya karşı taaruza karşı geçen Halit Bey'in ta kendisidir.

Van Bruinessen'in fikrine göre Fırat'ın Mustafa Kemal'in vatanı müdafaa çağrısına yalnızca Aleviler'in cevap verdiği şeklindeki açıklaması yanlıştır. Kendisine bilgi veren Kürt kaynakları daha önce Hamidiye mensubu olsa da olmasa da tüm Kürt aşiret birliklerinin Kuvvayı Milliye'ye katıldığını belirtmektedirler. Kürt aşiret alaylarının Rus ve Ermeniler'e taarruzlarının yoğunluğu göstermektedir ki, hayli yaygın bir Kürt katılımı söz konusudur⁽¹⁾. Geriye kalan Erme-

niler'den kurtulmanın Kürtler'in çıkarlarına da uygun olduğu düşünülmüştür. Zira bu mesele halledildiğinde Sevr Antlaşması'nın 64'üncü maddesini uygulamak daha kolay olabilirdi. Van Bruinessen'i ilgilendiren, Kürtler'in Sünni-Şii, Hamidiye mensubu- Hamidiye mensubu olmayan tüm Kurt birliklerinin Rus ve Ermeniler'i Kafkasya'ya püskürtmek için Türk milliyetçi kuvvetlerine tamamen katılma arzusunda olabilecekleri akılda tutulmalı. Fırat'ın değerlendirmeleri doğru olmasa bile, aşiretler ve mezheplerarası çatışmalara dikkat çekmektedir. Fırat'ın belirttiğine göre, Halit Bey, kendisi yalnızca bir Hamidiye kumandanı değil, aynı zamanda düzenli Osmanlı ordusunda bir miralay olmasına rağmen, seferberliğe katılmamakla kalmayıp, Osmanlı Ordusu Birinci Kafkas Tümeni Kumandanı Kazım Karabekir'e tel çekerek Alevi aşiret birliklerinin sefere kabul edilmemesini, cephede ihanet edebileceklerini bildirmiştir!⁽²⁾.

Fakat, bu hadiseleri kaydeden pek çok değerlendirmelere göre ise, Cibranlı Halit Bey, seferberliğe katılmakla kalmayıp, 1918 yılında Doğu Anadolu harekatlarında öne çıkmış bulunmaktaydı. Gerçekten de öyle görülüyor ki, Halit Bey, tam da bu harekatlar sırasında Ermeniler'in temizlenmesinin Kürtler'in Türk milliyetçiliğiyle karşı karşıya kalması demek olacağını farketmiştir. Zira, ne bir tampon, ne de bir blöf imkânı olacaktır. Bu konuda van Bruinessen şu hadiseyi aktarmaktadır: "*Ermeniler karşısında nihai zafere ulaşıldığı günde* (tarih belirtilmiyor) *herkes kutlamalar yaparken, Halit Bey hayli üzgün olarak çadırında oturuyordu. Mehdi* (Şeyh Said'in kardeşi) *yanına oturup, Halid'e yüzünün niçin aşık olduğunu sordu. Biraz üsteledikten sonra Halid, Mehdi'ye 'bugün, bir gün bizim girtlaklarımıza kesecek olan kılıcı biledik!' dedi. Bu düşünce zihnini işgal etmiş ve onu rahat bırakmamaktaydı.*"⁽³⁾. Eğer bu doğruysa, 1918-1919 yıllarında Kurt milliyetçiliğine ilişkin pek çok meseleye işaret etmektedir. Birincisi, Cibranlı Halit Bey gibi bir Kurt

milliyetçi liderinin Türk milliyetçiliğinden kaynaklanan durumun çok geç farkına vardığını ve Doğu Anadolu'da özellikle 1915 katliamından sonra sayıları azalmış bulunan bir Ermeni azınlığının bulunmasını Kurtler için avantaj olarak gördüğünü gösterir. Bu gecikmiş farkına varış, Kurtler ve Ermeniler arasında 1878'den beri sürdürmekte olan amansız düşmanlık ve iç savaşa bağlanabilir. İkinci olarak, Osmanlı ve Türk milliyetçi kuvvetleriyle işbirliği anlamına gelen Müslümanlar arası dayanışmanın cazibesinin, Cibranlı Halit Bey gibi insanları bile nasıl bağladığı gösterir.

1919 yılında Halit Bey gibi adamlar, Dersim bölgesi kasabalarında, hükümet otoritesini temsil eden konumları işgal etmekte ve bu otoriteyi aşiretleri milliyetçi hükümete karşı isyan için teşkilatlanmaya zorlamak amacıyla kullanmaktadır. Ancak, 1920 yılına gelindiğindedir ki, Halit Bey ve onun gibi düşünenler, özellikle şeyhler ve hocalar arasında Kemalistler'e karşı propaganda başlamışlardır. Kurt önderleri, Kurt giysileri giymeye, Kurtçe konuşmaya, aşiretler arasında iyi bilinen Kurt şairlerini dolaştırmaya başlamışlardır. 1920 yılı boyunca Halit Bey, hayli taraftar ve düşman kazanmış bulunmaktadır. Halit Bey, Fırat'ın belirttiği üzere, Sevr Muahedesinden sonra 1920 yaz ve sonbahar ayları boyunca Kurt Teali Cemiyeti ve Seyyid Abdülkadir ile temas içindeydi. Eğer bu doğruysa Kurt Teali Cemiyeti ve İstanbul Kurtleri'yle şimdije kadar düşünüldüğünden çok daha fazla temas olduğunu gösterir. Bu işbirliği Ciwata Xweseria Kurd (Kurt İstiklal Cemiyeti) veya 1921'de Erzurum'da halk arasında bilindiği üzere Azad'ın kurulmasından çok daha önce mevcut görülmektedir⁽⁴⁾. Cibranlı Halit Bey, 1920 sonbaharı boyunca daha sonra Şeyh Said İsyanı'na katılacak olan Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan ve Çapakçur bölgesindeki aşiretler arasında gezip, teşkilatlandırdı. Şeyhler, hocalar, imamlar ve muhtarlarla konuştu. Alevi aşiretleri arasında pek başarıya ulaşamadı. Aleviler'i Kurt milliyetçiliğinin haklılığına ikna

etmek için nutuk atmak kafi gelmediği zaman zorbalığa başvurulduğu da vâkidir⁽⁵⁾. Kemalistler 1920 yazılarına gelindiğinde, Halit Bey'in faaliyetlerinden gittikçe şüphelenmeye başladılar; 1920 Ağustosu'nda kendisine yeni vazifeler yüklenerek Erzurum'a tayin edildi.

Cibranlı Halit Bey, Erzurum'da münasip bir zaman kollayarak beklerken 1920 Kasım'ında Dersim (bugün Tunceli) havalisinde bir Kürt isyanı patlak verdi. Bu isyana, isyanda en önemli rolü oynamış olan aşiretin isminden çıkışarak Koçgiri İsyani denmektedir. İsyen üzerine yapılan başlıca değerlendirmesi Nuri Dersimi tarafından yazılmıştır. Dersimi'nin, kendi bölgесine Kurt Teali Cemiyeti'nin radikal hizbinin temsilcisi olarak gönderilmiş olduğu anlaşılıyor. Dersimi, büyük bir ayanın oğluydu. Mahalli seçkinlerle iyi ilişkilere sahipti. Öyle görülüyor ki, Dersimi, isyanda körükleyici bir rol oynamıştır; fakat oynadığı rolün kesin muhtevası pek açık değil. İsyenin oluşum göstermektedir ki, Sevr Muahedesi'nden sonra, Kurt Teali Cemiyeti harekete geçmek, 62 ve 64'üncü maddeleri tatbikat sahasına koymak arzusundaydı. Kurt Teali Cemiyeti ve Anadolu şubeleri arasında işbirliğinin mevcut olduğu da anlaşılmaktadır. İsyen, Sevr Muahedesi'nin imzalanmasından sonra 3 ay zarfında patlak vermiştir.

Dersimi ve yoldaşı Koçgirili Mustafa Paşa, Mondoros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından İstanbul'a gelmişlerdir. İstanbul'a vardıklarında, Seyit Abdülkadir'in muhtarıyet taraftarı olduğunu öğrenmişlerdi. Bu, onların kuvvetle karşı oldukları bir tavırdı. Dersimi, 1920 Ekim'nde Koçgiri aşiretlerinin en büyük kasabası olan Ümraniye'ye giderek Kurt Teali Cemiyeti'nin şubelerini kurmaya başladı. Bu gayret, Mustafa Kemal'in gözünden kaçmadı; daha 1919 Eylül ayında, Sivas'ta bulunan Kurt teşkilatçılarından biri ve Koçgiri aşiretlerinin önde gelen lideri

Koçgirili Mustafa Paşa'nın oğlu olan Alişan Bey'le konuşmuştu. Alişan Bey, Mustafa Kemal'e Kurtler'in Wilson İlkeleri gereğince muhtar bir Kurdistan için çalışıklarını anlattı. Mustafa Kemal, Başkan Wilson'un ilan etmiş olduğu ilkelerin Doğu Halkları (anlaşıldıği kadariyla yalnızca Kurtler değil tüm Doğu Halkları kastedilmektedir) için hiçbir kıymet taşımadığını anlatarak Kurtler'in kendisinin Dersim bölgesinde bulunan milliyetçi temsilcileriyle işbirliği içine girmelerinin daha doğru olacağını iddia etti. Ilaveten, Seyid Abdülkadir'in İstanbul'da Ferit Paşa Hükümetine alet ve İngiliz'e uşak olmasının talihsizlik olduğunu; bazı Bedirhan ailesi mensuplarıyla beraber olan Yüzbaşı Noel ve Cemil Paşa Ailesi mensuplarının Elaziz valisiyle işbirliği yaparak Sivas'ta bulunan Kemalist kuvvetlere taarruz planları hazırlamakta oldukları cihetinden istihbarat almış olduğunu belirtti. Tüm Kurdistan'ın, Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) kendisine destek vermeyi taahhüt etmiş olduğunu ve dahası Ferit Paşa Hükümetinin Sevr Muahedesini veya Wilson İlkelerini Kurdistan için uygulamaya muvaffak olamayacağını ilave etti⁽⁶⁾.

Öyle görülmüyor ki, Jön Kurtler'i İstanbul'da bulunan Kurt Teali Cemiyeti'yle muhaberatı keserek isyana kalkışmaya mecbur bırakın, Mustafa Kemal'in sert tepkisi olmuştur. Mustafa Kemal'in bazı Kurtler'i kendi tarafına çekmeyi başarmakta olduğu da, Jön Kurtler nazarında açıklık kazanmaktadır. Kemalistler bu sırada vazife ve rüşvet dağıtarak bazı nüfuzlu Kurtler'i kendi davalarına katılmaya ikna etmekteydi. Milliyetçilerin elde etmiş olduğu kazançlara karşın, genç Kurt teşkilatçıları da hayli başarılıydılar. Nitekim, Büyük Millet Meclisi azası Kurt mensuplarının müttefik kuvvette Kemerlistler'den asla ayrı düşmeyeceklerini bildirmiş olmalarına rağmen Jön Kurtler müstakil bir Kurdistan kurma davası doğrultusunda Kurt aşiretlerini teşkilatlandırmaya devam etmekteydi. 1920 senesinin ilk ayları boyunca, Diyarbakır, Van, Bitlis ve

diğer bölgelerdeki Kürtler'le ilişki kurmak amacıyla pek çok örgütsel toplantı tertip edildi. Toplantıların yapıldığı Hüseyin Abdal Tekkesi şeyhlerinin bu bölgelerdeki Kürtler'le ilişkileri hayli işlevsel bir rol oynamıştır⁽⁷⁾.

Dersimi'nin tahminlerince Kürtler, 1920 yazına gelindiğinde Dersim'in batısında 45 bin ve doğusunda 45 bin kişiden mürekkep bir kuvvet toplayabilecek hale gelmiş bulunmactaydılar. Sivas vilayetinin doğu ve kuzey bölgelerinde hakimiyeti ele geçirmişlerdi. Kürtler 1920 Temmuz ve Ağustos aylarında Türk cephane yüklerine ve jandarma karakollarına saldırınakta, Türk esirler almaktaydılar. Kemalist hükümet, huzursuzluk halini yataştmak amacıyla Koçgiri aşiret reisi Alişan Bey'i Refahiye Kaymakamlığı'na ve Kardeşi Haydar'ı Ümraniye Belediye Reisliği'ne atadı. Bazı Kürt radikalleri Kürdistan'ın istiklalini açıkça ilan etmek istemekteydi. Kürtler, siyasi durumları gelişikçe Türk cephane yüklerine ve Türkler'in muhtemel Kürt isyanına karşı istif yapmakta oldukları depolara saldırımıaya devam ettiler. 20 Ekim'de büyük bir silah yükünü ele geçirdiler. Refahiye kaymakamı olma konumunu iyi kullanan Koçgirili Alişan Bey, isyancı saflara daha fazla aşiret çekmekte hayli başarılıydı. Alişan Bey ve diğer aşiret reisleri, isyana kayıtsız kalan aşiretleri de saflarına çekmek için Hozat'a (Tunceli) kadar geniş bir alanda çalıştılar. Çemişkezek'te iştiharede bulunan aşiret reisleri, Kürt istiklalının ilan edilmesine destek verme kararı aldılar.

Kürt liderlerinin katıldığı bir toplantıdan sonra, 15 Kasım 1920'de Ankara'daki Kemalist hükümete bir muhtıra göndererek 20 Kasım'a kadar cevap verilmesi için süre tanıdılar. Ankara Hükümeti'nden şu isteklerde bulunmactaydılar:

- (1) Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nce Kürdistan'a tanınmış olan muhtarıyeti tanııp tanımadığını açıklamalı;

(2) Ankara Hükümeti, muhtırayı kaleme almış bulunan Dersim'li liderlere muhtar Kürdistan'ı idare tarzına dair tavrı konusunda malumat vermel;

(3) Elaziz, Malatya, Sivas ve Erzincan zindanlarında bulunan tüm Kürtler derhal salıverilmeli;

(4) Kürt ekseriyete sahip vilayetlerde bulunan Türk memurlar derhal çekilmeli;

(5) Koçgiri havalisine gönderilen Türk askeri kuvvetleri geri çekilmeli.

Ankara Hükümeti, talepleri değerlendirmek üzere Elaziz'den Dersim'e bir heyet gönderdiyse de, heyet azaları dikkate alınmamarak kovuldular. Bundan sonra Kürtler 25 Kasım'da (Teşrin-i Sani) Ankara'ya bir tel çekerek, Sevr Muahedesи hükümleri uygulanıp, Diyarbakır, Van, Elaziz ve Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan kurulmayacak olursa, Garbi Dersim aşiret reislerinin silahlı eyleme başvuracaklarını bildirdiler⁽⁸⁾. Ankara Hükümeti taleplerde hemfikir olduğu karşılığını vererek vuzuh bir biçimde zaman kazanmaya çalışmaktadır. Aynı esnada, Sivas'ta bulunan hükümet kuvvetlerini [Kuvvayı Milliye birlikleri ç.n.] takviye etmekteydi. Türkler, Dersim'in getirdiği bir avantaja da sahiptiler. Dersim havalisi ağır, karlı bir kış yaşamaktaydı ve diğer aşiretlerin Koçgiri'ye yardım etmesi mümkün değildi. Diğer aşiret reisleri isyanın 1921 ilkbaharı sonuna kadar ertelenmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ancak o zaman programlarını uygulayabileceklerdi.

Programa göre, Kürt ihtilali ilkin Dersim'de başlatılacak, Hozat'ta (Tunceli) Kürt bayrağı dalgalandırılacaktı. Kürt ulusal kuvvetleri Erzurum, Elaziz ve Malatya vilayetlerinde, Sivas yönünde harekete geçerek, Ankara Hükümeti tarafından Kürdistan istiklalının tanınmasını talep edeceklerdi. Silahlı kuvvetlerce desteklenmesi

sebebiyle talebin Ankara Hükümeti tarafından kabul edileceği düşünülmektedir. Şüphesiz, isyanın bahara ertelenmesi, Kemalistler'e bölgeyi kuşatma, isyanın yayılmasını engellemeye ve belli bazı aşiret reislerini saflarına dahil etme imkanı vermiş oldu. Kemalistler, Kürt taleplerini karşılamalarının hiç de zor olmadığını açıklamaya devam etmekteydi. Elaziz valisi, şahsen Pertek ilçesine giderek yakın zamanda mebus olarak meclise tayin edilmiş bulunan Meco Ağa'ya, Mustafa Kemal'in Kürt taleplerini desteklediğini anlattı. Nüfuzlu Kürt liderleri Ankara Hükümeti'nin aldatmacalarına kandılar⁽⁹⁾. Meco Ağa'nın dışında, Mustafa Diyab Ağa, Ahmet Ramizi ve Binbaşı Hasan Hayri, Mustafa Kemal tarafından Meclis'e tayin edildiler. Dersimi, bu şahısların fırsatçı tavırlarına rağmen, manevi ve ulusal Kürt değerlerine sahip olmaya ve müdafaa etmeye hâlâ devam etmiş oldukları kanaatindedir. Dahası, Dersim'in geneli, 1921 baharı süresince hâlâ Kürt hakimiyetindeydi ve milliyetçi faaliyetler sürdürmektedir. Dini bir lider olan Seyid Rıza, idari hakimiyeti üzerine almış bulunmaktaydı. Ankara'da bulunan Kürt mebuslar, kendisine Kürt haklarını barışçı yollardan elde etme ümidiinde oldukları bilirmektedirler. Dersimi, mebusların ya fırsatçı davranışlarını maskeleyecek bir bahene bulmaya muhtaç olduklarıandan, ya da Türkler'in gerçek hedeflerini ayırd edemeyecek kadar hilekârlığın kıskaclarına kapılmış bulunduklarından bu tür açıklamalar yaptıklarını belirtir.

Mustafa Kemal, Alişan Bey'den ya Ankara'ya gelmesini, ya da Sivas'ta yüksek bir hükümet memurluğu vazifesini kabul etmesini rica etmekte ve ayrıca Dersim'e bir Kürt mutasarrıfın gönderileceğine söz vermekteydi. Seyid Rıza ve Alişan Bey, bağımsız bir Kurdistan istedikleri ve Ankara'nın Kürt mebuslarından hiç birini Dersim havalısında mutasarrıf olarak görmek istemedikleri şeklinde karşılık verdiler. Mustafa Kemal 1920 yılı sonlarına doğru, Balya madeninde Dersim'li 1200 Kürt madenciyi silahlandırdığı suçlamasıyla Nuri Dersimi'nin tutuklanması emretti. Dersimi, tutuk-

lama emrini işitmesiyle vazifeden istifa ederek tüm zamanını Kürt aşiretlerini teşkilatlandırmaya vakfettiğini ifade eder. Ancak, Dersimi, 20 Aralık 1920'de tutuklandı. Kürtler ve Türkler arasındaki farklar hapiste bile belirgindi. Mustafa adındaki hükümet savcısı; kulağına, ünvanına rağmen kendisinin de Kürt olduğunu fısıldadığında Dersimi, Kürtler'i örgütlemenin zorluğunu daha açıkça anlamıştı. Dersimi serbest bırakıldığında, Sivas valisi Reşit Paşa, yabancı işgalciler tarafından tehdit edildiği bir esnada Dersim Kürtlerinin Ankara Hükümetine sadık kalmaları için Dersimi'yi ikna etmeye çalıştı. Mustafa Kemal'in İskan Kanunu uyarınca Dersimi'ye bir çiftlik tahsis edilmesi emrini verdiği de aktardı⁽¹⁰⁾.

Kemalistler ve Kürtler arasında çatışmalar Ocak 1921 gibi erken bir tarihte başladı. Bir Türk alayı 15 Şubat'ta Ümraniye'ye yürüdü. Mevcut koşullar karşısında, aşiretler derhal ayaklanmak istediler. Ancak, Kürt hareketinin önderleri, daha geniş bir aşiret katılımını sağlama alabilmek için birkaç ay daha beklemeyi uygun buldular. Kürtler, Ankara Hükümeti'nin kiş sonuna kadar beklemeyi planladığı kanısındaydılar. Dersim yolları açıldığından, Kemalistler Kürt ihtilalcilerini tek tek yakalamak ve Kürt örgütlerini yok etmek istiyorlardı; Dersim'i izale etmek ve başkaldırının yayılmasını önlemek için, hiç silah kullanmadan milliyetçilerin bazılarını tutuklayacak, bazılarını da süreceklerdi. Türkler, Kürtler'in koşulsuz teslim olmalarını istediler; eğer olmazlarsa köylerine saldırılacaktı.

Kürtler ve Türkler arasındaki çatışma arttı. Mart 1921'de Ümraniye'de önemli bir çatışma meydana geldi. Kürtler Türk kumandanını yakaladılar ve kent merkezine Kürt bayrağı çektiler. Mitralyozlar da dahil olmak üzere Türk silahlarına ek olarak bin at ve katırların tamamı Kürtler'in eline geçti. Kürtler, anlaşıldığı kadariyla göre hiç birini öldürmeden Türk zabıt ve askerlerin gitmelerine izin verdiler. Türk kuvvetlerindeki Kürt ve Cerkez zabıtler Kürtler'e

katıldı⁽¹¹⁾. Koçgiri Isyani'na neden olan ve Ankara Hükümeti'ni Kürtler'e karşı kuvvetli yaptırımlar uygulamaya zorlayan şey, görünüşe göre 1921'de Dersim'deki bu olaylardır. Mart olayları diğer Kürtler'in kazananların saflarına katılmalarını da teşvik etmiştir. Erzincan ve Malatya'daki diğer aşiretlerden yardım göndermeleri istendi. Fakat hava şartları nedeniyle bunu yapamayacaklarını bildirdiler. Kürtler, Urfa ve Gaziantep'teki Fransızlar'dan yardım istemeyi bile düşündüler. Fakat genç Kurt milliyetçileri, yabancılardan yardım istenmesini kabul etmediler. Türkler'e yanlış karşı koyacaklardı. Kadınlar ve çocuklar savaşanlara cephane ve yiyecek taşıdılar. 8 Mart'ta Kurt kuvvetleri karlarla kaplı Munzur Dağı'nı geçerek Kemah'ı ele geçirdiler ve Türkler'le işbirliği yaptıklarına inandıkları büyük Kurt toprak sahiplerini yakaladılar. 11 Mart 1921'de, zaferle-riyle sarhoş olarak Ankara'ya işgal ettikleri bölgelerde Kürtler'ce yönetilecek bir vilayet kurmak istediklerini belirten bir telgraf çektiler. Buna karşılık Kemalistler, yanıt olarak kendisi de bir Kurt olan Şefik Bitlisî başkanlığında bir heyet yolladılar ve bu heyet Ankara'nın so- runları barışçı yollarla çözmek istediğini belirtti. Fakat, daha Şefik Bitlisî isyancılarla görüşmeler yaparken Türkler bölgedeki bölgelerini takviye ettiler. Ankara Hükümeti, 15 Mart'ta Elaziz, Erzincan ve Sivas vilayetlerinde örfî idare ilan etti (Bu, benzeri uygulamaların il-kiyidi). Türkler'in isyani durdur Maya yönelik çabalarına yanıt olarak Kürtler, Ankara'ya Türk Hükümetinin aynı Ermeniler'e yaptığı gibi kendilerini de surmek istediğini ve milliyetçi amaçlarını savunmak için çarpışmaya devam edeceklerini telgrafla bildirdiler. Kürtler'in he-sapladıkları şey, Yunanlılar'a karşı şiddetli savaşların olduğu cephe-lerden kuvvet çekmek zorunda kalabileceklerinden Türkler'in ih-tiyatlı olacaklarıydı. Görünüşe göre Kürtler, Türkler'in aynı zamanda hem Yunanlılar'la ve hem de Kürtler'le savaşamayacaklarını düşünüyorlardı. Türkler'in 1921 baharında yaptıkları şey, isyanın yayılmaması için önlemler almaktı; ve Kürtler arasındaki isyana

yönelik desteği zayıflatmaya çalışılar. Bu yöntem çok etkiliydi. Türkler, Topal Osman komutasındaki barbarlıklarla tanınan Çerkez Alayı'yla da ugraştılar ve Kürtler'le daha fazla meşgul olmadılar. Bu alaylar birçok gaddarlık yaptı ve bu Kürtler için memnuniyet vericiydi. Türkler saldırısını artırınca, diğer aşiretler isyana katılmamaya karar verdiler ve bazıları isyandan geri çekildi. Isyancılar Ankara'daki Kurt mebuslardan hiçbir teşvik almadılar. Nisan 1921 itibarıyla, Koçgiri Kurt Isyanı Kemalistler'ce bastırılmıştı. Anlaşıldığı kadariyla hem Türkler hem Kürtler 10 bin kadar askerle çarşılmıştı⁽¹²⁾. Bu sayı, Şeyh Said Isyanı'nda kullanılan kuvvetlerle karşılaşıldığında oldukça küçük kalır.

Koçgiri Isyanı'ndan uzunca bahsettim, zira bu konuda Türkçe dışında hiçbir eser yazılmamıştır. Türkçe'de ise yalnızca iki eser mevcut⁽¹³⁾. Öte yandan, Isyan, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kurt milliyetçiliğinin gelişmesi açısından, özellikle Sevr Muahedesinden sonra Kürt milliyetçiliğinin güçlü ve zayıf yönlerine işaret etmesi açısından hayli önemlidir. Isyanın temel sebebi Kürtler'in Anadolu'da muhtar bir idare kurabilmek için Sevr'in 62 ve 63'üncü maddelerinde belirtilen şartları tatbik edilmesini sağlamak istemiş olmaları olarak görülmektedir. Isyandan henüz bir yıl önce Misak-ı Milli'yi ilan etmiş olan Kemalist Hükümetin acemiliğinden yaranmış olmak istemektediler. Kemalistler, 1921 baharında Yunanlılar'la muharebe de tıkanmış ve Kürtler belirttiğimiz gibi bu vaziyetten yaranmak istemişlerdi. Dahası, Kürtler, faaliyetleri için milletlerarası destek ve hatta İngiliz, Fransız ve Yunanlılar'dan yardım almak açısından iyi bir konumda bulunmaktaydılar. Kürtler'le bu üç devlet arasında temas var idiyse de, bu devletlerden destek aldıklarına dair hiçbir delil yoktu. Muhtemelen bu üç ülke de Kürtler'in olabileceğiinden çok daha kuvvetli olan Türk milliyetçilerine verdikleri zorluklarından hayli memnun bulunmactaydılar.

Koçgiri İsyanı'nın göstermiş olduğu diğer bir şey de, milliyetçi Kurt hareketinin zayıf yönleridir; liderlerin kendileri de, başarısızlıklarını tahlil ederken bunun farkındadırlar. Bir neden, Avrupa desteğinden yoksun olmalarıydı; belirtilen ikinci neden, Kurt toplumunun aşiretsel yapısının, bir istiklal savaşı vermek için gerekli birliği sağlayamadığıydı. Bir orta sınıfın olmayışı da aşiret reislerinin liderliği üstlenmelerini gerektiriyordu; fakat bu adamlar, düşman tarafından kolayca elde edilebiliyorlardı. Üçüncü olarak Kürtler arasındaki din ve mezhep farklılıklarını, aydınlanmış bir grubun yokluğunda ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir güvensizlik yaratmaktadır. Dersimi'nin belirttiği üzere genç Kurt teşkilatçıları istiklal propagandasını yaparken isyancı liderler yalnızca muhtariyet istemekteydi. Ankara'ya çektileri 11 Mart telgrafındaki temel istek, işgal etmiş bulundukları bölgeden oluşan muhtar bir vilayet kurulmasıydı⁽¹⁴⁾.

İsyanın liderlerinin özeleştirileri tam yerine oturmaktadır. Belirtiliği gibi, aşiret reisleri, kendilerine vazife, tayin, arazi ve bazı hallerde rüşvet teklif eden Kemalistler tarafından kendi saflarına çekilebilmişlerdir. Kemalistler, Ermeniler'den kalma geniş arazi ve mülkiyeti ele geçirmiş bulunmaktadırlar; Bunları dağıtabilirlerdi. Bunun dışında, yeni ve büyümekte bir hükümeti idare etmekteydi. (Elde etmeleri icabeden bir kimseye) istediği vazifeyi verme ve karşılığında onu kendi himaye ve denetimlerine alma imkanını da kullanabilirlerdi. Vatana taarruza geçmiş bulunan kafirlere karşı Müslüman dayanışması temasına da sıkılıkla başvurdular. Buna ek olarak çoğu Kurt, kendi milliyetçiliklerinin kuvvetine ikna olmuş değildi. Önder kadronun önemli bir kısmı İstanbul'dan uzak, yabancı bir şehirden gelmiş bulunmaktaydı. Ancak, isyan, milliyetçi Kurt cemiyetleri, aşiret reisleri ve şeyhler arasında işbirliğinin mümkün olduğunu da göstermiştir. Dahası Kurt milliyetçiliği ve hatta muhtariyet için verilen mücadele vilayetlere kaymıştır ve buradan devam

edecekti. Yabancı bir şehirde veya İstanbul'da kurulmuş olmayan ilk milliyetçi Kürt cemiyeti, faaliyetlerine 1921 yılında Erzurum'da başladı.

İsyana dair olarak yazılmış bulunan eserlere bakarak, , katılan aşiretlerin Hamidiye Alayları veya 1. Dünya Savaşı sırasında kurulmuş Aşiret Alayları'na da dahil olup olmadıklarını net bir şekilde anlamak mümkün değildir. Fakat, böyle bir katılım olmuş gibi görünmüyor. Hamidiye Alaylarının çoğu, daha doğu ve güneyde bulunan aşiretler tarafından oluşturulmuştur. Bu, Koçgiri İsyani'nı yeterince askeri tecrübeden yoksun kıydı. Ayrıca, Koçgiri İsyani Ankara'ya Şeyh Said İsyani'nın gerçekleştiği alandan daha yakın bir alanda meydana geldi; dolayısıyla Türk kuvvetleri açısından engebeli bir bölge olmakla birlikte ulaşmak kolaydı. Her ne kadar Türkler Yunanlılar'la zorlu bir muharebenin içinde iseler de, hatta 23 Mart 1921'de Yunanlılar'a karşı ikinci taarruzu başlatmış olsalar da, Yunanlılar'la savaşmak için girişilen büyük bir seferberlik gayretinden sonra, Koçgiri İsyani'nı bastırmak için 5-6 bin askeri bölgeye çıkarmak büyük bir mesele değildir. İsyanyanın gerçekleştiği bölgenin çoğunlukla Türkler'in yaşadığı bölgelere yakınlığı da Kürtler'in bu olayda Türk sultasına daha mâruz erişebileceği ve Türk himayeciliği patronaj için daha erişilebilir bir alanda olmaları anlamına gelmektedi. Kürt aşiret toplumunun zayıflığına rağmen aşiret reisleri isyanda en önemli rolü üstlenmişlerdi. Şeyhlerin rolü, Şeyh Said İsyani'nda oynayacakları rolden çok daha ömensiz oldu. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi tekkeler özellikle Hüseyin Abdal Tekkesi önemli bir rol oynadılar. Kürt milliyetçileri bu olaydan pekala iyi bir ders almış olabilirler: Şeyhler, isyana liderlik etme açısından aşiret reislerinin olabileceğiinden çok daha güvenilir olabilirlerdi ve aşiretlerüstü ilişkileri, yaygın bir birliktelik sağlama açısından mutlaka bir ehemmiyeti haizdi; dahası, şeyhler, Türk Hükümeti tarafından daha zor elde edilebilirlerdi. Ve aşiret reislerinden daha milliyetçi bir zihniyete sahip bulunmaktaydı. Bu üç unsur, 1925 yılında dikkate alınmıştır.

Dersimi'nin, Kürtler arasındaki bu din ve itikat farklılıklarının isyanın başarısızlığına katkıda bulunduğuunu belirmesi Sünni ve Aleviler arasında çatışma olgusuna işaret eder. Gerçekten de bu sözkonusu olmuştur. Fakat, yalnızca Sünni aşiretlerin katıldığı Şeyh Said İsyani'ndan farklı olarak, Koçgiri İsyani'na hem Sünni hem Alevi aşiretler katıldılar. Sünniler, Aleviler kadar heyecanla katılmamış da olabilirler; ancak, bu Dersimi'nin anlatımında net değil. Van Bruinessen'e göre, "*O dönemde çoğu Sünni Kürt, isyanı yalnızca bir Alevi isyanı olarak algılamışlardı; isyanı desteklemek için hiçbir neden görememişlerdi.*"⁽¹⁵⁾. Bu, 1925 yılında rollerin tersine dönmesi için bir sebep teşkil etmiş olabilir. 1925'ten farklı olarak, hem Kurmancılar hem de Zazalar isyana katıldılar; fakat, daha çok isyan edenler Zaza'lardı. 1921 Koçgiri İsyani'nda her ne dini-lisani unsur rol oynamış olursa olsun, bu unsurlar, 1925 isyanında olduğu kadar önemli değildi. Kuşkusuz bu da bir zayıflık olarak görülebilir. Sünni-Nakşibendi ve Zaza olanlar tarafından yönetilen bir isyan lisan ve dil homojenliği nedeniyle çok daha kuvvetli ve birleşmiş olabilirdi. İsyanyanın alanı ise, 1925'te olduğundan çok daha sınırlıydı. İsyanyanın ölü kişi mevsiminde patlak vermiş olması da dışarıdan yardım gelecek olsa bile bunu engelleyecek bir unsurdur. İlaveten, 1920 yılı kişi, Dersim havalisinde her zaman olduğundan çok daha amansız geçmişti. Mevsim ve hava şartları, zaten kayıtsız olan bazı milliyetçilerin ruhunu iyice söndürmüştür. Bölgelerarası örgütlenmenin zayıflığı, iletişim noksantığı, şehir-kır anlaşmazlıkları ve münevver aşiret farklılıklarının yanısıra önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan unsurlar da isyanın kısa ömürlü olmasına neden oldu.

Türk askeri kuvvetinin ve teşkilatının mukayese götürmez üstünlüğü, Ankara Hükümeti'nin emrinde geniş patronaj, arazi ve başka kaynaklar bulunması da isyanın başarısızlığına neden olan diğer sebepler arasındaydı. Gerçek şu ki, genişlemekte olan bir

devletin elinde topladığı kaynakların yanısıra, Kürtler, başka nedenerle de Mustafa Kemal'i desteklemektedirler. Van Bruinessen'e ve bilgi kaynaklarına göre, pek çok ağa, Mustafa Kemal'i şahsen tanıtmaktaydı. Kimi, Mustafa Kemal'i 1916 yılında 16. Ordu Kumandanı olduğu dönemde tanıtmaktaydı. Liderliği, Rus ordusunun geri çekilmesine ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti tasarısının çökertilmesine katkıda bulunmuştur. Vatanın yabancı ve kafir işgalcilere karşı müdafaaşının simgesi haline gelmiştir. Kürt milliyetçileri de dahil olmak üzere, önde gelen Kürtler'i, Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) davet etmiştir. Kürtler'in Türkler'le eşit haklara sahip olacağını vaad etmiştir. En azından üçü Kürt olmak üzere (Mutki'den Hacı Musa Bey, Bitlis'den Sadullah Efendi ve Erzurum'dan Nakşibendi Şeyhi Fevzi Efendi), 9 kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçilmiş bulunuyordu.

Kanaatimce, Kürtler'in desteği olmaksızın Türk milliyetçilerinin o kadar başarılı olmasının mümkün olmadığını söylemek mübalağa olmaz. Başka bir deyişle, Kürtler, Kemalistler'e askeri olarak ve faal bir biçimde Erzurum'da meydan okumuş olsalar da, milliyetçi Türk hareketinin Rus ve müttefik kuvvetleri ile Ermeniler'e karşı elde etmiş oldukları başarılar, ciddi bir biçimde gecikirdi. Türkiye Kürt tarihinin bir garabeti de, Türk milliyetçilerinin İstanbul Hükümeti ve işgal kuvvetlerine karşı idari ve askeri meydan okuma hareketlerinin, Kürt milliyetçilerinin kurmak istedikleri vatanın bir parçası olan topraklarda başlamış olmasıdır. Kürtler, Türk milliyetçi kuvvetlerine yardım etmişler ve bu da hedeflerine ulaşmalarını engellemiştir. Daha ılımlı bir görüşle bile, milliyetçi Türk ihtilalinin, Kürt ve Türk nüfuslarının örtüşüğü alanlarda başlamış olduğunu kabul etmek gereklidir. Koçgiri İsyanı'nın gösermiş olduğu gibi, bu olgu Türkler'in menfaatlerine işlemiştir. Dahası, Türk milliyetçileri Yunanlılar'la bir ölüm-kalım mücadeleşine girmişken Kürtler'in isyana kalkmış olması, Türk mil-

liyetçilerinin Kürtler'in istiklal ve hatta muhtariyet taleplerini bile ihanet olarak tanımlamalarını kolaylaştırmıştır. Hayli sayıda Kürt bu konuda Türkler'le aynı kaniyi paylaşmaktadır. Bazı Kürtler'in Ankara Hükümetini desteklemiş olması, yalnız fırsatçı unsurlardan kaynaklanmamıştır.

Ancak, patronaj imkânı Türkler'e açık bir şekilde yardım eden bir unsur olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, yalnızca Dersim bölgesinden 4 Kürt, atanmış mebus olarak Meclis'te yer almaktaydı. Mustafa Kemal, Koçgiri Aşiretleri Reisi Alişan Bey'e Büyük Millet Meclisi için aday olmasını önermişti. Kürt kökenli olduğu iddia edilen Türk bilim adamı İsmail Beşikçi, 1919-1921 yılları boyunca, Kemalist kuvvetlerin -özellikle Mustafa Kemal'in kendisinin- Kürt reisleri ve ağaları ile sürdürmekte olduğu ilişkilerin, milliyetçi Kürt örgütlerin kurabildiklerinden çok daha iyi olduğunu belirtir. Bu, Koçgiri İsyanı sırasında oldukça net bir biçimde görüldü. Kürt reisler, ağalar ve şehirli ümeranın, Ermeniler'in arazi ve mülkiyetleri üzerinde kanunen hak iddia edebilmek için Ankara Hükümeti'nin desteğine ihtiyaçları olduğunu bilmeleri, bunun nedenlerinden biridir. Bu, Kürtler'in öylesine heyecanla ve şiddetle katılmış oldukları Ermeniler'in temkiline yönelik harekâtların, Anadolu'da Kürt miliyetçiliğinin bozguna uğramasına nasıl katkıda bulunmuş olduğunu başka, belki de tuhaf bir örneğidir. Tam da Cibranlı Halit Bey'in Ermeniler'in yenilgiye uğradığı gün çadırında tahmin etmiş olduğu gibi, Ermeniler'in ortadan kaldırılması Kürtler'i Türkler'le karşı karşıya getirmiştir, yanlış bırakılmış bulunuyordu. Bunun da ötesinde, milliyetçiler bir kez iktidarlarını sağlama alınca, Kürt aşiret reisleri, ağaları ve şehirli ümera, Türkler'e bağımlı hale gelmiş oldular. Fakat daha kimse, Türk milliyetçi liderlerinin kendileri bile böylesi bir muvaffakiyeti tahmin edemeyecek durumdayken Kürtler bunu nasıl tahmin edebilmişlerdi? İsmail Beşikçi, Kemalist kuvvetlerin 1919-1922 döneminde dini öne çıkartmış olmasının, Kürt desteğini sağlamakta

öneMLİ bir unsur olduğunu belirtir. Beşikçi'ye göre Mustafa Kemal, Kürt liderlere **Nutuk**'un vesikalar kısmına alınmış olan 7 mektuptan daha fazla mektup yazmış olmalı. Pek çok ailenen bu tür mektuplar almış olduklarını belirtiklerini yazar⁽¹⁷⁾.

Mustafa Kemal'in **Büyük Nutuk**'unun 3. cildine dahil ettiği 7 mektup, Mustafa Kemal'in Kürt liderleriyle ilişkilerinde uyguladığı taktiklere iyi bir örnek teşkil eder⁽¹⁸⁾. Nurşin Şeyhi Ziyaeddin Efendi'ye 13 Ağustos 1919'da yazdığı mektup, hayli öğreticidir (vesika 52, s. 942-943). Mustafa Kemal 1. Dünya Savaşı'ndaki desteği ve Sultan Halife'ye sadakati için Şeyh'e teşekkür eder ve bu harekete karşı kalpten hürmetlerini ifade eder. Fakat aynı sultan ve halilfeyin şimdi Doğu Vilayetlerini Ermeni'lere peşkeş çekmeye çalışığının efkârı umumiyyeye malum olduğunu, İstanbul Hükümeti'nin vatanı müdafaaadan tamamıyla aciz olduğunu belirtir. (6 gün önce tamamlanmış bulunan) Erzurum Kongresi'nin kurulmuş olduğunu ve yakında bir Sivas Kongresi'nin toplanacağını bildirerek Şeyh'ten bölgenin tüm vatanperverlerine mahsus selamlarını iletmesini ister.

Mustafa Kemal, daha önce de belirtildiği gibi Erzurum Kongresi'nde Heyeti Temsiliye'ye seçilmiş bulunan Mutkili aşiret şeyhi Hacı Musa Bey'e de bir mektup yazmıştır. Bu mektup (vesika 47, s. 937-939), Erzurum Kongresi'nin hitamından hemen üç gün sonra, 10 Ağustos 1919'da yazılmıştır. Mustafa Kemal, reise ve ailesine, devlet ve millete hizmetleri ve fedakarlıkları, özellikle Bitlis ve Mutki havâlisinde orduya yardımları dolayısıyla teşekkür eder. Reise, düşmanlarının, ülkeyi bölmek ve atalarının topraklarında bir Ermenistan yaratmak istediklerini anlatır. İstanbul Hükümeti'nin zayıflığı, bu vaziyetin ortayamasına müsaade etmekteydi; Mustafa kemal, bu hazır durumun düzeltilmesi gerektiğini düşünmektedir. Mustafa Kemal ve "kardeşimiz ve Hamidiye kahramanı" Rauf (Orbay) Bey ile birlikte Hacı Musa Bey'in Heyeti Temsiliye'ye seçilmiş olmasından da

bahseder. Şartlar gerektirirse, Mustafa Kemal, Hacı Musa'nın yardımını rica edecektir. Sivas Kongresi'nin sonuçlanmasıından sonra, Mustafa Kemal, reisle Erzurum'da buluşacağını ve kendisine telgrafla zamanı bildireceğini belirtir. Mustafa Kemal, bunun Hacı Musa için zor olacağını kabul eder; fakat, kendisinin millet için böyle bir fedakârlıkta bulunacağına güveni tamdır. Bu mektup ve Koçgiri İsyanı liderlerinin beyanatı, pek çok Kürt şeyh ve reislerinin Kürt milliyetçi hedeflerini niçin desteklememiş oldukları en iyi göstergeлерidir; Çoğu, muhtariyet taleplerini bile desteklemişlerdi; hele bu taleplere Türkler karşı çıktıysa.

Fakat, Koçgiri İsyanı, Ankara Hükümeti'nin siyasetinde tesirini gösterdi ve öyle görünüyor ki, milliyetçi hükümetin "Kürt meselesi" ile meşgul olma yolunda ilk gayretlerine katkıda bulundu. Büyük Millet Meclisi, 1921 Ekim'inde Koçgiri İsyanı'nın sebeplerini soruşturmak için bir Meclis tahkikât heyeti gönderdi. Meclis Heyeti üyeleri arasında, Yusuf İzzet Paşa (Bolu), Ragıp Bey (Amasya) ve Hakkı Hamit Bey'ler de vardı. Heyet reisliğini Safvet Bey yürütmekteydi. Başlangıçta Kemalistler'e muhalif olan Safvet Bey, daha önce İstanbul hükümetinin emrinde milliyetçi bir kumandandı; bazı nedenlerle Kürtler arasında nüfuzunun yüksek olacağı düşünülmüştü. Dersim Mebusu Diyab Bey, Safvet Bey'in heyet reisi olmasını önermişti. Heyetin hiç bir raporuna ulaşmak mümkün olmadı; ancak, Sultan'ın hükümetindeki bir İngiliz istihbarat kaynağı, Ankara'dan gelen 21 Ekim 1921 tarihli bir telgrafta dayanarak, Ankara'ın Kürtler'e dair niyetlerini şöyle ifade etmektedir: *"Şimdilik, asile-re karşı bir tenkil harekâtına girişilmeyecek; fakat, Iran ile bu antlaşma bir neticeye ulaşıp tasdik edilesiye kadar, aşiret liderlerini kazanmak için hediyeler ve diğer barışçı yöntemlerle her türlü gayret sarfedilecek. Elverişli bir fırsatı bulabilmek zorundalar; zira, hayli zorlu bir ülkede faaliyet gösteren 40.000 atlıya karşı yeterince güçlü bir kuvvet göndermek gerekecek. Milli Müdafaa Heyeti, hali-*

hazır şartlarda bir tenkil kuvveti keşfe göndermenin kesin yenilgiyle sonuçlanacağı endişesini tartışmaktadır.⁽¹⁹⁾ Aynı istihbarat raporu göstermektedir ki; telgrafta bahsi geçen İran antlaşması ile İran Hükümeti, İran'daki Kürtler'in hududunu diğer tarafındaki kardeşlerine yardım etmelerini engelleme mesuliyetini de yükümlenmektedir. Heyet, Koçgiri İsyanı'nın sebeplerine dair bir raporla birlikte, Kurdistan'ın idaresine ilişkin bir kanun taslağı da hazırlamıştı. Kanun taslağı, muhtemelen Şubat ayında, Millet Meclisi'nde müzakereye açıldı.

Bu arada, diğer bir heyet Kurdistan'ın idaresine dair bir kanun taslağı daha hazırladı. Kanun taslağı, Koçgiri İsyanı'na dair tahkikat yapan heyete gönderildi. Muhtemelen 1922 Şubat ayında tasarısı Meclis'te müzakereye açıldı. Beş üye kanunun gündeme alınmasına karşı rey verdi. Koçgiri heyetinin üç azasına ilaveten, Salih Efendi (Erzurum) ve Selahaddin Bey (Mersin), kanunun müzakere edilmesine karşı rey veren mebuslardı. Fakat, müzakerenin gündeme alınması ekseriyet tarafından kabul edilerek 10 Şubat'ta kapalı bir müzakere yapılması karara bağlandı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti, kanun tasarısı lehindeydiler; altmış beş üye muhalefet etti. Salih Efendi, Kürt meselesinin, kanun tasarisında yer alan batıl hükümlerle halledilemeyeceğini söyleyerek müzakereyi açtı. Ona göre, Koçgiri ve Dersim Kürtleri'nin lideri haline gelen Koçgiri Mustafa Paşa'nın tahrikleri yataştırılmalı, 1921'de Koçgiri İsyanı sırasında zindana atılan Kürtler serbest bırakılmalıdır. Vatanın menfaati icabında, kanun tasarisında Tahkikat Heyeti'nin tekliflerine hayatı kazandırılması gerekiyordu. Mesul kumandan Cevat Paşa'nın belli bazı önlemler aldığıını bilmekteydi, fakat "memleket Yunanlılar'la harp halindeyken vaziyetin bu şekilde halledilmesi kolay olmayacağı." Salih Bey bundan başka, Koçgiri İsyanları'nın idarenin diktatörce hareketlerinden ve Ankara Hükümeti'nin hilafete karşı tutumundan kaynaklandığını belirtmekteydi. Ona göre, "şiddete başvurulması, vaziyeti daha kötüye

götürmekten ileri gidemez. Görünen köy kılavuz istemez; Kürdistan'da ayaklanma olmadığını söylemek abesle iştigaldir." Salih Efendi sözü, isyanın, Emir Faysal ve İngilizler tarafından desteklenliğini söyleyerek bağlamaktaydı; "*memleketin menfaatleri gereğince, mesele şiddette başvurulmaksızın halledilmelidir.*" Bazı Kürt temsilciler, kanun tasarisına muhalefet ederek Salih Bey'i kuvvetle desteklediler. Fakat, büyük çoğunluk 373'e karşı 64 reyle kanun tasarısı lehindeydi. Millet Meclisi'nde hâlâ 72 Kürt mebusu varsa, bunların çoğunuğunun muhalefet ettiği düşünülebilir.

Kürt mebuslarının çoğunuğunun kanun tasarisına neden muhalefet ettiğini anlamak zor değil. İngiliz raporunda yer alan kanun tasarısı Madde 1'de Millet Meclisi'nin, "*Kürt milleti için kendi milli ananeleriyle ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini yükümlendirdiğini*" belirtmekteyse de, Madde II'de "*Milletin ileri gelenleri tarafından bir Genel Vali seçilebilir. Buna bir Genel Vali Vekili ve Müfettiş eşlik eder. Bunların Kürt mü Türk mü olacağına büyük Millet Meclisi karar verir,*" denilmektedir. Ancak, Madde III'te ise, Büyük Millet Meclisi'nin genel valiyi de seçebileceği belirtilmektedir. Üç yılın sonunda (Madde IV), "*(Kürt) Milli meclisi tarafından*" yeni bir genel vali seçilebilir. Her ne kadar genel vali vekilinin Türk veya Kürt olmasına Büyük Millet Meclisi karar verebilecek ise de, doğrudan Kürt Millet Meclisi tarafından seçilecektir. Genel vali, genel vali vekili ve müfettişlerin tümünün tayini, Ankara'nın tasdikine arz edilecektir.

Madde VI, Kurdistan idari bölgesinin Doğu'da Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri, Dersim Sancağı ve diğer bazı kaza ve nahiyelerde kurulacağını hükme bağlamaktadır. Bu hüküm, Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A. Osborne'a, bu ifadelerle kurulacak bir Kürt vatanının, Filistin'de Yahudiler için kurulmuş olan vatana denk düşeceğini düşündürmekteydi. Madde XV, Kürt Millet Meclisi ve idaresinde, yalnızca Türkçe'nin kullanılabileceğini hükme bağlamaktaydı. Fakat, Kürtçe de okullarda kullanılabilecekti. Buna

ek olarak, Büyük Millet Meclisi, "Muhtar İdare"nin bütçe düzenlemelerinin çoğunu denetleyebilecekti. Kanun taslağı, kendi türünün tek örneği olmak açısından hayli ilginçtir (Bkz., Ek II).

Kurdistan meselesinin, hilafet meselesi ve bazı mebusların Kemalistler'e muhalefetine bağlılığı açıkltır. Bazıları için, hilafete Kürt desteği, 1922 baharında gittikçe artan bir muhalefetle karşılaşmakta olan Mustafa Kemal'e karşı bir koz teşkil etmekteydi. Salih Efendi'nin nutku, Kürtler'e karşı kuvvete dayanmayan yöntemler tatbik edilmesi yönünde samimi bir inancın varlığına işaret etmektedir. Öte yandan, Kürt mebuslarının, Kemalist Hükümeti desteklemelerine ve Koçgiri İsyanı'nın bastırılması sırasında başvurulan sertlik hakkında konuşmamış olmalarına rağmen, Kürtler'in hakkı, hukuku ve istekleri sözkonusu olduğunda, önlerine konan kanun teklifinden daha fazlasını elde etmeyi ümid ettikleri de anlaşılmaktadır. Bu göstermektedir ki, Meclis'te bulunan Kürt mebusları bile, "Muhtar Kurdistan Bölgesi" tekliinde vaad edilenden daha fazla muhtariyet elde etme ümitlerini muhafaza etmektedirler. Diğer taraftan, Türkler'in, en azından Büyük Millet Meclisi'nde bulunanların, Kürtler'e karşı sertlikle planlanmış ve şiddet gerektiren bir siyaset tatbik edilmesi tarafları olmadıkları anlaşılmaktadır. Teklif edilen kanun tasarısı, siyasi fikirleri ne olursa olsun, Türkler'in yine de içeriği boşaltılmamış bir istiklâl, hatta muhtariyyettasavvuruna bile pek de sıcak bakmadığını da göstermektedir. Öyle görünüyor ki, Türkler, en fazla tanımlanmış idari bölgelerde ve kısıtlı coğrafi bir bölgede Kürtler'e fazla daha yetki verilmesini düşünebilmektedirler. Fakat, şu da akılda tutulmalıdır ki, geriye bakıldığından özellikle daha sonraki gelişmelere nazaran liberal görünebilecek bu siyaset, siyasi kararları belirleyen Mustafa Kemal'in yakın danışmanları tarafından hazırlanmış olan tasarrı değil, Meclis'te bulunan mebusların tasarısı idi. Büyük Millet Meclisi'nde böyle bir kanun teklifinin müzakare edilmiş bile olması, bu müessesesinin Kürt meselesinden açıkça sözedilebilecek denli nisbi bir özgürlüğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra,

özellikle Lozan Antlaşması'ndan (24 Temmuz 1923) sonra, böyle bir şey yapmak daha zor ve kamuoyunda hoş karşılanmayan bir hareket haline gelecektir. Bu girişim, aynı zamanda, genç Türk devletinin bu en zor zamanında Kurtler'in desteğini canlı tutmanın da bir yolunu teşkil etmekteydi. Kurt milliyetçi faaliyetleri, Lozan Antlaşması'ndan sonra tekrar bir canlanm dönemine girdi. Bu dönemde, doğrudan Şeyh Sait Isyanı'na götürürecek. Müstakil bir Kurdistan veya Ermenistan'ın sözünü bile etmeyen bu antlaşmadan sonra, Kurtler'in silahlı kuvvet kullanarak daha fazla hak elde etmeye çalışmaktan başka bir seçenek kalmamıştır.

Azadî'nin Kuruluşu

Şeyh Sait Isyanı'na yol açan olaylardan sorumlu olan milliyetçi Kurtler örgütü Ciwata Azadî Kurd (Kurt Özgürlik Cemiyeti) idi; daha sonra Ciwata Xweseriya Kurd (Kurt İstiklal Cemiyeti) adını aldı ve kısaca Azadî denildi. Van Bruinessen, Azadî'nin 1923'te kurulmuş olduğunu belirtir, fakat 4 Eylül 1924'te Beytüşşebap'ta isyanı hızlandıran Kurt askerlerinden alınan raporlarda İngiliz İstihbarat Teşkilatına bu örgütün 1921'de Erzurum'da kurulduğu belirtilmiştir⁽²⁰⁾. Anadolu'da ve çok gizli olarak kurulan bir örgüt olduğundan, Azadî hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. Azadî'nin önemini vurgulayan ilk akademisyen van Bruinessen'dir. İngiliz istihbaratına en çok bilgi veren beş firari, Ali Zeki ibn Veli, İsmail Hakkı Efendi, ibn Muhammed Ali (Musul), İhsan Bey ibn Nuri Bey (Bitlis), Tevfik Efendi ibn Hasan (Mardin) ve Ahmet Rasim Efendi ibn Mikdal (Çan)'dır. Bunların hepsi Türk Ordusunda, Yedinci Ordu İkinci Tümen Onsekizinci Alay'da subay olarak görevliydi. İhsan Nuri, Tevfik Hasan ve Ahmet Rasim Efendi Azadî'ye ilişkin bilgi kaynaklarıydı⁽²¹⁾. Bunların ilk ikisi yüzbaşı, sonucusuysa mülazım-ı sanî [teğmen] idi. Eğer Azadî 1923'te değil de 1921'de kurulmuşsa, Koçgiri Isyanı ve sonuçlarının ve Dersim bölgesinde süren kargaşanın, Azadî'nin ortaya çıkışmasını, 1921 ve 1923 arasındaki siyasi gelişmelerden çok daha fazla etkilemiş olduğu anlamına gelecektir.

Bu Kürt subaylarına göre, Azadî'nin ortaya çıkması, birçok faktörün sonucuydu⁽²²⁾. İngiliz istihbaratı Kürt subaylarının Azadî'nin nasıl ve neden kurulduğuna ilişkin görüşlerinin doğruluğunu kontrol ederken önemli güçlüklerle karşılaşlıklarını belirttilmelidir. Fakat bu görüşler doğru çıktı. Kürtler, Azadî'nin 1921'de Erzurum'da, Erzurum gaznizonunun bir önceki komutanı olan Miralay Halit Bey Cibran tarafından kurulduğunu söylediler. Diğer şubeler bu ilk şubenin denetiminde kuruldu. Bölümülerin sayısı ve liderleri gizli tutuldu; ve Kürt subaylar, varolan şubelerin sayısının hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını iddia ettiler. Diyarbakır, Siirt, İstanbul, Dersim, Bitlis, Kars, Hınıs, Muş, Erzincan, Malazgirt, Harput ve Van'da şubeler olduğunu biliyorlardı. Kürtler, Siirt'te yedi, Bitlis'te iki ve Beytüşşebap da dahil olmak üzere, Van'da yedi, toplam yirmiüç şubenin var olduğunu düşünüyorlardı. Haydaran aşiretinin askeri kumandanı Kör Hüseyin Paşa (Menazgirt şubesinin başı); Hasanan aşiretinden Mevlit Bey (Varto şubesinin başı); Yusuf Ziya Bey (Bitlis şubesinin başı), Hacı Musa Bey (Muş'tan, Mutki ve Kuvite aşiretinin reisi); Beyt Hacı Bayram (Şırnak aşireti); Eyub Bey (Milan aşiretinden, Mardin); Faris Isa İbrahim Ağa (Mardin yakınlarından, Dakuri aşiretinden); Mahmud Bey ibn İbrahim Paşa (Milli aşireti) ve Şırnak'ın iyi bilinen lideri Simko, adı geçen kişilerdi.

Azadî ve Beytüşşebap İsyanı'na ilişkin daha uzun bir rapor 27 Kasım'da Sömürgeci Bürosu'na geldi. Liste tam değilse de, bu rapor Azadî'nin üyelerine ilişkin 8 Kasım tarihli rapordan çok daha detaylı bilgi verir⁽²³⁾. Bu, 8 Kasım raporundaki isimlere ek olarak Erzurum için yedi isim daha belirtir: bir avukat olan Abdullah Rasim (İstanbul) ve Seyyid Abdül Kadir (İstanbul şubesinin başı); Taşgird (hicbir ad verilmemiş); Raşid Efendi (Hınıs); Ruştı Efendi (başkan); Muş (hicbir ad ok); Hacı Hasan, Hacı Dursun Ağa ve Adurrahman isimli biri (Bitlis). Sonucusu Şırnak aşiretindendi ve o zaman Siirt'te hapisti. Van'da Molla Abdülmecid Efendi'ye (başkan) ek olarak altı üye vardı. Cizre'de üç, Mardin'de iki, Diyarbakır'da Cemil Paşa'ya (başkan) ek olarak beş üye daha ve Harput'ta da şubeler vardı. İki rapordaki bilgiler Azadî'nin yirmiüç şubesi olduğunu belirtmiştir ve bu sadece kısmi bir listeydi. Liderlerin bir çoğu Türk ordusunda subaydı ve aşiret üyelerinin bir çoğu Hamidiye'de kumandanlık

yapmışlardı (Eylül 1924 itibarıyla Azadî üyelerinin tam bir listesi için Ek III'e ve Beytüşşebap'taki isyandan sonra Irak'taki İngilizler'e sağlanan Kürt subayların listesi için Ek IV'e bakın).

Kürt subaylar, "bütün aşiretlerin milliyetçi ve dini nedenlerle, onu (Azadî) destekleyecekler"inden emindi. Şubelerin başkanlarına ek olarak Azadî'yi destekleyecek aşiret liderlerinin adlarını vermişlerdi. Bunlara Bitlis, Van, Mardin ve Şırnak bölgelerindeki birçok aşiret dahildi. Subaylar Malazgirt, Bitlis ve Muş bölgelerinde aşiretlerin 5000 silahlı adamı olduğunu hesaplamışlardır. Azadî aynı bölgelerdeki aşiret isyanlarını Ağustos 1924'ten itibaren fiilen desteklemekteydi. Sonuç olarak, 200 kişiden daha az hiçbir Türk kuvveti Muş'tan Bitlis'e güvenli bir şekilde gidemiyordu. Şırnak bölgesindeki Bohtan aşiretinin 2000 ilâ 3000 adam çıkartabileceği hesaplanmıştı. Kürt subaylar, İngilizler'e Yedinci Ordu'daki çoğunuğu yüzbaşı ve teğmen olan Azadî üyelerinin listesini de sağladılar (Ek III'e bakın). Görülebileceği üzere, 1921'de Azadî örgütünün kurulmasının bir neticesi olarak Kürtler, Kemalistler'e karşı isyana başladıklarında, 1921'deki Koçgiri İsyam'nda olduğundan çok daha iyi hazırlanmış olacaklardır.

Kürt subaylar, silahlı isyan (İngilizler'in tabiriyle) için artan hazırlıklarına onbir siyasi neden de göstermişlerdir. Şeyh Sait İsyani öncesinin Kürt şikayet ve taleplerini gösteren iki veya üç kaynaktan biri olması sebebiyle bu liste önemlidir:

(1) *Azınlıklara ilişkin yeni bir kanun hali hazırlıda Hıristiyanlar için uygulanmıştır; Türk Hükümeti'nin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya nakletmek, yerlerine göçmenleri ve Türk ırkından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar-ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiyi ortadan kaldırılmaktır (Kaynaklara göre, birçok Kürt aydını Doğu Anadolu'dan sürülmüş ve yerlerine kademeli olarak Türk çoğunluğunun oluşturulmasının ilk basamağı olarak Türk göçmenler yerleştirilmiştir).*

(2) *Türk Hükümeti'nce halifeliğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağdan birini ortadan kaldırılmıştır.*

(3) *Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçe'yle sınırlandırılması*

ve okullarda Kürtçe'nin öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürt ırkının halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreseleri de kapatmıştır (Bu baskıcı uygulamalara rağmen bir eğitim vergisi hâlâ bütün Kurdistan'da toplanmaktadır).

(4) "Kurdistan" kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkartılmıştır ve bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmektedir.

(5) Türkiye Kurdistan'ındaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarrıflar, uygulamada tamamen Türkler'dendir ve kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürttür. Küçük memurların çoğunluğunun Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçilerini dışlamaktadırlar. (Kürtler, Türkiye Kurdistan'ının Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinden oluştuğunu düşünüler ve hiç şüphesiz buna Hakkari vilayeti de eklenmelidir).

(6) Vergilerin yılda birden çok kez toplanmasına rağmen, ödenen vergilerden yarar sağlanamamaktadır. Rüşvet olmadan mahkemelerde adâlet sağlanamamaktadır.

(7) Hükümetin Kurdistan vilayetlerinde Türkiye Millet Meclisi mebus seçimine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyıyla değil Türk Hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir".

(8) Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti mâmâsına da gelebilecek olan (Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadiyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğerine karşı kıskırtmaya yönelik Türk polikası.

(9) Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmemesi, Kürt köylerinin askerlerce yağmalanması.

(10) Orduda Kürt askerlerinin ve zabıtalarının rütbelерinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.

(11) Türk Hükümetinin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtler'in maden zenginliklerini sömürme girişimleri²⁴⁾.

Türkler, Azadî'nin ve faaliyetlerinin tamamıyla farkındaydı ve bunu bastırabilmek için bütün güçlerini kullanıyorlardı. Bunu, güvenilmez olduğu düşünülen memurlarını sürerek ve görevden alarak ve Azadî'nin üyesi olduğu düşünülen Kürtler'i şiddetli bir biçimde cezalandırarak gerçekleştirmeyi umuyorlardı. Bunların birincisine örnek Erzurum'un yerli ve Bitlis valisi olan Zihni Bey'in başka yere tayinidir. Onun yerine ikinci Fırka kumandanı Kazım Paşa atandı.

Azadî'nin, en azından, 1924 Kasım'ı sonlarında, üç ana amacı vardı. Bunlar, Kürt subaylar tarafından şöyle ifade edilmişti: Kürtler'i Türk baskısından kurtarmak; Kürtler'e özgürlük sağlamak; ülkemelerini geliştirmeleri için bir fırsat vermek ve Kurdistan'ın tek başına ayakta duramayacağının farkında olarak İngiliz desteği sağlamak. Kürtler, Sovyetler Birliği'nin yardım önerdiğini; fakat, hâlâ İngilizler'in amaçlarını destekleyeceklerini umarak bunların reddedildiğini iddia etmekteydi. Kürt subaylar bu amaca ulaşmak için, Büyük Britanya ile dostluk bağları kurmak ve destek sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Kürtler, Bağdat'ta ve birçok aşiret reisi ve Habur nehrinin ağızından Erzurum'a degen önemli örgüt merkezleriyle ilişki içerisindeydi, bu Azadî üyelerinin İngiliz yardımını sağlamak ve İngilizler tarafından yönetilebilecek devrimci hareketleri tertip etmek açısından tam yetki ile çalışmaktadır. Bu amacı gerçekleştirmeye yönelik hareket, Siirt'in kuzyeyinde henüz başlamıştı. Subaylar, İngiliz İstihbarat memurlarını Kurdistan'ın diğer bölgelerinin de benzer hareketlere katılmalarını sağlayabilecekleri konusunda ikna ettiler. .

Bu amaçları desteklemek için, Kürt subaylar üç istekte bulunuyorlardı: Bir İngiliz subayının hareket için tahrik çalışmaları sırasında öncelikle Kürt subaylara eşlik etmesi; Türk propagandasının engellenmesi ve Kurdistan devrimi fikrinin teşvik edilmesi için Kürtler'in Musul'da gazete yayılmalarına izin verilmesi ve Kürtler'in, Zaho'da Gayon Silopi ve Şırnak aşiret reisleriyle yakın ilişkide olmalarını sağlayacak bir merkez kurmalarına izin verilmesi. Böylelikle, Azadî, yayınlanan gazeteleri "ülkenin" içlerine gönderebilecekti. Azadî'nin hedeflerine varabilmek açısından dört temel talebinin yerine getirilmesi gerekiyordu: Büyük Britanya

tarafından para ve silahla desteklenmeye ve eğer başarılı olurlarsa Büyük Britanya'nın arkalarında olacağı garantisine ihtiyaçları vardı; Kürdistan adına "son ferde kadar" desteklenecek bir isyan yaratabileceklerine inanıyorlardı (bu büyük bir hesap hatasıydı)⁽²⁵⁾; Azadî, tüm Kürdistan'da küçük ayaklanmalar çıkartmak istiyordu. Böylece, Türk ordusundaki subayların yüzde ellisinin Kurt olduğu iddiaları da kanıtlanarak, yabancı güçler amaçlarının olabilirliğini görebileceklerdi. Hepsinden ziyade, eğer İngiliz desteği sağlanırsa, isyan üç nedenden ötürü Şırnak bölgesinde başlamalıydı: en güvenilir aşiretler buradaydı; bölge en kolay savunulabilecek bir yerdi ve Şırnak, Irak'taki İngiliz kuvvetlerine en yakın olan bir mahaldi.

Azadî mensubu Kurt subayların korkuları da vardı ve bunların en başta geleni Türkler'in Musul'a yönelik olduğunu söyleyecekleri, fakat fiilen Kurt hareketini bastırmak için kullanılacak güçlü bir kuvveti harekete geçirmeleri ihtimalı idi. Bu korku sonradan gerçeğe dönüştü. Subayların ikinci temel korkusu, Türkler'in faaliyete katılan Kurt subayları hapsedebileceği, öldürürecegi ve isyanın vakit kemale ermeden başlaması ihtimalı idi. Kısa süre sonra gerçekleşecek bu korku, Azadî'yi İngilizler'den derhal destek görmek için bastırmaya zorladı.

Kurt subayların Türkler'in Azadî'de aktif olarak bilinen Kurt subayları hapsedip öldürecekleri korkusunun bir dayanağı vardı. Türk istihbaratının, İhsan Nuri ve 4 Eylül Beytüşşebap Isyani'nın diğer firarilerine yönelik tutumları, Azadî'nin faaliyetine ilişkin esaslı Türk müdahalesinin bir örneğidir. İhsan Nuri, İngiliz istihbaratının Azadî'nin kökenleri ve amaçlarılarındaki üç bilgi kaynağından biri ve Beytüşşebap'taki isyanın baş kışkırtıcısıydı. Şeyh Sait, İsyani'nın önde gelen lideri ve 1928-30 arası Kurt isyanlarının liderlerinden biri oldu.

İhsan Nuri, 1908'de Hevi Cemiyeti'nin bir üyesi olduktan sonra İstanbul'daki Askeri Lise'den 1910'da mezun oldu. 1919'da, Gelibolu'da Türk subaylara karşı ayaklandı (İstihbarat raporlarında nedenleri belirtilmiyor), diğerlerinin yanında kendisine kumanda eden subayları da yakaladı ve iki ay için komutayı kendi aldı. Bu eylemlerinden ötürü askeri mahkemede yargılandı ve Bitlis'e sürüldü.

Bitlis'e gitmeden önce İhsan Nuri Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ne katıldı ve Bitlis, Siirt ve Diyarbakır'daki Kurt hareketleri yararına çalışmak üzere yönelik, talimatlar aldı. Bitlis'li Ziya Bey'in emri üzerine 4 Eylül 1924'te Beytüşşebap'taki ayaklanması önderlik etti. İngiliz istihbarat raporlarında, Azadî hareketi bu adla birlikte hiç geçmemiştir. Öyle görünüyor ki, bu milliyetçi Kurt örgütüyle bir diğerı arasındaki farkı ayırd edemiyorlardı ve genel olarak sadece, sanki bir örgüt adıymışcasına, filancanın milliyetçi Kurt hareketine dahil olduğunu belirtiyorlardı.

Türkler yaniltıcı şifre kodları kullanmaya başladıklarından dolayı İngilizler Beytüşşebap firarilerinin casus olup olmadığını belirlemek için hayli uğraştılar⁽²⁷⁾. 1 Ocak ve 7 Ocak 1925'te, Türk istihbaratı İhsan Nuri'nin casus olduğunu imâ eden iki suçlama mektubu gönderdi ve bunlar, İngiliz İstihbaratının çalışmalarını bir süre durdurmasına yol açtı. İngilizler bunu mektupların şifrelerini çözdükten ve yakından inceledikten sonra belirlediler. Bunun Türk karşı-istihbaratının beceriksizce gayretleri olduğunu düşünerek ele geçirilen mektuplardaki kesitleri önemsemeydiler. Raporu hazırlayan Özel Hizmetler Bürosu (Special Services Office) başkanı, İhsan Nuri'ye yönelik suçlamaların üç nedenden ötürü yanlış olduğunu belirtti: Türkler, bunların ele geçirilmeleri niyetiyle sıkılıkla bu gibi suçlama mektupları gönderiyordu; daha gerçekçi görünmek için mektupları şifreyle yazıyorlardı; Türkler, posta çantasının Beytüşşebap'ta bulunmuş olanların askeri mahkemedede yargılanmalarıyla aynı zamanda İngilizler'in eline geçmesine çalışmışlardır. İhsan Nuri'yi Türkler kendileri cezalandıramadıklarına göre, İngilizler'in cezalandırmasına neden çalışmamalıydı? (Türk istihbaratının İhsan Nuri'ye gönderdiği ve onun bir İngiliz casusu olduğunu ima eden mektup için Ek V'e bakın).

Van Bruinessen ve onun bilgi kaynaklarına göre, tarihi belli olmasa da, Azadî 1924'te ilk kongresinitoplardı⁽²⁸⁾. 1925'teki isyanın lideri olan Şeyh Said, önde gelen bir Nakşibendi şeyhiydi. Halit Bey Cibran ile de evlilik yoluyla akrabaydı. Çağdaşları, onun ateşli bir milliyetçi olduğunu belirtirler. Şeyh Said, Diyarbakır'ın kuzeydoğu-sundaki Zazaca konuşan Sünni aşiretler üzerindeki büyük etkisi nedeniyle kongreye davet edilmişti. Hamidiye aşiretinin eski kuman-

danları da kongrede mevcuttu. İsyan konusunda, Said gibi şeyhlerden daha az hevesli görünüyordu, fakat Şeyh Said tarafından ikna edildiler. Bu, şeyhin planlı bir isyanı desteklemesine ve liderliğine kanittır. İlk Azadî kongresi iki önemli karara vardı. Birincisi, genel bir isyanın olmasını ve aynı zamanda bağımsızlık ilanının yapılmasını kararlaştırdı. İkincisi, yabancı desteği ihtiyaç olacağına karar verdi. Hem Sovyetler Birliği'yle hem de Büyük Britanya'yla temas kurulacaktı. Bunların hiçbirisi isyanı destekleyeceğini söylemedi, fakat karşı çıkacaklarını da söylemediler. Kürtler, isyanı kendi başlarına başlatmaya hazır görünüyordu.

Van Bruinessen, Azadî'nin ilk kongresinin 1924'te gerçekleştiğini belirtir. Fatafat Şubat 1925'teki Şeyh Said İsyani'nın ve 3-4 Eylül 1924 akşamındaki Beytüşşebap ayaklanması planlanmasındaki etkili rolü nedeniyle kongrenin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini saptamak önemlidir. 1924 Ağustos'unun ilk yarısında bir Türk-Kürt kongresi olmuştu. Gerçekte, kongre 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da açılmıştı⁽²⁹⁾. Diyarbakır kongresinde, Türk hükümeti, Kürtler'in altı talebini dikkate almaya ve bunları gerçekleştirmeye söz vermişti: (1) Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde özel bir yönetim şekli kurulmalıydı; (2) Türk Hükümeti Kürtler'e kredi sağlayacaktı (miktar belgelerde belirtilmiyor); (3) hapisteki Kürtler için genel bir af ilan edilecekti; (4) Kürdistan'da beş yıllık bir dönem için zorunlu askerlik olmayacağı; (5) Türk Hükümeti, Şeriat mahkemelerini yeniden kuracak ve ülkedeki toplanan bütün silahları geri dağıtacaktır ve (6) Uygun görülmeyenleri belirlenen bazı Türk subay ve memurları, Kürdistan'daki görevlerinden alınacaktır. Türkler'in bu talepleri gerçekleştirmelerine karşılık olarak, Kürtler Türk Hükümeti'nin Musul sorununa ilişkin konumunu ve tutumunu destekleyeceklerdi.

İlk Azadî kongresinin 1 Ağustos'ta Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinden sonra gerçekleşmiş olması olasıdır. Eğer böyleyse bu, Kürtler'in, Türkler'in Diyarbakır'daki anlaşmaları gerçekleştirmelerine yönelik memnuniyetsizliğini veya umutsuzluğunu vurgulayacaktır. Diyarbakır kongresini izleyen haftalarda Dersim bölgesinde Koçgiri aşiretleri arasında büyük boyutlu isyanlar vardı. Sivas ordusunun Müfettişi Cemal Paşa'ya isyanı bastırmak için tam yetki

verilmişti. Diyarbakır uzlaşmasının hükümlerinin gerçekleştirilmesini engelleyen veya durdurulan şey, belki de Türk Hükümeti'nin Dersim ayaklanmasına karşı tepkisiydi. Diğer yandan, görünüşe göre Türk Hükümeti'nin Diyarbakır anlaşmasını hiç bir zaman gerçekleştirmeye niyeti yoktu. Birçok Kürt lider Diyarbakır'daki kongrede bir araya geldi ve ortam, 1 Ağustos kongresinden ya önce ya da sonra toplanmak için uygundu. Eğer Azadî kongresi Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinden önce olmuşsa, bunun anlamı Kürtlərin de orada yapılan anlaşmalara uyma niyetleri olmadığıdır. Türk istihbaratı bunun farkında olmuş olmalıdır. Bu nedenle zaman kazanmak, Kürt liderlerin ilgisini başka yöne çekmek ve onları yataştmak, Türk-Irak sınır boyundaki İngilizler'e karşı Kürt desteği ve askeri yardım sağlamak ve Kürt yardımının Koçgiri'deki Kürtlər'e ulaşmasını engellemek için Türkler Diyarbakır kongresini toplamış ve taleplerden bazlarını karşılamış olabilir. Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinin bitmesinden tam bir ay sonra, toplam 500 kişiye varan Kürt subay ve askerleri, Irak sınırının yaklaşık yirmi kilometre kuzeyindeki küçük bir kasaba olan Beytüşşebap'ta ayaklandılar. Yukarıda debynildiği gibi, ayaklanma İhsan Nuri ve arkadaşları subaylar tarafından Bitlis'te Azadî'nin önde gelen üyelerinden ve önceden Türkiye Millet Meclisi'nin bir üyesi olan Yusuf Ziya'nın emirleri üzerine başlatılmıştı.

Musul'a kaçan Kürt subaylarına göre, Beytüşşebap'taki ayaklama, Kürtlər üzerinde baskıyı artırma ve aynı zamanda Irak'taki çoğu Süryani paralı askerle ve Hintli askerlerden oluşan İngiliz gücüne karşı daha iyi bir konum almaya yönelik Türk planlarını bozmak için yapılmıştı. Bu planları gerçekleştirmek için Türkler'in yedi ana hedefleri vardı; (1) zaten güçlü olan konumlarını kar düşmeden önce takviyemek; (2) geçici cephanelikler, depolar, vs.. kurmak, (3) yolların inşasına başlamak; (4) Musul düzüğünün kenarındaki tepeler üzerindeki kontrollerini pekiştirmek için, Irak'taki bir Kürt lideri olan Şeyh Mahmud ile temas kurabilecek Kürt aşiretleriyle görünüşte tarafsızlıklar oluşturmak; (5) yukarıdaki amaçları gerçekleştirdikten sonra, Musul'u tehdit edebilmeleri için iyi bir konumda olacakları Kerkük ve Süleymaniye'yi işgal etmek; (6) İngilizler'e karşı isyan başlatmak için, Kürt aşiretleri kuzeyden

Irak'taki güney aşiretleri yerine nakletmek üzere hazırlıklar yapmak (karşılıklı olarak, kuzey aşiretlerinin Hıristiyan köylerini yağmalamasına izin vereceklerdi; İngilizler'e karşı cihad başlatmak, İngilizler'den Kürtler'e yönelik herhangi bir destek ümidi de kıracaktı); ve (7) Musul görüşmelerinin sonucunu beklemek üzere Kerkük ve Süleymaniye'de üslenmek ve mevcudiyetleri sayesinde Milletler Cemiyeti'nin kendileri lehine kararlar olmasını sağlamak⁽³⁰⁾. Kürtler'in düşüncelerine göre, Türkler bu yolla Kürtler'in bağımsızlık kazanma ve baskından kurtulmaya yönelik umutlarını ilelebet söndürmeyi umuyorlardı. Azadî'nın üyesi olan Kürt subaylar, İngiliz istihbaratına, Diyarbakır'daki Yedinci Ordu'nun asker ve subaylarının yüzde ellisinin Kürt olduğunu düşündüklerini ve bunlardan destek umduklarını söylediler. Buna ek olarak, askerlerin ve subayların yüzde yirmi kadarının Kürt emellerine sempati duyduklarını düşünüyordular.

Azadî liderleri böylesine bir siyasi destekle, 3-4 Eylül 1924 gecesi Beytüşşebap'ta bir isyan başlatmaya karar verdiler. Ayaklanmanın üç temel hedefi vardı: Kürt aşiretlerinin Irak'taki İngiliz kuvvetleriyle düşmanca bir ilişkiye girmelerini önlemek; Türk güçlerinin Asur tepelerinde toplanmasını engellemek; ve Türk ordusunun moralini zayıflatmak. Kürtler, Beytüşşebap'a ilişkin bu üç hedefin başarıya ulaşmasının, Türkler'in dikkatini Bitlis-Van-Diyarbakır bölgesinin tamamındaki Kürt hareketine çekenegini ve Türkler'in güneydeki operasyonlarını durduracağını umudediyorlardı.

Olayların gelişiminin gösterdiği gibi, Beytüşşebap'taki ayaklama, Azadî liderleri kendi çabalarını aşiret reisleriyle birleştiremeden önce gerçekleşmişti. Sonuç olarak, aşiretler ayaklanamadılar. Beytüşşebap'taki garnizona kumanda eden subay, tasarlanan ayaklanması öğrendi ve derhal şüphelileri tutuklamaya başladı. Önde gelen liderler, yukarıda gördüğümüz gibi, Irak'a kaçmak zorunda bırakıldılar. Bir taburun üç bölüğü ve başka bir taburun bir bölüğü, yani 500 subay ve asker kaçtı. Kaçarlarken 4 top gövdesini toprağa gömdüler ve yanlarına onuç otomatik tüfek aldılar⁽³¹⁾. Kürtler, zamanın gelmediği konusundaki ikazlara kesinlikle katılmıyorlardı: Eylem sonraki üç ay içerisinde yapılmalıydı; çünkü Türkler, milliyetçi Kürt hareketinin, özellikle de Azadî'nin, boyutları ve örgütlen-

mesinin tamamen farkındaydılar. Kürtler, Türkler'in örgütlü mücadeleyi bastırmak için birkaç hafta içerisinde kendilerine karşı büyük kuvvetler kullanacağını düşünüyorlardı. Eylül ve Ekim'de garnizonlar göreceli olarak küçüktü ve isyan takviye gelmeden önce başlamalıydı.

İngiliz istihbarat subayları, Kürtler'in planlarını ve umutlarını hayali olarak niteliyorlardı. Fakat subayların İngiliz-Irak ordusunda çalışmayı kabul etmemeleri ve isyanı sürdürmek için Irak'ın kuzeyindeki Kurdistan'a dönmek istemelerinden etkilendiler. Ingilizler, Kürtler'in Kürt subayların planladıkları düzeye örgütlenebileceklerinden emin deyillerdi. Bununla beraber, Azadî'nin, katılanların yarısı Türkler'den oluşan bir ayaklanması başlatılabilmesinden etkilen diler. Beytüşşebap ayaklanmasında Ingilizler, otuz sene izleyecekleri bir politikanın güçlendiğini gördüler. Savaş zamanında Azadî'nin Türklerle karşı önemli bir silah olacağını farkettiler. Fakat bu, barışta bile çok yararlı olabilecekti. Özel Hizmetler Bürosu Başkanı, Kürt milliyetçiliğinin teşvik edilmesiyle sağlanacak sessiz tehiddin hiçbir şekilde kücümsemeyecek bir diplomatik unsur olacağını belirtti. Kürt milliyetçiliği, bir tehdit unsuru olarak geçmiş yıllarda kayda değer bir önemi haizdi ve Irak sınırları içerisindeki önemli Kürt nüfus sebebiyle daha da etkili olmuştu. Kürt subaylar, eylemleri için Azadî desteğine tekrar tekrar değişindiler. Seyyid Taha'nın Irak'taki isyanı desteklemesi, sınırın kuzeyinde daha fazla isyan çıkartılması için bir işaretti. Irak'taki Kürtler'e ve göçmen Kürtler'e cömert davranışının ve milliyetçi duygularını destekleme nin "tekrar ve tekrar edecekler" gibi pratik ifadelere indirgenebilme sine bağlı olduğu, Kürtler'e sempati duyan Ingiliz istihbaratı ve subayları için aşikardı. Böyle bir politika bütün kuzey sınırı ve Iran'ın doğu sınırının üçte biri üzerinde dost bir nüfus sağlayacaktı ve Irak hükümetine diplomaside ve potansiyel savaşta Türkler'e karşı iyi bir koz sağlayacaktı"⁽³²⁾. Irak'taki Ingiliz istihbaratı Beytüşşebap'taki isyanda Büyük Britanya'nın yıldır izlediğinden çok daha uygun bir politika tanımını görebildiler.

MONDROS'TAN LOZAN'A, KÜRTLERE YÖNELİK İNGİLİZ POLİTİKASI

İngiliz hükümetinin Türkler'e karşı Kürtleri diplomatik, siyasi ve askeri bir araç olarak kullanma siyaseti, Eylül 1924'teki Beytüşebap ayaklanmasından bir süre önce düşünülmüş ve tatbik edilmiştir. Bununla beraber, Kürtler'e yönelik İngiliz politikaları, 31 Ekim 1918'den (Mondros Ateşkesi) 24 Temmuz 1923'e (Lausanne Antlaşmasına) kadar 5 yıllık dönemde birçok değişikliğe uğradı⁽¹⁾. Bu dönemde Kürtlere yönelik İngiliz siyasetinin etrafı bir tarihini yazmak, burada yapılamayacak şekilde, birçok yönüyle 1. Dünya Savaşı sonrası tarihini yeniden yazmayı gerektirir. Fakat, 1. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'suna ilişkin İngilizler'in emperyalist ve Ortadoğu siyasetleri içerisinde İngilizler'in Kürtler'e yönelik siyasetini kavramak, 1925'teki Şeyh Said isyanı'nın nedenlerini anlamak açısından hayatı önem arz etmektedir.

Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasının imzalanması (10 Ağustos 1920) arasındaki 2 yıl için, İngilizler'in Kürtler'e yönelik politikaları, büyük oranda Kurdistan'ın çeşitli bölgelerindeki, özellikle de Büyük Britanya 25 Nisan 1920'de Mandaci güç olduktan sonra Irak'taki küçük muhtar birimleri veya emirlikleri desteklemekten ibaretti. Irak mandasının kabul edilmesi, İngilizlerin Kürtler'e yönelik politikalarının Ortadoğu'daki Haşimi-Şerifi politikaları ve daha geniş olarak, özellikle Hindistan'a yönelik emperyalist çıkarlarıyla ilişkili

olacağı anlamını taşımaktaydı. Irak'taki mandater statüsü Büyük Britanya'yı, Irak'takinden daha büyük bir Kürt nüfusa sahip iki ülke olan Türkiye ve Iran'a da komşu yaptı.

1919'daki İngiliz siyaseti, Noel Siyaseti olarak da adlandırılabilir. Edward William Charles Noel, bağımsız bir Kürt devletini veya en azından Kürt muhtariyetini destekleyen bir politikanın yaşamasını sağlamak için aktif olarak çalışmış bir İngiliz istihbarat ajanıydı. Bunların her ikisi de, eğer olacaksa İngiliz himayesinde olacaktır. Noel, Sömürgeler Bakanlığı'nın Ortadoğu ile ilgili memurlarınca genellikle tenkit mahiyetinde, ikinci Lawrence olarak adlandırılıyordu. Bu memurlar, Kürt milliyetçiliğinin gücünden emin değilken Noel bu güce inanıyordu. Sömürgeler Bakanlığı memurları, bir "Kürt İsyani"nın, Ortadoğu'daki vaziyetini, özellikle de 1921'deki Kemalistler'in kazanmış olduğu zaferlerden sonra İngilizler'in Türkiye karşısındaki vaziyetini güçlendireceğinden pek emin değildilerdi. Bununla beraber, Noel, Kürt istiklal hareketine inancını, 1922 boyunca bölgede süren hizmeti süresince korudu⁽²⁾. Sömürgeler ve Hindistan Bakanlıkları, Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalarda Kürt milliyetçiliğinin gerçekliğinden inançla bahsetti. Noel, 1921 baharında Ortadoğu masasının kurulmasına dek Mezopotamya hakkında birincil sorumluluğu olan Hindistan Bakanlığı'na bağlıydı.

Noel, ateşkes çizgisinin hem kuzeyine, hem güneyine olmak üzere Kurdistan'a birçok seyahat yaptı. 1919'un Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları boyunca, Diyarbakır, Maraş, Polatlı, Malatya, Harput ve Halep'teki durum üzerine birçok rapor yazdı. Noel, Anadolu'nun doğu vilayetlerindeki Kürt valiler tarafından, Türk memurların onun hareketlerini takip etmeyeceğini konusunda ikaz edildi. Son bölümde belirtileceği üzere, bizzat Mustafa Kemal, Noel'in Kürtler'i Sivas Kongresi'ne saldırımıları yolunda tahrik ettiğini düşünmekteydi⁽³⁾. Noel, beraberinde Bedirhan Ailesi'nin üyeleri Seyit Abdülkadir'in damadı ve Emin Ali Bedirhan'ın oğlu

Seyit Muin ve Dersim'de önemli bir kişi olan Seyid İbrahim olduğundan, gittiği yerlerdeki Kürtler tarafından misafirperverlikle karşılandı. Noel'in misyonunun Bedirhanlar tarafından ve özellikle de Seyit Abdülkadir tarafından desteklenmesi, Şeyh Said İsyani'na kadar, ara sıra fırtınalı da olsa, Bedirhanlar ve İngilizler arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Noel'in Kürt bölgelerindeki görevi, 1919 başlarında Süleymaniye, Erbil ve Revanduz'da Şeyh Mahmut önderliğinde örgütlenmiş olan Güney Kurt Konfederasyonu'na benzer bir örgütlenmeyle sonuçlanmadı⁽⁴⁾. İngilizler'in o dönemde Kuzey Konfederasyonu'nun peşine düşmemiş olmalarının sebeplerinden biri, Güney Kurt Konfederasyonu'nun bir fiyaskoya dönüşmesidir: Şeyh Mahmut gerçekten bağımsız bir Kurt devleti istedi ve İngilizler, onu Haziran 1919'da bir askeri kuvvetle bastırmak zorunda kaldılar. Belki de bu, İngiliz Hükümeti'ni Haziran, Temmuz ve Ağustos boyunca Türkiye'deki Kürtlerle birlikte olduğu sırada Noel'in farkettiğinden çok daha az desteklemeye sevketmiş bulunmaktaydı. Şeyh Mahmud'un başkaldırması, birleşmiş bir Kurt devletini destekleme politikasının peşine düşmenin zorluklarını ve tehlikesini de İngilizler'e gösterilmiş bulunmaktaydı.

Ikinci bölümde belirtildiği gibi, Sevr Antlaşması'nın 62'nci maddesi "Fırat'ın doğusunda Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde... ve Türkiye'nin Suriye ve Mezopotamya sınırlarının kuzeyinde yer alan, çoğunluğun Kurt olduğu bölgeler için yerel muhtariyet tesisini öngören bir şema hazırlanmasını gerektirmektedir. İngilizler'in 62'nci maddenin tatbik edilmesi için ısrar etmeye çok da niyetlerinin olmadığı anlaşılmaktaydı.

Daha önce 1920 yılında Binbaşı Noel'in tahayyül ettiğinin aksine, bir Kuzey Kurt Konfederasyonu veya güvenlik kordonu (tampon bölge) olmayacağındı. Bunun nedeni, milliyetçi Türk hükümetlerinin artan gücüydü. 1920'den sonra, İngilizlerin ilgisini Türkiye-Irak sınırının kuzeyindeki Türk kuvvetlerine karşı değil, büyük oranda Irak'ta yoğunlaştı. İngiliz'lerin Kürtlere yönelik olarak

uyguladıkları çelişkili, tanımlanmamış ve ifade edilememeyen siyasetleri, Dışişleri, Sömürgeciler, Savaş, Hava ve Hindistan Bakanlıklarının 13 Nisan 1920'de toplanan ortak bir toplantısında sergilenmiştir. 15 Mart'ta Kahire Konferansı'nda Kurdistan'ın geleceğinin ve Kürtler'e yönelik siyasetin daraltılmasının tartışılmış olmasına rağmen, 13 Nisanda Dışişleri Bakanlığındaki birleşik toplantıya katılan memurların çoğuna henüz bir muhtıra ulaşmış değildi. Savaş Bakanlığı, W.H. Gibbon, John Tilley ve E. Forbes Adams tarafından temsil edilmişti; L. Oliphant, Dışişleri Bakanlığını temsil etti; Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Hava Mareşali Hugh Trenchard ve J.A. Chamier Hava Bakanlığı'nı temsil etti. Ayrıca hemen sonra Sömürgeciler Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanlığına atanacak olan John Shuckburgh da Hindistan Bakanlığı'nı temsilen konferansa katılmıştı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon konferansa başkanlık etti.⁽⁵⁾

İlk olarak üyeleri, daha önce 1919'un sonlarında ve 1920'lerin başlarında gerçekleşen üç veya dört toplantıda yaptıkları tekliflerini gözden geçirdiler. Üç öneri sunulmuş ve tartışılmıştı: Musul vilayeti sınırları çevresinde muhtar Kurt devletlerinin kurulması; Kurdistan'ın İngiliz ve Fransız etki alanlarına bölünmesi yönündeki Fransız isteği; İngilizler'in Kurdistan'dan çekilmeleri ve kendilerini nehir bölgeleriyle sınırlamaları. Ingilizler, Nisan 1920 itibarıyla Kuzey Kurdistan da dahil olmak üzere Kurdistan'dan çekileceklerini fakat ülkenin o bölgesinde muhtar bir devlet kuracak hiçbir kimse bulamadıklarını söylemeye başladılar.

Basra Körfezi'nin sivil komiseri olarak görev yapan Albay Arnold Wilson, Ingilizler'in Güney Kurdistan'dan herhangi bir şekilde çekilmeleri fikrine öfke ile karşı çıktı. Wilson'un iddiasına göre, eğer bu yapılrsa, Ingilizlerin Iran'daki etkisine zarar verecek ve Mezopotamya'daki etkisini riske atacaktı. Curzon, Wilson'a katılmadı. Komite öneriyi tartışıdı. Irak hükümetinin bir memuru olan ve gelecekte Başbakan olacak olan (bu komiteye belirtilmiştir) Nuri Paşa, Güney Kurdistan'daki Kürtler'in Bağdat'taki bir Arap hükümetinin başı

olarak Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Abdullah'ın hükümlanlığını kabul etmeye oldukça istekli olduklarını ileri surmüştü. Nuri Paşa, Abdullah'ın tayininin veya müdahalesinin İngilizler'i bütün dertlerinden kurtaracağı iddiasını savunmuştu. John Shuckburgh tam bu noktada araya girdi. Ve Abdullah'ın Mezopotamya'ya gitmesi fikrini savunanın Albay Lawrence olduğunu düşündüğünü söyledi. Birinci veya ikinci önerinin hangisinin uygulanacağına ilişkin kararsızlığı sonuca bağlamak için, Dışişleri Bakanlığı'ndan Robert Vansittart Kürdistan'dan derhal çekilme teklifini kapsamayan, fakat sorunun çözümünü gelecek yıla bırakın bir rapor taslağı sundu. Vansittart'ın önerisi komitede kabul edildi ve daha sonra Sevr Antlaşmasına 62, 63 ve 64' ncü maddeler olarak dahil edildi⁽⁶⁾.

Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı olan Edwin Montagu, eğer ayarlanabilirse bağımsız bir Kürdistan'dan yana olduğunu belirtti. Bunu yapmanın yolunun, Türkiye'deki taraflardan biriyle zorlama olmadan yapılacak ve Kürdistan'ı isteyerek verecekleri bir antlaşma yapmak olduğunu ileri sürdürdü. Bununla beraber Curzon, İngilizler'in, Türkler'in Ermeniler'e karşı güçlü bir konumda olmalarını istemediklerini vurgulamaktaydı. Kendisinin İngiliz baş temsilcisi olduğu Barış Konferansının, Türkler'in Ermenistan'dan çekilmesini öngörmüş olduğunu belirtti. Curzon, Edwin Montagu'nun bağımsız bir Kürdistan yönündeki tercihini, eğer İngilizler, İngiliz yönetimi altında "yarı muhtar" bir Kürt devleti kurarlarsa, Fransızlar'ın Kuzey Kürdistan'da Fransız müşavirler idaresi altında benzer bir devlet kurmaya kalkışabileceklerini belirterek yanıtladı. Montago'nun "bağımsız devlet"inin, Curzon tarafından, hemen "İngiliz yönetiminde yarı-müstakil bir Kürt Devleti"ne dönüştürüldüğü burada belirtilmelidir. Bununla beraber, Curzon'un terminolojisi, "bağımsız" kelimesi daha sonra kullanıldığında ne kastediliyorsa ona tekabül ediyordu. Fransız taleplerinin önünü kesmek için Curzon, Quai d'Orsay'da bulunan Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın bir memuru olan

Philippe Berthelot'a İngiltere'nin Kürdistan'dan çekileceğini bildirdiğini açıkladı. Curzon, eğer İngiltere konumunu değiştirirse, bunun halen sünmekte olan San Remo barış görüşmelerindeki karşıtlıkları tekrar vanlandıracığı konusunda endişeliydi (San Remo anlaşmaları 5 Mayıs 1920'de kamuoyuna açıklandı).

Daha sonra tartışma, Hava Planı olarak adlandırılan ve Hava Kuvvetleri'nin Mezopotamya'da hakim askeri kuvvet olmasına yönelik önerisi kaydı.⁷ Ordudan General Radcliffe, önerilerin çok şey vaad ettiği ve İngiltere'nin askeri yükümlülüklerinin azalmasıyla sonuçlanacağı fikrindeydi. Şunu anlamak önemlidir; eğer Hava Planı Nisan 1920'de taraftarlarının düşünmekte olduğu kadar iyi işleseydi, bu görüşler İngilizler'in Irak'a ilişkin yükümlülüklerinin boyutlarına yansıtılacaktı. Yükümlülük ne kadar büyükse Güney Kürdistan'ı yeni bir devlete dahil etme isteği de o kadar büyük olacaktı. Hava Planı'mn hırslı taraftarları, "Daha Büyük Bir Irak" fikrinin en güçlü destekçileri arasındaydı. İstisnalardan biri, Hava Planı'nın güçlü bir destekçisi olan, fakat 1921 sonlarına dek hâlâ Irak'ın kuzeyinde bir güvenlik kordonu (tampon bölge) olarak yarı-muhtar bir Kürt devleti veya Kürt devletlerini tercih etmiş olan Winston Churchill'dı.

Lord Curzon, Hava Kuvvetleri'nin planını okumuş ve "bayağı sinirlendiğini" söylemişti. Çünkü pilot muhakkak genç birisi olmak durumundaydı ve bu aşiretlerle ilişkiye girecek en iyi kişi olmayacaktı. Hava Mareşali Trenchard, bir pilotun, siyaset hakkında piyade bölüğüne kumanda eden bir asttan daha fazla bir bilgisi olmadığı şeklinde bir açıklamada bulundu. Trenchard, Hava Kuvvetleri'nin eğer Montagu'nun önerdiği şekilde bir siyaset izlenecek olursa Mezopotamya ve Kürdistan'da denetimi ele geçireceğine inanmaktadır.⁸ Trenchard'ın bu sözleri, Hava Kuvvetleri'nin Irak'ta "sonuç alıcı bir siyaset" takip edebileceği konusunda kendinden emin olduğuna ilk kez delâlet eder. Bu tavır, müstakil veya muhtar bir Kürdistan'ın kurulması gayretlerine fazlaıyla muhalif bir tavır olacaktır.

Fakat 1920'de, İngilizler, aşağıdaki vadileri kontrol etmek için Kuzey-doğu dağlarını bir kalkan olarak kullanmak istediler. Müstakil veya muhar bir Kurdistan aleyhine işleyecek Hava Planı'nın mekanizmelerinin, 1920'de Sevr Antlaşması ile böyle bir politikayı Savunurken de tartışılmış ve kısmen uygulanmış olduğunu belirtmek ilginç olacaktır. Sevr Antlaşması'nın uygulanamamasının en temel nedeninin, Kemalist güçlerin büyük başarılar elde etmesi olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bu konuda hiçbir şüphe yoktur. Fakat, zamanında İngiliz memurların çoğu tarafından tamamen onaylanmasına rağmen, Hava Planı'nın tatbiki ile amaçları ve irma etiği herşey de Sevr Antlaşması'nın 62, 63 ve 64'ncü maddelerinin tam anlamıyla uygulanmasına karşı işlenmiştir. Bu, teknolojinin siyaseti ve gelişimekte olan tarihi etkilenmesinin iyi bir örneğidir.

Trenchard, Curzon'un Hava Bakanlığı'nın siyasi gücü hakkındaki korkularını, sivil memurların görevlerinde kalacağını ve gerektiğinde Hava Kuvvetleri'ni istediği şekilde askeri vazifeye davet edeceğini belirterek azaltmaya çalıştı. Ana iletişim hatlarına eşlik edenlerin dışında hava alanlarının kurulması önerilmemiştir. Mahalli yöneticiler, mümkün olduğunda yaygın bir biçimde görevlendirileceklerdi. Eğer bir şehir veya köyde isyan çıkarsa, bununla havadan uğraşmak, yerden uğraşmaktan çok daha kolay olacaktı. Hiç bir haberleşme hattı olmayacağından masraf büyük oranda düşecekti. Lord Curzon, Trenchard'ın iddialarını kabul etmedi. Curzon, geçmişteki tecrübelerin, "etkileri ne kadar muhtesem olursa olsun" olay yerinde herhangi bir kuvvet olmadığı sürece İngiliz memurlarının varlığının yetersiz kaldığını göstermiş olduğuna işaret etti. Curzon, yalnızca imha etme hedefine matuf bir kuvvet fikrinden hoşlanmadı. Trendchard yanıt olarak Hava Planı'nın, ikincisi esas olarak Süryaniler'den mürekkep olmak üzere, milisler veya zorunlu askerler kullanma tasarısını da ihtiya etiği hususunu belirtti. Kara Kuvvetleri bu neredeyse erişilmez dağlık alanları kontrol etmek için geleneksel bir şekilde kullanmaktadır.

Daha sonra General Radcliffe, Hava Planı'nın kabul edilmesi olasılığı gözönünde bulundurulursa, bölgeyi bir emire bırakmanın çok yazık olacağını belirtti. Radcliffe, Hindistan Bakanlığı'nın (görünüşe bakılırsa Edwin Montagu'nun), Ekim 1919 tarihli ve Musul, Bağdat ve Basra'nın Yüksek Komiser Sir Percy Cox başkanlığında bir Arap kabinesi idaresinde, bir Mezopotamya devleti kurulmasına dair teklifinin hükümet tarafından dikkate alınması gerektiğini düşünüyordu. Radcliffe, bu teklife güney Kürdistan'ı dahil etmedi. Bu teklif, ordunun ve hava kumandanlarının doğrudan İngiliz denetimine taraftar olmalarının ve Hava Bakanlığı'nın bunu ucuz yoldan cerebileceğine olan inancının bir göstergesidir. Önceki on yıllarda İngilizler'i "dolaylı" yönetimle iten de, doğrudan yönetimin hayli pahaliya patlaması olmuştu. Hava Kuvvetlerinin etkili ve pahali da olmayan kullanımı, şimdi dolaylı idare tarzına duyulan ihtiyacı ortadan kaldırabilecekti. Irak'ta tecrübe edilecek olan bu siyasetin bir benzeri daha olmamıştı. Uygulamanın başarılı ya da başarısız olması, İngiliz emperyal siyasetlerinin yalnızca Irak'ta değil, tüm Ortadoğu'da ve hatta dünya çapında da takip edilip edilmemesinin kararlaştırılmasına yardımcı olacaktır. Müstakil veya muhtar bir Kürdistan, bu yeni emperyal siyasetin, ilk kurbanlarından biri olmuştur.

Irak ve Kürdistan'a yönelik Hava Planı siyaseti, Büyük Britanya'nın ve Üçüncü Dünya'daki tüm sömürgeleri içinde- Hava Kuvvetleri'nin emperyal siyasi menfaatleri doğrultusunda yontulmasının ilk numunelerinden birini teşkil etmekteydi. Büyük Britanya'nın, dünyanın başka bölgelerinde geriye çekilmiş olmakla birlikte, bazı bölgelerde "ileri atak siyaseti" uygulamasına ve diğer bazı bölgelerde iktidarını pekiştirmesine müsaade eden de bu siyaset oldu. Kürdistan, bu savaş sonrası tecrübesinin ilk deneme tahtası oldu. Hava Planı'nın bundan sonra takip edilecek olan emperyal siyasetlerin belirlenmesi hususunda sahip olacağı büyük ehemmiyet, 13 Nisan 1920'de yapılan toplantıda bulunan dokuz subayın hepsi tarafından, tam olarak, içinde taşıdığı potansiyel net olarak

anlaşılmış bulunmaktaydı. Sivil ve askeri memurlarla bakanlık yöneticileri arasındaki farklılıklar açıkça belli idi. Curzon eski muhafizleri temsil ederken, Radcliffe ve Trenchard yenileri temsil etmekteydi.

Dışişleri Bakanlığı erkânından Hubert Young, İngilizlerin, Güney Kürdistan'da daha sonra Mezopotamya'ya veya muhtariyet elde etmemi başarırısa Kuzey Kürdistan'a katılma kararı verebilecek müstakil bir devlet kurma yönünde niyetlerini açıkça ifade etmeleri gerektiğini belirtti. Curzon, yine araya girerek, Fransız iktisadi alanının o zamana deðin Kilis ile sınırlanmış olduğu doğru olmakla birlikte, Fransızların "tamamen müstakil olan herhangi bir devlet" üzerinde ticari hak iddia edebileceğini öne sürdü. Toplantı, Britanya'nın Güney Kürdistan'ı Mezopotamya'nın bir parçası olarak değerlendirdiği ve Kuzey Kürdistan'ın Robert Vansittart'ın Sevr Antlaşması'na 62., 63. ve 64. maddeler olarak dahil edilecek olan tekliflerinde belirtildiği şekilde ele alınması gereği hususunda anlaşmaya varılarak sona erdi. 13 Nisan 1920 toplantılarında münakaşa edilen Kürtler'e yönelik İngiliz siyaseti, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Muahedesine bu şekliyle dahil edildi.

İngiliz siyasetine dair ikinci ayrıntılı münakaşa, 12-30 Mart 1921'de Mısır'da Kahire'de gerçekleşti.⁹ Resmi olarak Kahire Konferansı adıyla anılan toplantı, İngiliz siyasetinde 1920'de belirginleşmiş ve 1921 başlarında siyaseti hâlâ karakterize etmeye devam eden temayülü tıkama cihetinde bir İngiliz girişimi oldu. Yeni kurulmuş bulunan Ortadoğu Masası, Londra'da bir memorandum hazırlayarak Winston Churchill (başkan), Sir Percy Cox, Cox'un sekreteri Miss Gertrude Bell ve Albay T.E. Lawrence'dan mürekkep Kürdistan'la ilgili siyasi heyete arz etti. Albay Hubert Young ve Binbaşı E.W.C. Noel müşavir üyeleri ve Albay R.D. Babcock katip olarak heyette bulunmactaydilar. Ortadoğu Masası memorandumda şu ifade yer almaktaydı:

Tamamen Kürtler'in yaşadığı bölgelerin, Mezopotamya Arap devletine dahil edilmemesi gereğine kanaatimiz

tamdır. Tam tersine, Kürt birliği ve milliyetinin unsurları, H.M.G. (Majestelerinin Hükümeti) tarafından mümkün olduğunca desteklenmeli. H.M.G. tarafından böyle bir siyasetin izleneceği, bölgün genişliği, mecburen Türkiye ile varılacak barış antlaşmasının nihai şartlarına bağlı olmak durumundadır. Kanaatimize göre, bu bölgün genişliği ne olursa olsun, bir İngiliz müşavirin gönderilebileceği merkezi bir Kürt Teşkilatı varsa, H.M.G. denetimi kolaylaşmakla kalmayacaktır. Bu müşavir, Mezopotamya Yüksek Komiseri'nin (H.C.) emri altında olmalı ve onun aracılığıyla H.M.G.'ye rapor vermelidir.¹⁰

Siyasi heyetin 15 Mart 1921 tarihli bir toplantılarında, Sir Percy Cox, Ortadoğu Masası'nın memorandumu hakkında mütâlâalarını ifade etti. Ona göre, Kürtler, Kerkük, Süleymaniye ve Irak'ın doğal bir parçası olan Musul'un kuzeyinde bulunan kazalarda ekseriyeti teşkil etmekteydi. Hubert Young, Cox'a itiraz etti. Young, bir Kürt devletinin gecikmeden kurulması gerektiğini ve bu devletin, Irak hükümetinin bir parçası veya ona karşı sorumlu olmaması, Yüksek Komiser'in doğrudan denetimi altında olması gerektiğini ileri sürdürdü. Binbaşı Noel, Young'ı destekledi. Noel, Kürtler'in "yerli idare"yi tercih edeceklerini ve bir Kürt devletinin, "hariçten" Türk tazyikine ve "dahilden Iraklı İngiliz karşıtı hareketlere" karşı bir tampon olacağını düşünmekteydi. Winston Churchill, Binbaşı Noel ve Young ile aynı hissiyatı paylaşmaktadır. Sömürge Vekili, bir Arap ordusunun kuvvetini arkasına alacak olan müstakbel Irak Arap hâkimiyetinin, "Kürt hissiyatını ihmâl edebileceğini ve Kürt azınlığı ezbileceğini" düşünmekteydi¹¹. Heyet, Hubert Young'ın Kürdistan'ın Irak'tan ayrı tutulması şeklindeki teklifini kabul ederek toplantısına son verdi. Bu tavrı destekleyen heyet üyeleri, bu düzenlemenin Kürt görüşlerini temsil eden bir teşkilatın Irak'a ilhak tercihini belirteceği zamana kadar sürdüreceğini taahhüt ederek Cox'u teskin etmeye çalışırlar.

Kürdistan'a dair siyasi heyetin yedi üyesinden dördü, Churchill, Young, Noel ve Lawrence, Kürtlerin Irak'tan ayrı tutulması taraftarıydılar; Cox ve Bell muhalefet etmekteydi. Katip Babcock tartışmaya katılmadı. Böylelikle, 1 Mayıs 1921 itibarıyla, Ortadoğu Masası'nın üyelerinin çoğunluğu ve Kahire'de bulunan iki temsilcisi, Irak Yüksek Komiseri'ne tâbi olmakla birlikte Irak'tan ayrı olacak bir "Güney Kurdistan'a taraftan bulunmaktaydılar. Ortadoğu Masası, Sömürge Bakani Winston Churchill'in güçlü desteğini de elde etmiş bulunmaktaydı.

Izleyen birkaç ay zarfında hayret verici bir siyaset değişikliğine şahit olunacaktı. Ortadoğu Masası ve Churchill'in siyaseti, Cox'un siyaseti lehine reddedilecekti. Cox'un kendisi, siyasetin böylesine tersine dönmesinde faal olmuştu. Cox, Iraklılar'ın müstakbel bir Kurdistan'ı istemedikleri ve kendisinin yüksek komiser olarak müstakil ülke için yeterince munis bir Kürt önder bulmakta zorlanacağı yönündeki kanaatinin tesirindeydi. Kahire'de varılan çoğuluk tavrinin tehlikede olduğu, Kahire Konferansı'nın sona ermesinden sonra iki haftadan daha kısa bir sürede ortaya çıktı. Ortadoğu Masası'nın idrak kabiliyeti en gelişmiş üyelerinden Reader Bullard, Mezopotamya'dan 15 Mayıs tarihinde alınan bir istihbarat raporunda, "bir Kurdistan siyasetinin" zehuruna tanık olduğunu düşünmüştü. Bullard'a göre, sömürge Bürosu'na gönderilmenden önce şüphesiz Cox tarafından incelenmiş olan istihbarat raporu, "Mezopotamya'da Bağdat hükümetinin denetimi dışında mümkün olduğunda küçük bir alan bırakmanın arzulandığı" izlenimini vermektedir.¹² Ancak, teklifler henüz tam değildi. Örneğin, raporda Zaho-Dohuk havasından sorumlu İngiliz mutasarrıf vekilinin, musul mutasarrıfına mı yoksa İçişleri Bakani'na mı yani Bağdat hükümetine mi) tâbi olacağı belirtmemiştir. Bullard, Erbil ve Süleymaniye kasabaları için mali meselelerde muhtariyet vaad edilmemiş olduğunu da not etmektedir.

Bullard'ın 15 Mayıs tarihli istihbaratraporundan çıkışsamış olduğu şey, Cox tarafından 2 Haziranda Churchill'e gönderilen bir telgrafla açıklığa kavuşturuldu.¹³ Cox, Kahire'den ayrıldığında, "Sevr Antlaşmasının ilgili maddesine [64] göre kendisinin Kürt bölgelerini yönetmeye devam etmesi gerektiğini "söylediğini" ve yanıt olarak, Irak Devlet Konseyi'nin nihayetinde Kurdistan'ı Irak'tan ayıracığı düşünülen bir anlaşmaya karşı çıkmayı gerekli bulduklarını" belirtmekteydi. Bunun üzerine Cox, Kürt uzmanlarının katıldığı toplantı düzenlendi ve toplantı sonunda şu açıklamayı yaptı: "her açıdan en iyi hal çaresinin, **finansal ve mali kaygılar nedeniyle** Kurdistan'ı, Irak'ın birparçası olarak muhafaza etmek gereği, fakat kendi kendini idare idealini tatmin etmek açısından Yüksek Komiserliğin Kürtler'i doğrudan doğruya Kürt ve İngiliz memurlar aracılığıyla, mahalli muhtariyet ilkesi uyarınca idare etmesi gereği herkes tarafından kabul edilmektedir" (vurgu eklenmiştir). Cox'un teklifinden Sevr Antlaşması'nın 64. maddesinin olsa olsa, içişlerinde bağımsızlığı vurguladığı anlaşılabılır. Cox'a göre Süleymaniye istisna olmak üzere bütün Kürt bölgeleri "Irak'ın bölünmez bir parçası" olmayı tercih ediyorlardı. Cox, kendi politikasının en iyi çözüm olduğu hususunda hem Milletler Cemiyeti, hem de Kürt bölgeler halkını ikna etmenin mümkün olacağından emindi ve Churchill'in ona katılacağına "güveniyordu". Young ve Scuckburgh, Cox'un telgrafına dair muhtıralarında, Cox'un Kürtlerin bir Arap hükümetine bağlanıp bağlanmayacaklarına açıklık getirmeyi belirttiler. Eğer bağlanırlarsa, bu, düzeltilmesi çok zor bir hata olacaktı. Onlara göre, şimdi Irak krallığına yerleşen Emir Faysal, Devlet Konseyi'nde veya Ulusal Meclis'te Kürt unsurlar bulunduğunda tedirgin olacaktı. Churchill de hızla değişen politikanın farkında değildi; çünkü birkaç gün önce Ortadoğu bölümünde "Binbaşı Noel'in Kurdistan'a geri dönme meselesinin takip edilmesi" talimatını vermişti. Cox bunu öğrendiğinde rahatsız olmuştu.

Tam olarak bir hafta sonra 9 Haziran'da, Churchill Cox'u yanıtladı. Buna göre, Cox'un önerilerinin Kahire'de tartışılan politikaya uygun olduğunu ve onları, "Ulusal Meclis'te veya Devlet Konseyi'nde Kurtler'in temsilini veya Kurt bütçesinin bu iki organ veya bir Arap bakanın görüşlerine sunulması gibi kesin hükümler getirmediklerini varsayıarak" onaylayacaktı; "Kurt bölgelerinin Irak'a geçici ilhakinin yalnızca İngiliz yüksek Komiseri'nin mevcudiyetine dayandığı sürece ve her iki ülke arasındaki bağlantıyı İngiliz subaylar oluşturduğu sürece o, Arap danışmanlarının Kurt işlerine karışması için zorlayacakları muhtemel bir Arap yöneticiyle uğraşmak için güçlü bir konumda olmalıdır."¹⁴ Cox'un 2 Haziran telgrafına rağmen Churchill cevabında hâlâ Irak'ta ayrı bir Kurdistan düşündüğünü imâ edecek şekilde, "iki ülke" ibaresini kulanmıştı. Churchill ve Cox arasındaki farklılıklar, ikisinin de daha geniş siyasi formasyonların unsurları olan, fakat daha önemsiz konularda görülmeye başladı. Cox'a 9 Haziran tarihli yanıtında Churchill, Binbaşı Noel'in hizmetlerini yeniden tavsiye etti. Cox bu öneriyi yanıtlamakta acele etmedi. Noel olayı, Temmuz 1921'deki isyanından sonra Hindistan'da tutuklu bulunan Süleymaniye'li Şeyh Mahmud, meselesiyle de ilgilidi. Daha önce de belirtildiği gibi, bu isyan, Noel ve İngilizler'in desteğiyle mümkün olmuştu. Cox, yanıtında, "görünüşe göre", Şeyh Mahmut'un mahpusluğuna tek alternatifin, kendisinin şartlı serbest bırakılması olduğu belirtti. Churchill, 21 Nisan'da Cox'a Mahmut hakkında sorular sordu; Cox 8 Hazirana, yaklaşık iki ay sonrasına kadar yanıt vermedi. Churchill Cox'un verdiği cevaba ve gecikmesine sınırlenmişti ve "Bu olaylarda açıkladığım isteklerin karşılanması daha bir çok sorunla uğraşılmak zorunda kalınacak" dedi.

Churchill, Cox'un Şeyh Mahmut ve Binbaşı Noel'e yönelik tutumuna hiddetlenirken, Cox'un bunların dönüşüne karşı çıkışmasını ve Güney Kurdistan'daki Kurt bölgelerini Irak devletine idari olarak bağlamak için onların yokluğundan yararlanmakta olduğunun veya

en azından bunun boyutunun farkında değildi. Olay mahallindeki memurun siyaseti uzak başkentteki siyase galebe çalmaya başlamıştı. Cox'un inadı Churchill'in inancına baskın gelmeye başlamıştı; daha da gelecekti.

Cox, kendi siyasetini geliştirmek için diğer olayları da kullanma eğilimindeydi. Haziran ayına gelindiğinde, Dersim bölgesindeki Koçgiri İsyanı'ndan tamamen haberdardı ve Sömürgeciler Bakanlığı'na Ankara'daki Kemalist hükümete karşı Anadolu'da Kürtler'in devamlı kargaşa çıkaracakları olasılığına dair telgraflar gönderdi. 13 Haziran'da Churchill, Cox'dan "Türk milliyetçiliğine karşı Kürt milliyetçiliğine daha fazla yatırım yapmamız gerekiği konusunda görüşlerini sordu. Churchill, hâlâ, Kahire'de tasarılandığı şekilde Araplar ve Türkler arasında bir Kürt tampon bölgesi oluşturma politikasından yana olduğunu tekrarlamıştır: "Ne Arap baskısından ne de başka bir nedenden ötürü bu politikadan sapmamız gerektiğini düşünüyorum." Bununla beraber, Koçgiri İsyanı Cox'un artan kuvvetine bir koz daha sağladı. Cox'un Şeyh Mahmut ve Binbaşı Noel meselesinde Churchill'e karşı kazandığı küçük zaferler ve Koçgiri İsyanı'yla sağlanan fırsat ek olarak Irak'ta daha başarılı bir yönetim sistemi uygulanabilmesi sayesinde Churchill'e karşı kazandığı küçük zaferler, Churchill'in 9 Haziran telgrafına 21 Haziran'daki cevabı telgrafında konumunu daha belirgin bir şekilde ortaya koyması mümkün olabilmisti. Cox, Kahire Konferansında iki alternatifin tartışıldığı belirtilmiştir: Kürt bölgelerinin Irak'ın bir parçası olarak kalması ve Kürt bölgelerinin ayrılmalarının teşvik edilmesi. Ona göre, "Genel kanı birincisinin lehineydi."¹⁵ Daha sonra 2 Haziran tarihli telgrafında teklif etmiş olduğu düzenlemeleri tekrarlamış ve şunu eklemiştir: "Şimdi iki numaralı alternatif doğrultusunda temayül göstermenize neden olan kararlarınızı taktir ediyorum."

Cox, birinci alternatif doğrultusunda hareket ederken, İngiliz

programının Türkler'in önerebileceği herhangi bir alternatiften daha cazip ve daha hırslı hale gelen Kürt milliyetçilerini memnun edecek bir içerik taşıması gerektiğinin farkına vardığını söylemiştir. Birinci alternatifi Churchill ve Ortadoğu Masası'nın tercih ettiği politika olan ikincisi ile uyumlu bir hale getirmek için çok az değişikliğin gerekeceğini tahmin ediyordu. Cox, Kürt bölgelerinin Irak'ın bir parçası olarak kalması gerektiğini vurgulayan birinci alternatif destekleyici fikirler öne sürmeye devam etti. Irak'ta dört Kürt bölgesinin olması gereği kanaatinde olduğunu ifade etmekteydi; ve iktisadi askeri, haberleşmeye ilişkin ve siyasi nedenlerden ötürü, iki bölgenin Irak'a dahil olması gerektiğini iddia etti. İlk bölge, Zap nehirlerinin kuzeyinde kalan bölge ve ikincisinin merkezi Erbil olmak üzere, Zap nehirleri arasında kalan bölge olacaktı. Zap nehirleri ile Erbil'in batısı arasındaki dağlık üçüncü bölge, onun idari denetiminde değildi ve burada Türkler hakim olma çabasındaydı.

Bununla beraber, Cox'a göre, 2 Haziran tarihli telgrafında belirttiği gibi, dördüncü bölge olan Süleymaniye'de Churchill'in istekleri tam olarak gerçekleştirebilirdi. Cox, üçüncü bölgenin, ikinci alternatif doğrultusunda ilk iki bölgeyle birleştirilebileceğini düşünmekteydi. Bu yeni oluşturulan küçük vilayeti, kendisi bir Arap bakan olmaksızın yönetecekti. Cox, "yeni vilayet"in baştan itibaren kendi kendine yeter seviyede olabileceğini düşünüyordu.¹⁶

Yüksek Komiser "hicbir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için" Churchill'in yanıtını gelene kadar **hicbir harekette bulunmaya çağını** belirtti. Cox, tam olarak Kürt bölgelerinin "ayrılma teşvik edilmesi" yönündeki ikinci alternatif politikanın, "onun hali hazırda izlemek istediği politika" olduğunu kesin olarak Churchill'in kendisinden duymak istiyordu. İlgili bakanlıklardan memurların katıldığı 26 Haziran tarihli bir Grup Toplantısı'nda, John Shuckburgh'un hazırladığı muhtıralara göre, Cox'un telgrafında yer alan pek çok

husus tartışıldı. Hubert Young ve T.E. Lawrence Sir Percy'nin Kahire Konferansı'ndaki "fikirler dengesi"ni yanlış hatırlamakta olduğunu belirttiler. Kahire'deki genel fikirbirliği, Cox'un zikr etmiş olduğu polikalardan, "Bakanlığın her zaman temayül gösterdiği ve şimdi sunulan taslak telgrafın temelini oluşturan" politika olan ikincisi lehineydi. Bu konum, Süleymaniye'de henüz siyasi subay olarak vazifelendirilmiş bulunan binbaşı E.B. Soane ve Kerkük'teki siyasi subay vekili olan, fakat şimdi Londra'da bulunan Yüzbaşı Stephen Longrigg tarafından desteklenmişti. Ortadoğu Masası, Sir Percy'nin danışmanlarından hiçbirisinin bu iki adam kadar yetkin olamaya-cağını düşünmekteydi."

Aynı gün, 21 Haziran'da, Cox, yukarıda de濂ilen 201 sayılı telgrafla beraber Churchill'in Kürt milliyetçilerini Türk milliyetçiliğine karşı kullanma tasarısı hakkında 13 Haziran tarihli sorusuna yanıt olarak başka bir telgraf daha gönderdi. Churchill'e, 1920 sonbaharında "Kürt İsyanını aktif bir şekilde teşvik etme hususunun dikkatle düşünülmüş olduğunu" hatırlattı. Fakat o zamanlar, eğer Kürt isyanının desteklenmesi başarılı olacaksa üç şartın gerçekleştirilmesi gerektiğine karar verilmişti: Cezirat Ibn Ömer (Cezire) geçici olarak işgal edilecekti; Kürtler'e silah sağlanacaktı ve İngilizler Kürtler'in özgürlüklerine kavuşturuluduktan sonra Fransız'larla'ın eline düşmeyeceklerini garanti altına almak zorundaydılar. Ikinci şart; Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı tarafından 18 Ocak 1921'de reddedildi ve 1. ve 3. şartların gerçekleştirilmesinin diplomatik olarak imkansızlığı ortaya çıktı. Cox, Irak'taki vaziyetin netlik kazanmamış olduğu düşünüldüğünde, Kemalistler'e karşı bir Kürt isyanına niyetlenmenin, İngilizler'in "bundan sonra sıkıntı verebilecek" bir ahlâki taahhüt altına sokacağini belirtti. Bununla beraber, eğer böyle bir politika benimsenirse, Cox bunu uygulamaya çalışacaktı.¹⁷

İşte Nisan, Mayıs ve Haziran 1921'de gidişat böyleyken, İngiliz Kürtler'le Yunanlılar'ın da temas halinde olduklarının farkına vardı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, bu yönde bilgiler almış olduğunu 11 Mayıs 1921'de Curzon'a bildirdi. Fakat "dini ve ırksal hissiyat" nedeniyle Kürt liderlerinin Yunanlılar'la ilişki kurmalarının zor olduğunu düşünüyordu. Süleymaniye'li Mustafa Kürdi Paşa veya Kürt Hakkı Bey'in Türkler'e karşı Kürtler'i kışkırtmada çok yararlı olacaklarını düşünmüyordu.¹⁸ Bununla beraber, birkaç hafta sonra, Rumbold, Kürt-Yunan ilişkisi üzerine daha fazla bilgi edindi. 25 Mayıs 1921'de, Emin Ali Bey ve oğlu Celadet Bey, İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nin siyasi subayını ziyaret ettiler ve ona Kürdistan Cemiyeti'nin Kemalist'lere karşı bir Kürt hareketi düzenlenmesinden yana olan Yunan temsilcilerle ilişki içerisinde olduğunu ve hiçbir formel işbirliği içerisinde girmeden, Yunanlılar'ın hem Yunan hem Kürt milliyetçilerin çıkarlarını destekleyeceğini söyledi. Emin Ali, İngilizler'in onayı olmadan böyle bir ilişkiye girmeyeceğini söyledi: İngilizler'in, kendisinin veya diğer Kürtler'in Musul'a gitmelerine ve İngiliz işgal topraklarında resmi olarak çalışacak bir Kürt milliyetçi örgütüne izin verip vermeyeceklerini öğrenmek istiyordu. Politik subay Ryan, cevaben, Kürdistan'da bir isyana veya Kemalistler'e karşı Yunan destekli bir Kürt ayaklanmasıma yönelik Kürt-Yunan ilişkilerine İngilizler'in destek veremeyeceklerini anlattı.

Yunanlılar'ın Kürt milliyetçileri desteklemesi gerekiği fikri ilk olarak Yunan lideri Venizelos'a İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri olan ve Emin Ali Bey Bedirhan ve kardeşi Hamid Bey'le temas halinde bulunan Kanellopoulos tarafından tavsiye edilmişti. Venizelos'a, anlaşıldığı kadarıyla, Kanellopoulos'a İngilizler'le işbirliğini temin etmek yolunda talimat vermişti. Bu öneriler, 1919 ve 1920'de yapıldı; fakat bu yönde çok az girişimde bulunuldu. 1921'in başlarında (ay belirtilmiyor), Yunan Yüksek Komiseri, Hamdi Çavuş

adlı bir Kürdü Kürdistan'a yolladı. Hamdi Çavuş, Amasya'daki bir Yunan kilisesine mensup olan Votsis'le tanıştırdı. Bu buluşmadan nasıl bir sonuç alınmış olduğuna dair hiç bir şey bilinmiyor.

Bu arada, Emin Ali ve Hamid Bey, Votsis'le ilişki kurarak Yunanlılarla birlikte çalışmayı teklif ettiler. Kurtler, Yunan ordusu tarafından tutسak edilen Kurt esirleri kullanacaklardı. Emin Ali Bey, Kurt esirlerin Türk esirlerden ayrı tutulmasını ve ileride propagandacı olarak Anadolu'ya gönderilecekleri düşünülerek iyi muamele görmelerini istedi. Plan, önde gelen bir Yunan kumandanı olan General Papoulos'a iletildi ve General Papoulos esirlere tavsiyeler istikametinde hareket etti; fakat başka hiçbir şey yapmadı. Ekim 1921'de, Emin Ali Bey ve Abdurrahman, Yunan yüksek komiseri tarafından sağlanan fonlarla Mısır'a gittiler. Emin Ali Bey'in Yunanca bilen oğlu, Yunanlılarla işbirliği içerisinde, Türk Kuvvetlerinin üzerine uçaktan atılmak üzere Kurtçe bildiriler yazdı.¹⁹ Gerçekten de böyle bir şeyin vuku bulduğunu gösteren hiçbir kanıt bulamadım.

Bu dönemde esnasında, Horace Rumbold'unlarındaki kötü fikirlerine rağmen, Kurt Mustafa Paşa da Yunanlılar ve Ermenilerle ilişkisi içerisindeydi. Şubat ve Mart 1921'de, Kurt Mustafa İstanbul'da Ermeni patriğinin ve Temmuz 1921'de Kürdistan'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Yunan Yüksek komiserinin destekleyile, Ermeni Milli Demokrat Partisi'yle (Dashnaksuthiun) yakın temasla bulunmuştu.

İngiliz istihbaratı, Mevlanzade Rıfat ve "diğer Kurt liderlerinin" mali desteğe karşılık Yunanlılarla ortak bir dava etrafında birleş-tikleri" kanaatindeydi. Kurt Mustafa Paşa, 12 Temmuz'da Şam'a vasil oldu. Daha sonra Kemalistler'e karşı Kurt aşiretleri harekete geçirmek amacıyla Musul ve Süleymaniye'ye gitti. Kurt Mustafa Paşa'nın o zamanki Kurt isyanlarında parmağı olduğu ve Koçgiri isyanında dolaylı bir etkisi olabileceği rivayet edilmiştir, fakat hareketleri güneydoğu

Kürdistan'la sınırlı kaldığından isyanın başlamasında bir rol oynamadığına inanılır. Konya ve Kürdistan'da gizli Yunan örgütlerinin var olduğundan İngilizler'in şüphesi yoktu. Dahası, Yunanlılar'ın birkaç ay önceki Konya ayaklanması teşvik ve tahrik ettilerini ve bölgenin daimi bir kargaşa halinde tutulmasında bir rollerinin olduğu bilinmekteydi. İngilizler Yunanlılar'ın Anadolu'daki Kemalistler'in askeri durumlarını zayıflatmak amacıyla isyana teşvik için Kürdistan'a muhtariyet sağlama hareketinin idaresini de ele aldıları "na ve "Kürt liderlerinin etkisinde kaynak olmaması sebebiyle İstanbul'daki Kürt Partisi'nin [muhtemelen Kürt Teali Cemiyeti'ne atıfla] Yunanlılar'ın eline geçtiği"ne inanıyorlardı.²⁰

Bununla beraber, Ryan, Bedirhan'ın veya Bedirhan ailesi üyelerinin Musul'a gitmelerine İngilizler'in hiçbir itirazı olmadığını belirtti. Ryan'ın Emin Bedirhan'a tavsiyesi, Anadolu'nun Irak hudeyden uzaktaki bölgelerinde bir Kürt isyanını aktif bir şekilde desteklememek, fakat bunun yerine doğru ortamlarda patlak verecek bir isyanı destekleyecekleri intibârı verecek şekilde Kürt milliyetçiliğini cesaretlendirmek tarzındaki İngiliz politikalasıyla tutarlı olmuştu. Emin'in kardeşi Abdurrahman'ın Nisan 1921'de, Kütler'in devlet kurmak için istediği bölgenin hakkında Fransızlarla görüşmek üzere Beyrut'a gitmesini desteklediler.²¹

Türk milliyetçilerle bir çesit uzaqlama sağlamak için İngilizler tarafından toplanan Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart 1921), Ankara temsilcisi Bekir Sami'nin, padişah temsilcisi varken görüşmelere katılmayı reddetmesi üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. Bekir Sami, Sevr Antlaşması'nı görüşmelerin temeli yapmaya yönelik Müttefik isteğini de reddetti. Konferansın başarısızlığı, Kürt milliyetçi gruplarını destekleme yönünde İngiliz faaliyetinin artmasıyla sonuçlandı. İngilizler, Mayıs ortaları itibarıyla, Fransızlar ve Kemalistler arasındaki Curzon'un Fransızların "vaz geçmeye muk-

tedir olamayacaklarını" düşündüğü antlaşmanın da farkındaydılar.²² Fransızlarla Türk milliyetçiler arasında bir anlaşma olasılığı, İngilizler'in Ankara'daki hükümetle bir uzlaşma sağlama isteklerini artırdı.

Mayıs gibi erken bir tarihte, Shuckburgh, Churchill'in "son çare olarak", Türkler'e Güney Kürtistan'da imtiyazlar verebileceğini, fakat halihazırda Kemalistlerle müzakere yapılmasını onaylamadığını belirtmekteydi.²³ Curzon Churchill'e katılıyordu. Mayıs 1921'de, Sömürgeler Bakanı ve Dışişleri Bakanı, Türklerle hiçbir görüşme yapılmaması gerektiği konusunda hemfikirdiler. Sonuç, Kürt milliyetçilerinin daha çok teşvik edilmesiydi. Churchill, Mustafa Kemal'le görüşmelerin yapılabilmesi olasılığını araştırmak için Faysal'ın kullanılabileceğini öne sürdü. 24 Mayıs'ta, Shuckburgh, Churchill'in manda taslağının 3. maddesinin dış işlerin kontrolünü İngiltere'ye verdiğiin farkında olduğunu Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Fakat Churchill, Faysal'ın Büyük Britanya tarafından resmi olarak tanınmayan, de facto bir hükümetle görüşmesine müsaade etmenin, bu kaidenin ciddi bir ihlali anlamına gelmeyeceğini ileri sürüyordu. Eğer Kemalistler'in de katılacağı bir düzenleme sonradan "kurucu" bir Türk hükümetince tanınmazsa, böyle bir tanın-mama, Türk hükümetiyle de integro görüşmeler yapmakta serbest olacak olan İngiltere'nin güvenilirliğini doğrudan etkilemeyecekti. 31 Mayıs'ta Curzon, bazı durumlarda Faysal'ın "kendi insiyatiifyle" Ankara'yla görüşmelerde bulunabileceği konusunda Churchill'e katıldığını bildirdi. 14 Haziran'da Churchill Cox'a, Faysal'ın belki de Ankara ile görüşmeleri başlatabileceğini yazdı.²⁴ Nitekim, dahili memorandum, Mayıs 1921 gibi erken bir tarihten itibaren İngilizler'in Kemalist hükümete yönelik tutumlarının yumuşamaya başladığını göstermiştir. Bu, görüşmelerin bir bütün olarak İngilizler'in Irak ve Orta-doğu politikaları yararına olacağı inancına dayanmaktadır ve Kahire Konfrensi'nin İngiltere'nin "dost bir Türkiye" ile ilişkiye gireceği yönündeki varsayımini yansıtmaktaydı. Türkler, Sakarya muharebesinde (21 Ağustos-13 Eylül) Yunanlılar'ı başarıyla geri püskürt-

melerine kadar, 1921 yılı boyunca Yunanlılar'a karşı yoğun bir şekilde, amansızca savaşlarına rağmen, Ermeniler'in Erivan'dan batıya doğru saldırmalarına karşı ve İngilizler'in Kuzey Irak'ta yayılmasını engellemek için Kürtler'i harekete geçirmeye çalıştilar. Hızla değişen bu durumlar, özellikle de henüz dost bir Türkiye'nin ortaya çıkmamış olması, Kahire Konferansı'ndaki varsayımları şimdi yanlış çıkartıyordu. Churchill-Cox yazışmalarında, Kürtlere yönelik politika konusunda fikir birliği olmadığı da açıklığa kavuşmaya başlamamaktaydı.

Churchill, 24 Haziran'da Cox'un 21 Haziran tarihli telgrafına (no: 201) cevap verdi. Churchill şöyle diyordu: "Kahire'de, Kürt politikamıza ilişkin görüş farklılıklarının sizin algılmış olduğunuzdan oldukça değişik bir dengeye verdiği izlenimini edindim."²⁵ Cox'un Mezopotamya'nın "nihai kaderi ne olursa olsun", doğrudan kontrol edeceği bu bögesiyle "ileride Irak'a dahil olacak bölge" arasında kesin bir ayırım yapmamış olduğunu belirtmekteydi. Churchill, Cox'un telgrafında Erbil ve Kerkük'ü kapsayacak iki bölge (grup) hakkında hiç bir şey söylememiş olduğunu belirtmekte ve 25 Mayıs tarihli telgrafında Kerkük bölgesinin Irak'a dahil edilmesini önerdiğini hatırlatmaktadır. "Kafasında Irak ve Türkiye arasında yer alan ve etnolojik olarak Arap olmayan unsurlardan oluşmuş bir tampon devlet resmi" olduğunu ifade etmekteydi. Churchill, iki Kürt uzmanı Yüzbaşı Soane ve Longrigg'in tavsiyelerine dayanarak, Cox ve Irak hükümeti tarafından kontrol edilen bölgeler arasındaki sınırlarının, "tamamen Kürt olan bölgelerden ziyade tamamen Arap olan bölgelerin etnik sınırı" olması gerektiğini yazmaktadır.²⁶ Erbil, Kifri ve Kerkük kazaları hiçbir şekilde Arap değildi; İngiliz garnizonları bu kazalardan çekildiğinde, Churchill, bunların yerini Arap subayların almasını istemiyordu. Politikası hiçbir Arap biriminin kullanılmaması ve hudut muhafizlarının Türkmenler, Kürtlər ve Süryaniler'den olmasını gerektiriyordu. Bu telgrafın üçüncü bölümünde, Churchill, Cox'unki gibi dört değil, üç kısımdan oluşan, Arap olmayan vilayetin sınırlarını tanımladı.

Churchill, 24 Haziran tarihli telgrafına Cox'un verdiği yanıtı almadan önce, 13 Mayıs tarihli telgrafına ilişkin Cox'a, "Mezopotamya dışında bir Kürt devriminin desteklenmesi"yle (vurgu eklenmiştir) değil, fakat "bunun bizim Kürt milliyetçiliği alanımız içerisindeki Kürt bölgelerinde desteklenmesi"yle ilgilendiğini yazmıştır.

Bu amaçların gerçekleştirilmesi için Churchill, Kemalistler'in izlediği politikanın tekrar Kürt propagandası veya diğer tedbirleri gerektirmesi ihtimalini gözönünde bulundurarak, yeniden Binbaşı Noel'in vazifelendirilmesini tavsiye etti. 21 Haziran'da, Churchill'in telgrafını almadan önce, Cox, Churchill'e şöyle yazdı: "Kahire'deki tartışmalar, dost bir Türkiye varsayımlıma dayanmıştı. Bu varsayımlı artık kabul edilemez" Cox, Kemalist bir subayın ve otuzyedi adamının Revanduz'a gelmiş olduklarına dair haberleri örnek vererek, Türkler'in düşmanca tutumlarını anlatmaya devam etti. Cox, bu olayın ışığında, Kahire Konferansı'nda mutabakata varılan askeri indirim politikasının artık izlenmeyeceğini belirtmekteydi. Cox siyasi bir bakış açısından, "Ankara'dan ve muhtemelen Tahran'dan kaynaklanacak bir Türk Bolşevizmi kampanyasıyla mücadelede İngilizler'in sahip olacağı tek silahın, "Arap Milliyetçiliği'nin oluşturacağı sağlam bir blok olacağını belirtmiş ve şöyle demiştir: "ve bizim politikamız bunu azami hızlandırmamız ve verebileceğimiz bütün maddi desteği vermemiz olmalıdır." Cox'un telgrafı üzerine yazılmış muhtıralarda, bu telgrafın Sir Percy Cox'un Kurdistan'la ve askeri indirime yönelik Kahire programının değiştirilmesiyle ilgili önerilerine (21 Haziran telgrafı) temel teşkil etmiş, "çok rezil bir telgraf"ın bir özeti olduğunu belirtmektedir.²⁷

Cox'un Haziran'daki önerileri, Kurdistan Kahire Konferansı tavrını çok fazla tehlikeye attı. Eğer İngilizler, hatta Cox bir Arap milliyetçiliği politikası güderlerse Güney Kurdistan Irak'tan nasıl ayrı tutulabilirdi? Cox, Churchill, Ortadoğu Masası ve Sömürgeler Bakanlığı'na karşı büyüyen çatışmasında cephanesine iki yeni silah daha ekledi: Türk düşmanlığının gözle görülür bir biçimde artmış

olması ve Arap milliyetçiliği. Sonraki yedi ay boyunca Cox, Kemalistler'e karşı Kürtler'i kullanma politikasının güçlü savunucusu olacaktı.

Ağustos itibarıyla Cox, Churchill'in 24 Haziran tarihli telgrafını hâlâ cevaplamamıştı. Şimdi telgraflarına Türkler'in düşmanca hareketlerine ilişkin düzenli raporlar ekliyordu. 26 Ağustos'ta, Türkler'in eylemlerini ve Türkiye ve İran sınır bölgesinde Türkler'e karşı Kürt örgütlenmesini, özellikle de Şırnaklı Abdurrahman ve Şikaklı İsmail Simko Ağa'nın çabalarını uzun bir şekilde anlattı. Simko Ağa ve İranlı Kürtler, Mayıs 1921'de Tahran'daki Seyyid Ziyaeddin Hükümeti'nin düşmesinden sonra teşvik görmüşlerdi. Ağustos'ta, Kürt kökenli eski Türk subayları Nihat ve Muhiddin Paşaların İngilizlere karşı Kürt aşiretlerini örgütlediklerini saptadı. Türk destekli grup Goran ve Daşt-i Harir'de yerleşmişti. 14 Ağustos'ta, Nihat ve Muhiddin Paşalar Rania'ya saldırdı. 14 Ağustos'tan 21 Ağustos'a kadar İngiliz Hava Kuvvetleri, gece akınları da dahil olmak üzere, aynı kazaya saldırdılar. Yangın bombaları kullanıldı; Türk müfrezesini desteklemiş olan bir çok köy harap edildi.²⁸

8 Eylül'de Churchill, bir taraftan, "niyetlerini anlamak için fırsatları kullanmak amacıyla sınırlarımızın ötesindeki Kürt liderlerle formel ilişkiye girmeyi ve Irak hududumuzun emniyetini sağlamak için (acilen?) gerekli olabilecek böyle bir faaliyete girmeyi" reddetmekte, bir taraftan da "Cox'un önerisini onaylamaktaydı; "Halihazırda hükümrانlarıyla [Türkiye] olan çatışmalarının birdenbire patlak verebileceğini anlamamak gayrimümkün, fakat taraf olmaktan kaçınmalıyım. Eylemimiz ne kadar ihtiyatlı olursa olsun suç ortaklılığıla suçlanabiliriz."²⁹ 8 Eylül 1921 itibarıyla Churchill, "Irak sınırlarını sağlamak için" Kürtler'in ayaklanması yönelik Cox politikalarını desteklemenin 24 Haziran tarihli kendi politik görüşlerini etkileyeceğini veya ortadan kaldıracağını düşünmez görünüyordu. Cox, Irak hudut bölgesinin neresi olması gereği hususundaki düşüncesini belirtmemiştir. Dahası, 'sınır' kelimesi yerine, daha belirsiz olan

'hudut bölgesi' terimini kullanmaktadır. Churchill, açık bir şekilde Cox'un niyetini tam olarak açıklamadan "idari" düzenlemelerine devam etmesine izin verme eğilimindeydi.

Cox'un niyetleri, 20 Eylül'de Churchill'e gönderdiği telgrafla daha açık hale geldi. Churchill'i Kürt bölgelerinin statüsü hakkında bilgilendirdi: "Değişken olduğunu ve Anayasal (?) Meclis seçimleriyle ilişkili olarak özellikle yeniden yükseleceğini anlayacağınız?". Cox, durumu Kral Faysal'la tartışmış olduğunu belirtti. Faysal, Majesteleri'nin Hükümeti'nin gerçek istekleri ve politikası konusunda çok açık değildi... hangi yolu tutacağına ilişkin güçlük içerisindeydi." Faysal, Türkiye'deki Kürtler'in, aynen İran'daki Kürtler gibi bağımsızlıklarını elde etme çabasında olduklarını anladığını söyledi ve şunu belirtti: "kısa sürede Irak'taki Kürt bölgelerinin statüsünün ne olacağına karar verilmemezse hepsi değilse bile bazıları ayrılacak ve [Türkiye ve İran'daki Kürtler'e] katılacaktır."³⁰

Cox, telgrafında Kahire Konferansı'ndaki genel fikir birliğine katılmamakta olduğu ve Kürt bölgelerinin Irak'a dahil edilmesinden yana olduğunu, Churchill ve kendisinin yazışmalarında, özellikle de 21 Haziran'dan başlayıp o güne kadar olanlarda, tartışmış oldukları şeylerin özeti Kral Faysal'a anlattığını Churchill'e bildirdi. Faysal Cox'a şöyle demiştir:

Kürdistan sorununun Irak Kralı olarak ona göre, muhtemelen bizim tarafımızdan düşünülmüş olan başka veçheleri vardı. Bu, kısa bir süre içerisinde toplanacak olan anayasal (Meclis) sorunuyla ilişkili olarak Sünni veya Şii'er'in çoğunlukta olması sorunuydu. Bizim de farkında olduğumuz gibi, şu anda Şii'erin teknik ve sayısal üstünlükler ve Sünni bölgelerin büyük bir kısmını Irak devletinden ayırmak ve temsilcilerini Milli Meclis'ten dışlamak, Şii'er'i çok güçlü bir konuma getirecektir ve bu onu [Faysal] kaygılandıracaktır. Kişisel olarak o, Kürt yöneticilerle yönetilmeleri sağlandığı ve eğer gerekirse Yüksek Komiser kanalıyla Irak Hüküme-

ti'yle ilişki kurmalarına izin verildiği (eğer gerekirse onun için oldukça kabul edilebilir bir düzenlemeydi) sürece onların [Kürtlərin] bazı Avrupa devletleri yönetimi altında muhtemel bir Manda Devlet'in parçası olma alternatifini karşısında şəkən Müslüman Krallık yönetiminde olmayı tercih edeceklerine inanıyordu.

Cox, Faysal'ın düşüncesinin "Kürt bölgelerinin dahil edilmesi, yerel muhtariyet ve İngiliz subayların ve eğer gerekirse Yüksek Komiserin özel nezareti koşuluyla Milli Meclis'e katılmaları için mantıklı [bir] gidişat olacağı" neticesine vardi.³¹ Kahire Konferansı'ndan beş ay sonra, fikir dengesi kesin bir şekilde Cox'un yararına değişmişti. Bu değişimin önemli bir unsuru Faysal'ın Cox'un saflarına katılmasıydı. Bağdat'taki adam açık Londra'dakileri açık bir şekilde devreden çıkarmaktaydı.

Beklenebileceği gibi, Ortadoğu Masası çalışanları, Cox'un son telgrafını, hakkında hacimli muhtıralar yazarak değerlendirdiler. Kavrayış kabiliyeti yüksek bir görevli olan Bullard Cox'un telgrafına özü itibarıyla katılmaktaydı ve şunları yazdı : "Faysal'ın, özellikle Faysal'i indiremedikleri için geçen yıl isyana katıldıkları sanılan Şii'lər'e karşı onun hiçbir zaman müttefiki olmayı kesinlikle istememiş olan Kürtlər'e güvenmesi eğlendirici. Fakat işlerliği olan hiçbir politika gerçekte absurd değildir! Ve Kürtlər istediklerinde her zaman için ayrılmaya muktedir olacaklardır." Sömürgelerden sorumlu daimi devlet müsteşarı olan James Masteron-Smith, Faysal'ın İngilizlerin gerçek istek ve politikaları konusunda şüpheli olmasının şaşırtıcı olmadığını belirtmiştir; çünkü "Kürdistan'daki bu çok zor politika sorunu üzerine gerçekten karar vermeyi hiçbir zaman başaramadık." Masteron-Smith, gerçekte iki politika olduğunu söylemekteydi: "biri Cox'un; digeri Churchill'in" ki. Fakat, pratik amaçlar için iki alternatifin bir dereceye kadar örtüşüğünü belirtir: "Sir P.Cox, doğrudan Kürdistan'la ilgilenmiş olsa bile, kısıtlayıcı bir maliyetle elemanlarının sayısı ikiye katlanmadıkça, bunu yalnızca Bağdat'taki Bakanlık me-

kanızması yoluyla yapabileyti.³² Kahire Konferansı'nın politikalarından biri Irak'taki İngiliz harcamalarını düşürmek olduğundan, Cox'un ve şimdî Faysal'ın konumlarına karşı çıkmak konferansın bu yönüne de aykırı bir tavır olmuş olacaktı. Churchill'in kendi devlet müsteşarı da patronunun muhalifi lehinde bir çıkış yaptı: Londra'nın bir kısmı Bağdat'a katılıyordu.

Churchill yol değiştirmeye başladı. 3 Ekim'de, Cox'a onun gücünü ve Faysal'ın düşüncelerinin gücünü takdir etmekte olduğunu ve kendisinin "Kürtler'in **eğer istemezlerse** Arap yönetimine girmeyecekleri kaydıyla son paragrafta anlatılan öneriler lehinde düşünmeye hazırlandığı"ni telgrafla bildirdi. (vurgu eklenmiştir)³³ Cox, 21 Haziran tarihli telgrafında tanımladığı dört bölgeden ikisinin Irak'a katılmayı istedğini bildirmiş olduğundan, Churchill'in yanımı Cox'un konumunu kabul ettiğini belirtiyordu. Churchill 3 Ekim tarihli cevabı telgrafı ile Cox'un Kürt bölgelerini Irak'a dahil etme planına de facto (a.ç) bir ehliyet vermiş olmaktadır. Kahire'deki çoğunluk kararları işlevsiz kılınmış oluyordu. Dahası Churchill Irak'a planladığı seyahati yapamıyordu. Cox, Churchill'i devreden çıkarmayı başarabilmişken yerine gönderilen ve Kahire'de ayrı bir Kürt devletini savunmuş olan Hubert Young'un kendisini bu politikasından caydırması olanaksız gibi görünümketeydi.

29 Eylül'de, Cox, Churchill'e, Türk milliyetçilerinin Sakarya'da Yunan hücumunu ezmelerine (21 Ağustos-2 Eylül) rağmen, Türkler'in hâlâ Bolşevikler'e kuşkuyla baktıklarını ve "Faysal'ın Türkler'le görüşmeleri başlatması için zaman(ın) uygun olabileceğini yazdı. Churchill, Lord Curzon'un onayıyla Faysal'ın Mustafa Kemal'le görüşmeleri başlatma çabalarını İngiltere'nin memnuniyetle karşılaşacağı yanıtını verdi. 18 Ekim'de, Cox Churchill'e İngiliz Hava Kuvvetleri'nin Rania ve Revanduz'daki Türk garnizonları üzerinde iyi bir başarı sağlamış olduğunu bildirdi. Yaygın olarak Özdemir Paşa olarak bilinen Türk kumandan Ali Şefik Al-Misri, 17 Ekim'de Qala Diza'dan çekilmeye zorlanmış ve Koy Sancak yeniden

ele geçirilmişti. (olayların göstereceği gibi, bu başarı geçici olacaktı).³⁴ (Özdemir'in Kürtler'e hitaben yazmış olduğu ilanlar için Ek VI'ya bakınız). Hava bombardımanının artan etkinliği, Cox'un, Kürt bölgelerinin Irak'a dahili yönündeki mücadeleşinin başka bir aleti haline gelmişti.

Yukarıdaki olaylar, Cox'un Churchill'e fikir alışverişleri hakkında Faysal'ı bilgilendirdiğini içeren 25 Ekim tarihli telgrafı gönderdiği esnada gerçekleşiyordu. Cox ve Young Faysal'la 24 Ekim'de buluşmuş ve İngiliz politikasının şimdi "Arap emperyalizmini değil, Arap milliyetçiliğini teşvik edilmesi" olduğunu açıklamış bulunmaktaydalar.

Faysal'a, Türkiye'ye karşı önemli bir kalkan oluşturacağından dost bir Kurdistan'ın hayatı olduğunu ve Kurdistan pazarlarının Irak'ta olduğu kadar Kürtler'in denize Irak aracılığıyla ulaşmaları nedeniyle Kurdistan içinde Irak'la dostluğun gereklili olduğunu söylediler. Bu politikanın uygulanmasına engel eşkil eden tek şey, ikili bir politika izleyen Kürtler'i İngilizler'e karşı kıskırtmak için 'ümmet'i, dini önyargıları ve Kürtler'i Araplar'a karşı kıskırtmak için Arap ve karşıtı ön yargıları istismar etmekteydi. Bu nedenle, Cox, Young ve Faysal farkettiler ki, "Kürt milliyetçiliği için İslâmi bir odak oluşturulmadıkça, Kurdistan'ı tamamen İngiliz bağımlılığında tutma politikası (ikinci) propagandanın temelini oluştururken birincisini teşvik edecekti" -yani, Kurdistan'ı tamamen İngiliz bağımlılığında tutmak, Türkler'in Arap-karşılıtı önyargıları kıskırtabilmelerini azaltacak, fakat İngilizler'e karşı İslâm propagandasını kullanabilmeleri imkânını artıracaktı. Diğer taraftan, eğer Irak Müslüman bir Arap Kral idaresinde Arap Krallığı'nın bir parçası olursa, Türkler'in İslâm propagandayı kullanabilmeleri engellenecek, fakat Kürtler arasında Arap-karşılıtı önyargıları kıskırtabilmeleri artacaktı.³⁵

Faysal bu iki alternatif kendisine gösterildiğinde, kendisinde veya İngilizler'de ne ölçüde askeri sorumluluk bulduğunu bilene kadar, belli bir görüşü nasıl ifade edebileceğini bilmediği yanıtını

verdi. Daha sonra kendisinin zihnini kurcalayan dört soru sordu:

- (1) Büyük Britanya, dışarıdan saldırılar olursa Kurdistan'ın savunmasını üstlenmeye ve Kurdistan'dan gelecek saldırılara karşı Irak'a güvence vermeye hazırlı; eğer öyleyse ne kadar süre için?
- (2) Büyük Britanya, Kurdistan'da Irak için bir tehlike olabilecek iç kargaşaları önleme sorumluluğunu kabullenmeye hazır mı; eğer öyleyse, ne kadar süre için?
- (3) Bazı Kürt topluluklarının Irak'a dahil olma yönünde tercih ifade etmiş oldukları gerçeği düşünüldüğünde, Büyük Britanya'nın niyeti onları ayrı kalmalarına zorlamak mı, eğer öyleyse, ne kadar süre için?
- (4) Ayrılma olayında, Büyük Britanya nasıl bir hükümet şekli oluşturulmasını teklif etmektedir ve teklif, hangi nihaî hedefe yönelik?³⁶

28 Ekim'de, Cox Churchill'e bu sorulara ilişkin düşüncelerini iitti. 1. soruya ilişkin olarak; Cox Churchill'e, askeri kuvvetlerin dost bir Türkiye varsayımlına göre oluşturulduğunu söyledi. Sonuç olarak, kuvvetlerin seviyesi çok düşüktü ve hiçbir askeri operasyon yürütülemezdi. Taarruz için ellerinde yalnızca, paralı askerlerin (büyük oranda Süryaniler ve Kürtler'den mürekkep) ve Arap ordusunun yer desteği vermesini gerektiren uçaklar ve savaş gemileri mevcut bulunmaktaydı. Cox, komuta eden generalin verdiği tavsiyeye dayanarak, Hava Planı'nın kullanılmaya başlamasıyla durumun düzeltileceğini düşünüyordu (bir yıl sonra, Ekim 1922'de gerçekleşti). Cox, birinci soruya ilişkin; İngiltere'nin askeri olarak bir geçiş merhalesinde bulunduğuna dair ve Hava Bakanlığı kontrolü aldığında, İngiltere'nin konumunun güçleneceği yönünde Faysal'a bilgi verilmesini savunuyordu. İkinci soruya gelince; Cox, dost bir Türkiye varsayımlına dayalı olarak, Faysal'a olumlu bir yanıt verebileceğini düşünüyordu. Üçüncü sorusu; bu hususta Büyük Brita-

nya'nın hiçbir Kurt bölgesini Irak'tan ayrılmaya zorlamayacağı, nihai bir karara erişildiğinde Faysal'ın bilgilendirileceği şeklinde cevaplandırılabilirdi. Kurdistan politikasına ilişkin olarak, dahil olacak bütün Kurt bölgelerinin durumları, verilece olan kararın ışığı altında yeniden değerlendirilecekti. Dördüncü soruya yanıt olarak; Cox, Faysal'a, ayrılma durumunda, Büyük Britanya'nın sözkonusu alanlarda İngilizler'in nezaretinde yerel otonomi sisteminin kurulmasını teklif edeceğini söylemesini önerdi. Türk propagandasını etkisiz kılmak ve ileride Kurdistan'ın, birleşik bir Irak dahilinde Arap bölgeleri ile birlikte, bir federasyon çatısı altında bulunması, aslı gaye olacaktır. Her zamanki gibi Cox, son paragrafında ilk olarak 21 Haziran'da taslağını çizdiği politikasını yeniden belirtti.

Churchill, Cox'un 25 Ekim tarihli çok önemli telgrafına 11 Kasım'da karşılık verdi. İlk olarak, "Türkiye'yle genel bir barışa ilişkin diğer büyük müzakereler yolda olduğundan", Faysal'a Mustafa Kemal'le görüşmeleri başlatmak için yetki verilmesinin zamansız olduğunu vurgulamaktaydı. Churchill daha sonra Cox'a "Türkiye'nin şu andaki çabası Irak'a değil batıya yönelik olduğundan sınırla sabit bir konum sağlaması" gerektiğini söylüyor ve şöyle diyordu: "Şu anda Kurtler'i teşvik etmeye yönelik herhangi bir girişime karışıyorum."³⁷ Bu son söz, Cox'un 28 Ekim tarihli telgrafında, Kurt Milliyetçi amaçlarını kısırtmak ve fiili olarak destekleme önerisine ilişkindi. Bu telgrafta Cox, Yunanlılar'ın Anadolu'daki çıkarı doğrultusunda İngilizler'in bir Kurt ayaklanması desteklemesinin, eğer doğrudan görüşmeler başarısızlığa uğrayacak olursa bir alternatif olacağını ifade etmekteydi.

28 Ekim tarihli telgrafına eklenmiş "Çok Özel" bir bölümde Cox, şu teklifi ileri sürmektedir: İlkin, Bedirhan Halit Bey ve Kurdistan Teali Cemiyeti azalarından beş şahsiyetin Bağdat'ta bulmakta oldukları ve iki yıldır uğruna çalışmakta oldukları Kurt Ayaklanması'nın patlak vermek üzere olduğundan bahseder. Planlara göre, "nüfusu cem'an 5 milyon-6 milyon civarında olan" Dersim, Diyar-

bakır, Bitlis ve Van havalileri hep birlikte ve eş anlı olarak isyana katılaceklardır. Halil Bey, Cox'a Kürtlerin Noel'in yardımına, İngiliz silahı ve diğer takviyeye ihtiyaçları olduğunu anlatmış bulunmaktadır.³⁸ Cox, telgrafın üçüncü bölümünde, Yunanlıların nefes alması için Anadolu'da Kürtler'in Türkler'e karşı isyana sevk edilmesini destekleyici tavsiyelerde bulunur: Türkler müzakereye yanaşmaz ve Fransızlar Ortadoğu'da İngiliz siyasetini desteklemekte devam ederlerse, İngilizler bir Kürt isyanını desteklemelidirler.

Cox, ikinci olarak Hindistan'a deðinerek, İngiliz'lerin Kürtler'i desteklemelerinden yalnızca Hilafet fanatiklerinin taciz olacaklarını ifade eder. Üçüncü olarak, Cox, Iraklılar'ın Türkler'e karşı Yunanlılar'a İngiliz desteðinden hoşlanmayabileceklerini kabul etmekle birlikte, isyanın başarıya ulaşması halinde Irak'ı müdafaa etmenin çok daha kolay olacağını ve Araplar arasında "uzak görüşlü" olanların bunu kabule ikna edilebileceğini ifade etmektedir. Dördüncü olarak, isyana karşı Fransız itirazları, kendilerine Kurdistan'da ticari imtiyazlar vaad ederek bertaraf edilebilirdi. Beþinci olarak, Kürt isyanı Bedirhan Halil Bey'in vaad etmiş olduğu gibi çok yakında başlar ve fakat Kürtler bozguna uğrayacak olurlarsa, Türkiye'nin Kifri'ye kadar toprak talebinde bulunacağı muhtemel görünmektedir. Britanya'nın imzasının bulunduğu Silahlar Konvensiyonu'na gelince, Cox'un fikrine göre, Hindistan hükümetinin Tibet'e silah nakletmesinde de olduğu gibi, silahları Irak'a nakletmekte bir sorun olmayacağından emin olmayı başardı. Her halükarda, Büyük Britanya Türkiye ile savaş halindeydi ve Kürtler'e silah sağlamak, devletlerarası hukukun çiðnenmesi anlamına gelmezdi. Cox, nihayet İngilizler'in Kürtler'e karşı "soðuk bir mesafe" almaması gerektiğini, Anadolu'da bir Kürt isyanı tehdidinin Türkler'i müzakere masasına oturmaya ikna etmek açısından muhteşem bir tesir sağlayabileceğini yazmaktadır. Bu, 21 Temmuz telgrafından beri Cox'un **manda bölgesi dışında bir Kürt isyanını destekleme** ihtimalinden ilk kez bahsedmiştir.³⁹ Cox, bariz bir şekilde, hudut-taki artan Türk faaliyetinin Kürt bölgelerini Irak'a dahil etmeye yönelik bütün idari politikalarını tehdit edeceğini düşünüyordu. Bu, onun

Türk milliyetçiliğine karşı caydırıcı bir unsur teşkil etmek üzere Arap milliyetçiliğini teşvik etme yönünde daha önce ilan ettiği tercihe de uyuyordu.

8, 9, ve 10 Kasım tarihlerinde, Ortadoğu Masası Cox'un Kürt ayaklanması önerisine tam ittifakla karşı çıktı. J.H. Hall, böyle bir ayaklanmasıın Irak'ta popüler olmayacağı düşündüğünden karşı çıktı. Hail, bunun Ingilizler'in Kemalistler'le ileride görüşme çabalarında bir başarısızlık ve önyargı unsuru teşkil edeceğini vurguladı. Fransızlar, halihazırda Ingilizler'den önce davranışmış ve 20 Ekim 1921'de Franklin-Bouillon Antlaşması'ı imzalayarak bütün parsayı toplamışlardı. Dahası, Hall'a göre, Faysal Ingilizler'in onayını beklemeden Kemalistler'le ilişkiye geçmiş olmalıydı. Anadolu'daki bir Kürt ayaklanmasına Ingiliz desteği, özellikle de büyük bir isyana silahlı destek Irak yoluyla olacağından, Faysal'ı zor duruma düşürecekti. Reader Bullard, Cox'un önerisini doğrudan görüşmelerde bir alternatif olarak algıladı; fakat Cox'un "Machiavellci" önerilerini makbul bulmadı. Dahası, İstanbul'daki Sir Ronald Lindsay'in belirttiği gibi, eğer Yunanlılar görüşmelerde tamamen karşı çıkmıyorlarsa, Bullard'a göre Ingilizler'in Kürt ayaklanması projesiyle işleri kalmayacaktı. Bullard, Cox'un ayaklanması önerisinin Kürtler'e sadece felaket getireceğini ve Ingilizlere itibar kaybettireceğini belirtti. Arica, Kürtler arasında hiçbir birlik olmadığını ve Türkiye'nin Van, Bitlis, Diyarbakır ve Dersim gibi ayrı ayrı bölgelerinde yoğunlaşmış anı bir ayaklanması yerine aynen 1916'da Bitlis ve yenilerde Şırnak'ta olduğu gibi daha iyi örgütlenmiş Türk Kuvvetlerince ergeç bastırılacak küçük başkaldırılar olmasının muhtemel olduğunu vurguladı. Ve Bullard, Ingiliz katılımının ne etkisi olacağını sordu. Kürtler ya Ingilizler'in niyetini hesaplayıp harekete geçmeyecek, ya da hakekete geçecek, fakat gerçek bir yardım görmeyerek başarısızlığa uğrayacak ve başarısızlıklarını nedeniyle Ingilizler'i suçlayacakları. Bullard, Ingilizler'in manda bölgeleri dışında Kürtler'e hiçbir yardım yapmaması gerektiğini vurgulayarak ifade ediyordu.⁴⁰

Cox'un teklifinden, Albay Meinertzhagen de hoşlanma-mıştı. Ona göre İngiliz politikalarının temel eksenini dost bir Türkiye oluşturmaktaydı; oysa,larına getirilen teklif, Türkiye'yi İngiltere'nin ebedi düşmanı yapmaya yeterdi. İngiltere, işleri çok temiz bir şekilde yürütülmekteydi ve bu politika sürdürülmeliydi. Albay'ın kanaatine göre savaşta bile olsa, isyan tahrikçiliği kabul edilir bir şey değildi ve değişmez bir biçimde, perde arkasındaki tarafa yansındı. Meinertzhagen, Kürtler'in homojen bir milliyet olduğundan pek emin değildi. Gerçi, Binbaşı Noel, "bu konuda şüpheyeye imkan vermiyordu". Fakat, Noel, kendi düşlerini gerçekleştirmek için bir imparatorluğu felakete götürebilecek cinsten, General Gordon türü ateşli bir fanatikti. Faysal ve Ankara arasında doğrudan müzakerelere bir alternatif olarak düşünülse bile, Cox'un teklifine şiddetle karşıydı. Fransızlar'ın Kemal'le ilişkilerinde İngiltere'nin zararına geçici bir başarı elde etmiş olduklarının farkındaydı. Lakin, onun kanaatine göre, "Türkler, bize karşı duydukları saygıyı hiç bir şekilde kaybetmiş değiller. Bu son ümit kapısı da yüzümüze kapanırsa, Ortadoğu'daki yerimiz Latin ırklarinkine eşit olacaktır."⁴¹ Cox'un teklifi üzerine yazılan muhtıralar tamamlandığında, Ortadoğu Masası'nın beş aktif üyesinden üçü, Büyük Britanya'nın bir Kürt isyanını desteklemesine kuvvetle karşıydılar.

Ortadoğu Masası Amiri Shuckburgh, Winston Churchill'den Hall, Bullard ve Meinertzhagen'in muhtıralarını incelemesini rica etti. Zira bu muhtıralar, "bir yüksek politika meselesine" dairdiler: "Irak haricindeki Kürtler, Türkler'e karşı başkaldırma tasarılarında tarafımızdan desteklenmeli mi, desteklenmemeli mi?" Ancak; (1) Kemalistler'le aramızda bir anlaşmaya varmak açısından hiç bir şans kalmadığı belli oluncaya; ve (2) doğrudan Kemal'le müzakere masasına oturması için Faysal'a müsaade verme teklifi kesin olarak reddedilinceye" kadar, tasarlanan Kürt isyanı konusunda hiç bir şey yapılamayacağını da kaydetmekteydi. Masterton-Smith de muhtı-

rasında şu hususu ilave etmekteydi: "Bu iki hususta sonuç ne olursa olsun, Türkler'e karşı başkaldırmaları için Kürtler'e herhangi bir destek verilmesine tamamen karşıyım. Dahası, isyan başarısızlığı uğrayacak olursa, ki, kimsenin bundan şüphesi olmasın, İngilizler henüz başımızdan savmış olduğumuz Süryani ve Ermeniler'in yerine bir Kurt mülteci sürüsüyle uğraşmak zorunda kalacaklardır." Shuckburgh'a göre, İngilizler, bu tür bir planı desteklemekle, Kürtler'in dehşetli bir hoşnutsuzluğunu kazanmakla kalmayacak, Türkler'le anlaşmaya varma şansını da ümetsiz bir şekilde uzaklaştırılmış olacaklardı. Sir Percy Cox'a, hükümetin, "hiç bir koşulda kendisi tarafından teklif edilmiş olan çizgide harekete geçmeyi kabul edemeyeceğinin" anlatılması gerekiirdi.⁴²

11 Kasım'da, Shuckburgh, Cox'un teklifinin desteklenmesi yönünde hiç bir öneriyi kabul etmemesini Churchill'e tavsiye etti. Churchill, aynı gün, yukarıda alıntılanmış olan telgrafında bunu yaptı. Londra, bir yüksek politika meselesinde Cox'u devreden çıkarmayı bu kez başarmıştı.

Bu politika kararlaştırılınca, Binbaşı Noel ve Bedirhanlılar'ın Bağdat'ta bulunmaları, Londra ve Bağdat arasında bir kez daha mesele haline geldi. Fakat, bu kez taraflar beş ay öncekinin tam tersiydi. Cox, beş ay önce Noel ve Bedirhanlar'ın davasına karşı çıkmıştı; çünkü, bunun, Kurt bölgelerini Irak'a dahil etme siyasetini tıkeyeceğini düşünmekteydi. Hatırlanacağı gibi, Noel ve Bedirhanlar ayrı bir ülke istemektediler. Kasım ayı itibarıyle Cox, Kurt bölgelerinin Irak'a dahil edilmemesini temin için değil, Anadolu'da Türkler'e karşı bir Kurt isyanının tahrik edilmesi için, Noel ve Bedirhanlar'ın Bağdat'ta kalmalarını istemekteydi. Şayet, Churchill-Cox muhaberatını doğru yorumluyorsam, Cox, 1921 Kasım ayı itibarıyle, Kurt bölgelerini Irak'a dahil etme hedefinde başarıya ulaşmış olduğunun farkına varmış bulunuyordu.

1921 Yaz ve Sonbahar mevsimleri zarfında Seyyit Abdülkadir, İstanbul'da ve elçileri vasıtasıyla Bağdat'ta İngilizler'le görüşmeler yapmaktadır. Abdülkadir, Türkler'e karşı isyanda, İngiliz desteği rica etmekte ve Iran'da Ismail Ağa Simko dahil olmak üzere tüm Kuzeydoğu Kürdistan'ı İngilizler'in Bolşevik tehdidine karşı bir Kurt tampon devleti yaratmak için acilen harekete geçmeleri gerektiğini altın çizerek ifade etmektedir. Cox, 23 Kasım'da Churchill'e öfkeli bir cevap yazdı; Churchill'in kendisinin bilmediği bilgi kaynakları olduğuna kuşkusunu olmadığını, ancak, Irak'ın Türkiye'nin en yakın hedefi olmadığı görüşünü kabul etmenin kendisi için hayli zor olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'nin yakın dönemde Irak'a karşı gerçekleştirmiş olduğu tüm düşmanca faaliyetleri sıralamıştı. Cox, tüm bu düşmanlıklara rağmen, Kurtler'i herhangi bir şekilde teşvik etmek için müsait bir zeminde bulunulmadığını kabul ediyordu; fakat, Kurtler'in, oyun dışı edilmeyeceklerini ümid etmektedir. Cox, Halil Bey Bedirhan'ın Irak'ı terketmeyeceğini ve yardımcılarından Rıfat Bey'in de İstanbul'a dönmekte olduğunu da bu vesileyle Churchill'e haber vermektedir.⁴³

Churchill, 1 Aralık tarihinde Cox'a, Kurtler'in oyuncunun içinde tutulmaları veya yurtdışındaki İngiliz temsilciliklerine "bu hususta özel talimatlar" gönderilmesi tekliflerini kabul etmediğini yazdı. Cox'a, Büyük Britanya'nın manda bölgesi haricindeki bir Kurt isyanını, hele hele Yunanlılar'la işbirliği içerisinde bir Kurt isyanını niçin destekleyemeyeceğinin sebeplerine dair bilgi vermektedir. Churchill'in itirazlarının büyük bir kısmı, Bullard, Meinertzhagen ve Shuckburgh tarafından formüle edilmiş olan itirazlardı; fakat bunlar, Churchill'in 11 Kasım telgrafına tamamıyla dahil edilmediler. Churchill, telgrafını şöyle bir sonuca bağlamaktaydı: "Savaş esnasında Araplar'a vermiş olduğumuz veya verdigimiz iddia edilen tüm vaadleri yerine getirebilmiş değiliz. Kurtler'le ilişkilerimizde de benzeri zorlukların yaratılmasına tamamen karşıyım."⁴⁴

Demek oluyor ki, 1 Aralık 1921'e gelindiğinde, Cox'un Irak'taki İngiliz manda bölgesinin haricinde bir Kürt isyanını tahrik etme yönündeki teklifleri herkes tarafından reddedilmekteydi. Bunun, Yunanlılar'la ittifak içinde yapılması hususu önemli değildi. Bu, Kürtler'in henüz tespit edilmemiş Musul vilayeti hudut bölgesinde kullanılamayacakları mânâsına gelmiyordu. İngilizler, "gerekli bir tedbir olarak Kürt ihtilalcileriyle teması devam" edeceklerdi. Britanya'nın 5 Haziran 1926'da Türkiye-Irak Andlaşması'nın imzalanmasına kadar tatbik etmiş olduğu siyaset budur.

Fakat, Sir Percy Cox, Kürt ihtilali planının ne kadar kararlı bir şekilde reddedildiğini bilemeyecekti. Zira, Faysal'ın konumu ve asker sayısının azaltılması gibi hususlarda işbirliği gerekiğinden dolayı, Ortadoğu Masası çok da "katı" bir tegraf göndermek istemişti. Winston Churchill, Ortadoğu Masası ile (yani, Shuckburgh ve Bullard ile) aynı fikirdeydi; böylesine hassas bir vaziyette yapılması gereken en iyi şeyin, "...meseleler fazla mühim değilken, Londra'dan Bağdat'a çekilen telgrafları azaltarak yeterince zaman aralıkları tanıtmak" olacağını tavsiye etti. Cox, teklifinin reddine dair kararı öğrenebilmiş, fakat Sömürgeler Bakanlığı ve Ortadoğu Masası'nın katı gereçesini öğrenememişti.

Sonuç olarak, Cox, Kürtler oyuna girdiğinde Londra tarafından desteklenmeyeceklerini tam olarak fark etmeksızın, "Kürtler'i oygunun içinde tutmaya devam etti. İngilizler'in manda bölgesi dışında Türkler'e karşı bir Kürt isyanını desteklememesine dair Kasım-Aralık 1921'de variılan karar, Mart 1922'de teyid edildi. Burada, bildiğim kadariyla, Kürtler'i Türkler'e karşı tahrik etmeye yönelik bir teklif, ciddi bir biçimde son kez tartışılmıştı.

Teklif, 1918-1922 döneminde İngiliz istihbarat ve siyasi ajan olarak Ortadoğu'da bulunmuş olan Albay Rawlinson tarafından yazılmıştı. Ekim 1919'dan Kasım 1921'e kadar Türkiye'de görev

yapmış, Kasım 1921'de Türkler tarafından hapsedildiği hapishaneden alınıverilerek, İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilen tutukularla değiş-tokuş edilmişti. Büyük Britanya'ya döndükten sonra, Dış İşleri Bakanı Lord Curzon, Sömürgeler Bakanı Winston Churchill ve Savaş Bakanlığı'ndaki askeri istihbarat şefine çok sayıda rapor yazmıştı. Bu rapor da Winston Churchill'in isteği üzerine kaleme alınmıştı. Rawlinson, ilk kısımda üç soru ortaya koyuyor ve bunları cevaplandırarak devam ediyordu:

- (1) Türk milliyetçilerinin iktidarının pekişmesinde, Müttefik siyasetlerinin katkısı ne oldu?;
- (2) Müttefiklerin tekliflerini reddetmekte ne kadar başarılı oldular?;
- (3) Ve Türk milliyetçileri, Misak-ı Millî'nin şartlarını uygulamak açısından kendilerine ne kadar şans tanıyorlar?

Rawlinson, soru (1)'e cevaben, milliyetçi liderlerin, Erzurum ve Sivas Kongrelerini takip eden devrede konumlarının güçlenmesine rağmen, "ülke insanının genel desteğini kazanmak" konusunda zihinlerde bir netlik olmadığı kanaatindeydi; Türk milliyetçileri, 1920 baharına kadar ciddi bir muhalefetle karşı karşıya idiler, şeklinde düşünmektedir. Fakat, Rawlinson, 16 Mart 1920'de İstanbul'un Müttefikler tarafından işgalisi; 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar'ın Müttefik desteğiyle İzmir'i işgali; 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın ilanı ve 16 Mart 1921'de milliyetçilerin Sovyetler Birliği ile sulh anlaşması imzalaması sonucu, bu muhalefetin büyük ölçüde dağıldığına inanmaktadır.⁴⁶

Rawlinson, milliyetçilerin Müttefik barış tekliflerini reddetmekte, başarılarına ilişkin soru (2)'ye cevaben Türkler'in tüm Türk (Osmanlı) halkını seferber etmeye muktedir olabildiklerini yazmaktadır. Eylül 1920'de Kars'ı zapt etmiş, ermeni kuvvetlerini ele

geçirmişlerdi. Türkiye batıda Yunanlılar'a karşı hazırlıklı askeri harekatlara başlamış bulunmaktaydı,. Dahası, milliyetçi idare Kâbil üzerinden Hindistan, Irak, Filistin ve Mısır'daki ihtilalci liderlerle nizami ilişkiler kurmak üzere Almanya'da eğitilmiş istihbarat subayları göndermişti.

Rawlinson, devam ederek, bahis konusu faaliyetlerin "dikkate değer bir başarıyla" gerçekleştirilip gerçekleştirilemediğine dair üçüncü soruya geçmekteydi. Cevabı şuydu: Milliyetçiler, Yunan kuvvetlerinin kendileri için bir tehdit oluşturmadığından kesinlikle emindiler; "Müttefikler, Anadolu'da askeri harekâtlara girişmeye hiç bir şartta hazır" değildiler; ve dolayısıyla müttefiklerin halihazırda politikalarından korkmalarına hiçbir gerekçe yoktu, "ancak, bu politika devam ettiği sürece tüm taleplerini elde etmekten daha fazla emin olacak ve bu sebeple daha azıyla yetinmeye hazır" olmayacaklardı.

Rawlinson'un kanaatine göre, milliyetçilerin kendilerinden emin olmaları, gerçekleştirilmesi "Boğaz'dan Dağıstan dahil olmak üzere Kafkasya'ya kadar" yayılacak bir Müslüman-sünni Konfederasyonu'nun kurulmasına yol açabilecek taleplere neden olması mümkün; "böylelikle Batum limanları ve Bakü Türkler'in eline geçecek. Milliyetçilerin Doğu gayelerinin asıl hedefi bu. Zira, böyle bir konfederasyon Yakındoğu'daki siyasi konumları hakimiyeti altına alır." Rawlinson'a göre bu türden bir kaçınılmazlığa mani olmak için, "Müttefikler, hatta yalnızca İngiliz Hükümeti tarafından Milliyetçiler'in konumunu zayıflatabilecek ve böylelikle, daha az insafsız ve makul teklifleri dikkate almaya daha açık hale getirerek bu sayede nihai bir hal tarzını mümkün kılabilecek bir politik çizginin tespit ve tatbik edilmesi" hususu üzerinde durulması hayli mühim bir noktaydı. Böyle bir politikanın hedeflerine ulaşabilmesi ve fiiliyatta işe yaraması için şu hususlara dikkat etmek gerekiirdi. İslam karşıtı

olmamalı 3.3; 0.3 yeni gelişmeler olacağına dair bir kaygı yaratabil-meli; önemli harcamalara olanak verecek şekilde asker kullanmayı gerektirmemeli; istendiğinde sona erdirmek mümkün olmalı.

Bu noktadan sonra, Rawlinson, bu dört şartı yerine getirebilecek bir siyasi çizgi tavsiye ediyordu. Bu çizgide bir siyasetin tatbik edilmesi, "Doğu Vilayetleri'ndeki Kürt aşiretlerinin memnuniyetsiz ve kontrolü gayri kâbil bir vaziyette bulunması sayesinde" mümkün olabilirdi. Dahası, silah altına alınabilecek tüm Türkler'in Doğu ve Batı cephelerinde seferber olmaları nedeniyle, Kürtler, "Anadolu'nun doğu bölgelerinde muazzam bir ekseriyete ulaşmışlardır ve buradaki Türk karakolları hayli korumasız bir şekilde mahallî Kürt halkın insafına kalmışlardır. Bu karakollar hemen hemen aynı esnada, mesela, aynı ay içinde Kürt taarruzlarına mâruz kalmaları halinde daha da hassas bir vaziyette" idiler.

Rawlinson, Kürt reislerinin kendi konumları açısından hayli tatminsiz ve Türkler'e karşı ziyadesiyle husûmet içinde oldukları haber vermektedir. Reislerin, az bir para veya silah karşılığında seferber olmaya iknâ edilebileceklerini düşünüyordu. Manâlı bir şekilde makinalı tüfeklerden bahsetmekteydi. Her Kürt reisi, kendi kazasındaki Türk karakol ve garnizonlarına taarruz edebilirdi. Gerçi, Rawlinson'un raporuna göre, Kürtler arasında işbirliği pek mümkün olabilecek bir hâl olmamakla birlikte, bu tür taarruzlar, aşiretler arasında pek az bir işbirliğiyle de tatbik sahasına konabiliirdi.

Rawlinson, bu politikanın yürürlüğe konulması için şunu tavsiye etmekteydi: "Karadeniz'de hızlı bir İngiliz deniz vasıtası, tercihen bir destroyer kullanılabilir. Bu destroyer, geceleri Anadolu sahillerinin muayyen noktalarına, kara ajanlarına v.s. uğrar. Gündüzleri ise, açıkta bekler. Vasıtalar, sahil şeridinden verilecek daha önce tespit edilmiş bir sinyal sistemi uyarınca geceleri tekrar döner. Bu tür bir girişimin tatbiki, fazla sarfiyat gerektirmez; ve, tamamen başarılı bir

şekilde tatbik edilemese bile, bu çizgideki bir politika, her şeyden önce milliyetçileri korkuya düşürecektilir. Zira, bu cihetteki zayıflıklarını çok iyi bilirler. "Böyle bir politikanın başarısının milliyetçiler üzerinde hayli büyük bir tesiri olacaktır. Çünkü, "bu tür bir politika muazzam moral etkisinden ve bu vesileyle teşvik edilebilecek olan dahili ihtilafların doğu cephesi ile batıdaki ordular arasındaki irtibatı kesmesi ihtimalinden korkmaktadırlar."⁴⁷ Rawlinson'un kanaatine göre, bu politikanın üç avantajı vardı: Dini hissiyatın insiyâkı gibi bir meseleye yol açmadı; her an son verilebilirdi; ve Avrupa efkâr-ı umumiyesinde Franklin-Bouillon misyonunun uyandırıldığı kadar akış bulmazdı.

Rawlinson, bu misyonu yerine getirecek Kurt aşiretleri ve reislerinin isimlerini tavsiye niteliğinde belirterek raporunu bir sonuca bağlamaktaydı: Oltu kazasından Eyüp Paşa, ki Erzurum'u almaya muktedir bir vaziyetteydi; Kara Kilise veya Bayezit'i alabilecek olan Eleşgirtli Hüseyin Paşa ve hali hazırda isyan halinde olan ve her an Erzincan'ı almaya muktedir olan Dersim Kürtler'i. Rawlinson'in kanaatine göre, kullanılabilecek başka gruplar da vardı: Karadeniz sahil şeridi, "Pontus Rumları ve tahrik edilmeye müsait firarilerden mürekkep ası çetelein elindeydi". Rawlinson, bu politikanın başarılı olacağına tam bir güven duymaktaydı; zira, "bu aşiretlerdeki önderlik konumunda bulunan şahsiyetlerle şahsen görüşmüşt ve sohbet etmişti". Bu politikanın, "milliyetçi Türk hükümetinin hali hazırladığı tavırlarını ilimlaştırmakta etkili olacağı" hususunda iyimserdi.

9 Mart tarihine gelindiğinde, John Shuckburgh, Rawlinson'un raporunu, Reader Bullard, Richard Meinertzhagen ve hâlâ Ortadoğu Masası'nda Arap meseleleri konusunda müşavir olarak hizmet vermekte olan T.E. Lawrence'in muhtıralarıyla birlikte kendi muhti-rasını da ilave ederek dağıtmış bulunuyordu. Shuckburgh, Rawlinson planının göze çarpan özelliklerinden bahisle, memur-

larıñ dikkatini šu noktaya çekiyordu: Sir Percy Cox, "Irak tarafındaki Kürtleri kullanma meselesini defalarca öne çıkarmış bulunuyor; fakat biz, burada [Sömürgeler Bakanlığı], bu tavsiyeye kat'i suretle karşı çıktık".

Shuckburgh, Rawlinson'un kanaatine göre, Irak'tan erişilebilen Kürt reislerinin işe yaramaz olduklarında, zira bunların kâfi seviyede nüfusa ve izleyicilere sahip olmadıklarından bahsetti. Ancak, Shuckburgh, Rawlinson'un tekliflerinin, Sir Percy Cox'un benzeri tekliflerinin Sömürgeler Bakanlığı'nda karşılaştığı itirazları tekrar meydana çıkartmış olduğu kanaatindeydi.

T.E. Lawrence de muhtırasını aynı gün hazırladı. Onun kanaati, bu tür seyrek mahalli hareketlerin sadece "bastırmaya yönelik zabıta tedbirleriyle karşılaşacağı ve Kemalistler'in belirgin bir şekilde bocalamasına sebep olmayacağı" yolundaydı. Lawrence, başarılı bir ihtilâli harekete geçirmek için yönlendirme ve "savaş sırasında Hicaz harekâtına yardım eden uzmanlar gibi" uzmanlara ihtiyaç duyulacağını da ifade etmekteydi. Lawrence, isyanın başlaması öngörülen mahaller konusunda da şüpheliydi. Oltu ve Eleşgirt, Rusya huddledüna yakındı ve Lenin'in yardımını gerekebilirdi; Dersim havâlisine Fırat Vadisi haricinde ulaşım mümkün değildi. Nihayet, Lawrence, tek bir destroyeri taban alarak ciddi bir isyan girişiminde bulunmanın çığlığını olacaşı kanaatindeydi. Lawrence, tüm ihtirazi kayıtlarına rağmen, "bizim gibi bir güç, gerekli tabanı, silahları, mühimmatı, yönlendirici uzmanları ve parayı tedarik etmeye istekli olmak şartıyla, bir "Kürt hareketinin mümkün olduğuna" gerçekten de inanmaktadır. Para önemli bir miktarda olacaktı; zira, "daha iyi şartlarda gerçekleşmiş olmakla birlikte en yakın paralelliğin kurulabileceği Arap Isyanı, sekiz gemi, elli İngiliz subayı, nakdi olarak 5.000.000 paund ve aynı olarak 16.000.000 paund gerektirmiştir." Lawrence, eğer bir Kürt isyanı üzerinde düşünülecekse, bunun Arap Isyanı ile

aynı çapta düşünülmesi lazım geleceğini ifade ederek muhtirasını sonuca bağlamaktaydı. Fakat, isyan sonrasında Türkler ve Ermeniler ile kayda değer güçlükler çıkacaktı. "Bunun ümitsiz bir seviyede olacağını zannederim", diyerek bitirmektedir.

Reader Bullard'ın muhtarası çok daha eleştirel bir hava taşıyordu. Rawlinson'un tekliflerinin, kendisinin belirlediği aslı şartların hemen hepsini ihlâl etmiş olduğunu ifade etmekteydi. Rawlinson'un planı, bazı çevrelerde İslam düşmanı olarak değerlendirilecekti; Lawrence'ın bahsettiği ölçüde ağır masraflar gerekecekti; ve, istenildiği anda sona erdirilemeyecekti. Bullard'ın tenkit ettiği başka hususlar da vardı: "Kürtler'i Türkler'e karşı tahrîk edip sonra da arzuladığımız siyasi avantajı elde edince, soykırımıma uğramalarına müsaade etmemiz ciddiyetle mi teklif ediliyor? Albay Rawlinson, Ruslar tarafın-dan Türkler'e karşı isyana teşvik edildikten sonra terk edilen Ermeniler'in felâketinden hiçbir şey öğrenmedi mi?"

Bullard, Rawlinson'un teklifinin, Sir Percy Cox'un tekliflerini de bir ölçüde geçersiz kıldığını; zira, Cox'un "tahrîk etmek istediği" Kürtler'in tam da "Albay Rawlinson'un işe yaramaz dediği" Kürtler olduğunu da ifade etmekteydi. Bullard, "Türkiye Kurdistan'ı ile alâkadar olmamız teklifine tamamıyla muhalif" olduğunu belirtmektedir; "...Irak Kürtler'i bile, şamataçı bir Türk piyade müfrezesi Revanduz'a geldiğinde oturup bakarlar sadece". Bullard, bir siyasi karara varılır varılmaz, Sir Percy Cox'a, Halil Bey Bedîran ve Binbaşı Noel'in ne yapması gerekiğinin bildirilmesi lâzım geldiğini vurgulayarak muhtarasını sonuçlandırmaktaydı.

Meinertzhagen daha kısa kesti. "Albay Rawlinson'un yüreğine nasıl bir intikam arzusunun yerleşmiş olabileceğini" takdirle karşılaşlığını söylemektedir. Fakat, "tasarıyı ahlaksızca ve çılginca" bir tasarı olarak değerlendirmektedir: "Bir başarı kazanılsa bile bu geçici olacaktır ve sonunda, tüm geçmiş tecrübelerde ve Hicaz

Ayaklanması'nda da olduğu gibi, bızin yüzümüze patlayacaktır". Bu noktada, Meinertzhagen'la birlikte Ortadoğu Masası'nın pek çok diğer mensubunun da, 1921-1922 gibi bir tarihte Arap İsyanı'nı bir fiyasko olarak gördüğünü belirtmek ilginç olacaktır. Bu açıdan, Ortadoğu Masası'nın diğer mensupları, T.E. Lawrence'in başka maceracı entrika ve isyan tasarılarını desteklemeye temayül göstermesini tasvip etmemekteydi.

Shuckburg ve ilgili personelin katıldığı 15 Mart tarihli bir grup danışma toplantısında, Rawlinson'un planı tamamıyla reddedilir. Meinertzhagen, Savaş Bakanlığı'ndaki istihbarat şefinin "Türk milîyetçileri için Kurtler, çantada keklik; Türkler'e çelme takmak için Kurtler'e güvenmek, yanlış ümitlerle yaşamaktan başka bir şey değildir." şeklinde düşündüğünü gruba anlattı. İstihbarat şefine göre, Türkler'in bocalamasını sağlayabilse bile, Rawlinson'un planı "kaba ve tecrübeden geçirilmemiş" bir plandı.

Aynı gün, Reader Bullard, Shuckburgh'a aceleyle şunu hatırlatmaktadır: "(Bir gün uygulanacak olsa bile) yakın bir gelecekte uygulama şansı olmadığına göre, [Winston Churchill] Noel ve Halil'i alıkoymasının lüzumsuz olduğunu Sir Percy Cox'a anlatmalı." Shuckburgh 15 Mart tarihinde Sir James Masterton-Smith'e, muhtıralarda tartışılmış olan sebeplerden dolayı, Rawlinson'un tekliflerinin gündemden çıkarılmasını ve Sir Percy Cox'a, "hudut ötesi Kurtler'i kullanmak gibi bir ihtimal olmadığına göre, Binbaşı Noel ve Halil'in artık Bağdat'ta bulunması için bir sebep kalmadığının" iletlimesini tavsiye etti. Masterton-Smith, aynı gün yazdığı muhtırasında Shuckburgh'un tavsiyelerini onayladı ve 17 Mart tarihinde ise, Churchill, tavsiyeleri tasdik ederek imzaladı.

Rawlinson'un İngiliz kuvvetleri tarafından Irak'ta işgal edilmiş bölgenin hayli kuzeyindeki bir alanda bir Kurt isyanını harekete geçirme yönündeki teklifleri, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı 1922

başlarındaki siyasi niyetlerinden kendisinin ne kadar habersiz olduğuna işaret eder. Daha önce de belirtildiği gibi, her ne kadar 1920-21 devresinde Kürtleri tahrif etmeye yönelik çeşitli şemalar tartışılmaya açılmış da olsa, bu tür şemalar, 1921 ortalarına gelindiğçe artan bir kuşkuculukla ele alınmaktadır. Rawlinson, Türk milliyetçi kuvvetlerinin hâlâ 28 Ocak 1920 tarihli Misak-i Millî hudutlarının gerisine çekilmelerine yetecek kadar kontrol edilebileceklerini veya korkutulabileceklerini düşünmüştü. Aklında, özellikle Anadolu, Batı Trakya ve İstanbul üzerinde hükümlilik ve ülke bütünlüğü talep eden maddeler vardı. Bu, İngilizler'in ve Yunanlılar'ın sözkonusu bölgeleri boşaltması anlamına geliyordu. Rawlinson'un planının reddedilmesi, Sevr Andlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalandıktan sonra milliyetçi Türk kuvvetlerine karşı İngiliz ve Müttefik politikalarının hayli dramatik bir şekilde geçirmiş olduğu evrime işaret eder. 1921 senesi, Türk kuvvetlerinin Yunanlılar'a karşı elde etmiş olduğu zaferler ve daha hayatı olarak, milliyetçilerin Fransa, İtalya, Sovyetler Birliği, Ukrayna ve Afganistan ile yapmış oldukları anlaşmalara sahne olmuştur. En mühim başarı, 20 Ekim 1921'de imzalanan Franklin-Bouillon Andlaşması olmuştur. Ömer Kürkçüoğlu, 1921 senesinin milliyetçilere karşı İngiliz politikasında "nisbî bir yumuşama" ya şahit olduğunu ifâde eder.⁴⁸ Bizim burada varmış olduğumuz kanaat, Türkler'e karşı İngiliz politikasında ilk kayda değer yumuşamanın Churchill ve Cox'un Kurdistan konusunda "mücadele" verdikleri yazışma esnasında görülmüş olduğu yönündedir.

Bu yazışmanın açıklıkla ortaya koymuş olduğu üzere, İngilizler'in kuşkusuz kendileri için en elverişli koşullarda Türklerle bir anlaşmaya varma arzuları, Britanya'nın Kurdistan politikasının bu hedef için fedâ edilmesine yol açmıştır. Rawlinson'un Kürt isyanı tasarısı, Sömürgeler Bakanlığı ve Churchill tarafından reddedildiği bir esnada İngiliz ve Türk (Curzon ve Yusuf Kemal) dış işleri bakan-

ılarının diğer bir Londra Konferansında (16-19 Mart 1921) bir araya gelmiş olmaları, bir tesadüf değildir. Konferans, Ermeni devletinin kurulması, Türk birliklerinin Boğazları boşaltması, Yunanlılar'ın İzmir'i alması gibi Türkler tarafından kabul edilemez şartlar nedeniyle başarısızlığa uğradı. Lâkin, Türk milliyetçi kuvvetlerinin Sakarya'da Yunanlılar'a karşı kazandığı zafer (21 Ağustos-13 Eylül) gerçekten de müzakerelerin devam edeceğini teminat altına almış oldu. Çanakkale krizi bile, her iki tarafı müzakerelere yöneltten ivmeyi yalnızca geciktirdi. 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalandı. 21 Kasım'da Lozan Konferansı başladı.

Lozan Anlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandı. Kürdistan'ın ismi bile anılmadı. Sevr Andlaşması'nın 62, 63 ve 64. maddelerinin yazılmasına sebep olan nedenler anlaşılan tamamıyla unutulmuştu. Lozan Andlaşması'nın ikinci paragrafindaki 3. maddesi Türkiye ile Irak arasındaki sınır tespit meselesini, Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki ikili müzakerelere bırakmıştı; taraflar, andlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren dokuz ay zarfında bir karara varacaklardı. Kürtler'e karşı İngiliz politikası, 10 Ağustos 1920'den (Sevr) 24 Temmuz 1923'e (Lozan) kadarki devrede, sınırları tanımlanmış müstakil bir devlet tasarısını destekleme çizgisinden Kürdistan'ın ne kadarının Türkiye devleti sınırları ve ne kadarının Irak devleti sınırları içerisinde kalacağı hususunda bir kararsızlık haline gelmiş bulunmaktaydı.

Churchill-Cox yazışmasının işaret ettiği üzere, 1921 senesi sonlarına gelindiğinde, Irak'ta ayrı bir Kürt teşekkürü doğrultusunda artık desteklenebilir bir arguman kalmamış bulunuyordu. Sir Percy Cox da bunu anlamıştı. İngilizler'in 1922 yazında ve 1923 başlarında Şeyh Mahmud'u desteklemesi de, Musul meselesinde kuvvetlenen Türkler'e karşı onu ve Kürtleri kullanma yönünde bir teşebbüsten ibaretti. Mahmud'un Türkler'le ilişkide olduğu

anlaşıldığında ise, İngilizler tarafından ikinci bir kez terkedildi. 1923 yaz aylarında, Irak'ta Kurucu Meclis seçimleri yapıldığı esnada, Kürtler'e hiç bir tercih hakkı tanınmadı; yeni Irak devletine dahil edildiler.⁴⁹ Cox, Churchill'e çektiği 21 Haziran 1921 tarihli telgrafından yaklaşık bir buçuk sene sonra, bu telgrafta ana hatlarını çizmiş ve ilan etmiş olduğu politikayı uygulamaya sokmayı başarabilmişti.

Özellikle 21 Haziran-7 Aralık 1921 devresinde gerçekleşen Cox-Churchill yazışması, İngilizlerin Kürtler'e yönelik siyasetlerinin tanımlanması açısından hayli önemli olduğundan dolayı, Cox'un 15 Mart 1921 Kahire Konferansında beliren çoğuluk görüşüne nasıl olup da galebe çaldığını anlamaya çalışmak gereklidir. Cox'un siyasi üşünüüğünü temel âmili, kendisinin olay yerinde bulunan adam olmasından ibarettir. Bu hâdise, İngiliz İmparatorluğu'nun ücra köşelerindeki memurların kendi politikalarını uygulamak için iyi bir konumda oldukları görüşüne hak verdirecek bir örnektir. Bu durumun temel sebebi ise, bu memurların, idari birimleri, sınırları ve en mühimi buralarda görevlendirilecek personeli kontrol edebilmeleri veya belirleyecek durumda olmalarıdır. Kuzey Irak gibi coğrafi ve kavmi anlamda hayli karmaşık bir bölgede bu karmaşılık Cox'a, olaylara hakim olma ve manevra kabiliyeti açısından elverişli bir durum sağlamış ve Cox da bu durumu çok iyi kullanabilmişdir. Ortadoğu ve Türkiye'de sahnenin çok hızlı değişiyor olması da Cox için hayli avantajlar sağlamiştir. Böyleslikle Kürt veya Arap milliyetçilerini tam zamanında devreye sokabiliyor, gerektiğinde Türk husumetini abartabiliyor veya Türk tehlikesinin altını çizebiliyordu. Tüm bunları kendine yontmayı hayli iyi bir şekilde başardı. Ekim 1921 tarihine gelindiğinde Kürt bölgelerini Irak'a entegre etme siyasetini o kadar iyi yürütmüştü bulunuyordu ki, Türkler'e karşı Yunanlılarla ittifak halinde bir Kürt isyanını savunabilecek kadar rahattı. Bu, Londra henüz ayrı bir Kürt oluşumu tasarımindan tamamıyla vaz geçmemiş bir durumdayken ortaya atılmıştı. Cox'un Irak siyaseti, 1921 Ekimin-

de gerçekleştiğinde İngiltere'nin tüm Ortadoğu politikasına nüfuz etme ve Büyük Britanya ile Türkiye arasında gelişmekte olan münasebetleri kesintiye uğratma tehlikesi arzetmeye başlamıştı. İmparatorluğun periferisinin merkez üzerindeki kudreti böylesine güçlündü.

Cox 57 ve Churchill 48 yaşındaydılar. Dolayısıyla, Cox'un Churchill üzerinde fazlaca bir tecrübe üstünlüğü sözkonusu edilemezdi. Churchill, 1921'e kadar İçişleri, Mühimmat ve Savaş Bakanlıklarını yapmış bulunuyordu. Cox ise, otuz yıl kadar Hindistan, Doğu Afrika ve Iran Körfezinde görev yapmış bulunuyordu. 1904 senesinde, Iran Körfezi'ne muvazzaf siyasi görevli olarak atanmıştı. Farsça ve Arapça biliyordu. Britanya'nın Iran Körfezi bölgesindeki menfaatlerini kendince tespit etmişti ve bu alanda ne yapmak istediğini biliyordu. Hedeflerine ulaşmak için, tutarlılıkla ve benzersiz bir marifetle gayret sarfetmekteydi.

Öte yandan, Churchill, Sömürgeler Bakanı olarak tüm Britanya İmparatorluğu üzerinde sorumluluk sahibiydi. Henüz teşkilatlanmadırılmış olan Ortadoğu Masası'nın tavsiyelerine göre hareket etmek zorundaydı ve politika geliştirme aşamasında bu teşkilatın izlediği yol kendi hislerine de uygundu. Ortadoğu Masası, örnek bir bürokrat olan Cox ile karşı karşıya gelmişti. Cox, Kurdistan mücadeleinde Churchill'e üstünlük sağlamıştı. Tek önemli başarısızlığı Kemalistler'e karşı Yunanlılar'la ittifak halinde bir Kürt isyanı tasarısıydı. Bu, çok haklı olarak, Churchill ve Sömürgeler Bakanlığı tarafından reddedildi. Demek oluyor ki, 1921 baharından 1922 başlarına kadarki devrede, Churchill'in Kurdistan mücadeleinde Cox'a karşı kazandığı tek siyasi ve diplomatik zafer bu olmuştu.

Cox'un diğer bir büyük avantajı da Londra ve Bağdat'ta RAF ile ittifak halinde olmasıydı. Hem hava baş mareşali Hugh Trenchard, hem de Irak'taki hava kumanda subayı Sir John Salmond, Irak'ta

Türkler'e karşı bir "ileri atak politikası"ndan yanaydilar. Hava Bakanlığı, 1921 senesi boyunca, Irak'taki aslı askeri kuvvet olarak Savaş Bakanlığı'nın yerini alacağını bilmekteydi ve kumanda pozisyonundaki subaylar, Hava Bakanlığı'nın barışı teminat altına almakla kalmayıp kendi lehlerine genişletebileceklerini göstermeye hayli istekliydiler.

Hava Bakanlığı'nın ve Cox'un planları aynı çizgide buluşmactaydılar. Hava Planı, kaderin bir cilvesi olarak, Churchill tarafından kuvvetle desteklenmişti ve bu destek kendisinin 1921'de tatbik etmek istemiş olduğu Kürt politikasının başarısızlığına sebep oldu. İngilizler'in Kürt politikasına dair Kahire Konferansı'nda ifade edilmiş olan çoğunluk görüşü, RAF'ın etkinliği, gayretleri ve başarısı sayesinde devre dışı kalmış oluyordu. Hava Kuvvetleri ve bu teknolojiyi kontrol edenler arasındaki başarılı bağlantı, İmparatorluğun genişlemesini savunanların elinde kayda değer bir siyasi silah haline getirildi. Hava teknolojisi ve "ileri ortak öncüler" arasındaki güç birliği, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünyanın bazı, bölgeinden çekilen Büyük Britanya için, dünyanın diğer bazı bölgelerinde daha etkin hâle gelmek için bir fırsat olacaktı. 1920-1923 devresinde yaşanan Irak tecrübe, bir anlamda, yeni hava teknolojisi taraftarlarının eski deniz teknolojisi taraftarlarına karşı bir zaferi olacaktı.

Yaşlı Cox'un, hava teknolojisinin sağlayacağı fırsatları farkederek Irak'taki hedefleri doğrultusunda büyük bir maharetle kullanmış olması ilgi çekicidir. Churchill, şüphesiz, hava kuvvetlerini desteklemekteydi; daha önce Amirallik ve Savaş Bakanlığı'ni yönetmiş bir şahıs olarak, silah teknolojisinin önemini, diğer pek çok İngiliz memurundan daha iyi kavramıştı. Fakat, o bile başlangıçta, hava gücünün politika ve diploması üzerinde sahip olacağı etkinin çapını yeterince tahmin edememiş olabilir. 1920-1923 devresinde

yaşanan Irak tecrübesinin verdiği derslerden biri de bu oldu. Ancak, Churchill, 1922-1923 senelerinde Sömürgeler Bakanı olarak dünya çapında bir mesuliyet taşımaktaydı ve dolayısıyla, Cox'dan daha temkinli olmak durumundaydı. Bu hâdise, politikayı etkilemek açısından yeni silah teknolojisinin, imparatorluğun periferisindeki mâhir bir memurun elliğinde İmparatorluk hükümetinin merkezinde olduğundan daha iyi kullanılabileceğinin bir örneğidir.

Irak, silah teknolojisi, siyaset ve diploması arasındaki ilişkiler açısından iyi bir örnek teşkil eder. Bu türden Birinci Dünya Savaşı sonrası ilk örnek Irak'ta yaşandı. Burada elde edilen başarı, İngiliz emperyal politikalarını İkinci Dünya savaşı'nın sonuna kadar etkilemeye devam edecekti. Demek oluyor ki, Sir Percy Cox, yeni ve çığır açıcı bir politikanın ilk dalgalarına önderlik etmiş ve bunu kendi lehine kullanmıştı. Bu, Winston Churchill'in kayda değer bürokratik ve diplomatik yeteneklerini alt etmesine yardımcı olmuştu.

Kürtler'e karşı 1921 ortalarından 1922 ortalarına değin süren İngiliz politikasını etkileyen başka âmiller de vardı. Bunların en belirgin olanı, Türkiye ilebarış şartlarını tesis etmenin İngiliz menfatları açısından hayatı olduğu yönünde gelişmekte olan kanaattidir. 20 Ekim 1921 tarihli Franklin-Bouillon Andlaşması'nın ardından, İngilizler'in Türkler karşısında siyasi tercihlerinin sınırlı olduğu açık bir hale geldi. Eylül 1922'ye gelindiğinde, Çanakkale bunalımı esnasında Britanya yalnız kalmıştı. Winston Churchill'in Lloyd George ve Boğazların serbest statüsünü müdafaa için askeri harâkata taraftarlarının safında yeraldığı doğrudur. Ancak, öyle görünüyor ki, bu askeri güç veya gövde gösterisi, yalnızca geçici olarak siyasi avantaj kazanmak amacını taşıyacaktı. Savaş sürmüş olsa bile bu, Cox'la yaptığı yazışmadan anlaşıldığı gibi, Churchill'in Türkiye ile yapılan müzakerelerin hızla devam etmesine taraftar tavrını önemli ölçüde etkilemedi.⁵⁰ 1922 günü sonlarına doğru, Lozan'a giden yol

kısaltıkça, daha sert bir dış görünümü sağlamaya sürekli birihiyaç vardi.

Cox-Churchill yazışmasının verdiği genel izlenim, Ankara hükümetini tanıyarak müzakere masasına oturma yönündeki İngiliz niyetlerinin, bu dönemi inceleyen bazı tarihçilerin öne sürdürgenden daha önce belirmiş olduğu yönündedir. Yönü, İngilizler, Ankara hükümeti ile müzakere masasına oturmak durumunda kalacaklarını Ekim 1922'deki Mudanya görüşmelerinden daha önceki bir tarihte fark etmişlerdir. Gerçi İngilizler, Lozan müzakerelerine kadar Ankara hükümetini de facto olarak tanımadırlar. İngilizler'in Lozan müzakerelerinde Ankara hükümetini de facto tanımları siyasi gerçekliğin değerlendirilmiş olmasının bir ifadesi değil, bir müzakere stratejisiydi.

Bu siyasi durum değerlendirmesi, çokdaha önce, 1921 senesinin son altı ayı boyunca yapılmış bulunuyordu. Cox'un politikası Churchill'e üstünlük sağlayınca, İngilizler'in Türkiye'ye karşı uygulamakta oldukları tanıma ve müzakere masasına oturmama politikasını sürdürmenin manivelalarından biri de kaybedilmiş oldu. Her şeye rağmen, Türkiye'nin Lozan'da kazandığı topraklar, Churchill'in Aralık 1920'de tâviz vermeye hazır olduğu topraklardan ibarettir.⁵¹

Lozan'dan sonra İngiliz'lerin Kürtler'e yönelik politikaları, Türkiye-Irak hududu meselesi tabî kılınmıştır. Hava Bakanlığı arşivleri, Türkiye'ye dair istihbarattan sorumlu Hava Bakanlığı istihbarat raporları ve Sömürge Bakanlığı arşivleri, İngilizler'in Lozan'dan sonra Türkiye'nin Musul vilayetini ele geçirmek için askeri kuvvette başvu racağını asla düşünmemiş olduklarına işaret etmektedir. İçlerinde 1921-1924 devresinde Mustafa Kemal'in hükümetinde bakanlık yapmış bir şahsiyetin de bulunduğu İngiliz İstihbarat ajanları da İngiliz istihbaratına, Ankara'nın Musul'u elde etmek için büyük askeri kuvvetler kullanmayı hiç düşünmemiş olduklarıı bildir-

mişlerdi. Lozan Andlaşması'nın ardından artan Azadî seferberliğinden de anlaşıldığı kadariyla, Kurt milliyetçileri de bunun farkına varmış olmalılar. Ancak, Lozan'dan sonra Kurt meselesi, Türkiye'nin dahili siyasetinde ve devletlerarası siyasette çok mühim bir rol oynadı.

7 Ekim 1924 ve 21 Ocak 1925 tarihli Hava Bakanlığı istihbarat raporları, bu açıdan oldukça ilgi çekicidir. Zira, bu raporların, Türkiye'nin dahili siyasetine dair İngiliz izlenimlerini yansittıkları anlaşılıyor. Bu izlenim, Irak-Türkiye hudut meselesini ve Kürtler'e karşı takınılan tavrı hayli etkilemiştir. Takip eden değerlendirmenin kaynağı, raporda adı belirtilmemekle birlikte, 1925 öncesinde bakanlık yapmış olan bir Türk'tür. Eski bakana göre, Ankara hükümeti 1920 senesinde bir "sahte doğucu" siyasette karar kılmış ve bu, 10 Ekim 1922'ye kadar takip edilmişti. Bu siyasetin ana amacı, 16 Mart 1921 Dostluk Misâkı, Türk-Ermeni Savaşını takiben 13 Ekim 1921 Kars Andlaşmaları ve 2 Haziran 1922 tarihli Türk-Ukrayna Andlaşması ile tesis edilmiş olan Türk-Sovyet iyi ilişkilerinden yararlanmaktı. 10 Ekim 1922 tarihinden itibaren, Ankara "batıcı" bir politika gütmeye, Japonya ile daha iyi ilişkiler kurmaya ve Turancı gâyeleri daha çok vurgulamaya karar verdi. Bu politikayı tatbik etmek için İsmet (İnönü) seçildi ve Lozan Andlaşması'ndan itibaren 22 Kasım 1924 tarihinde, istifasına kadar bu politikayı sürdürdü. İstifa etti, çünkü Musul ve Suriye sınırları meselelerinin çözümü bekliyordu. Dolayısıyla, "Rusya ile o noktaya kadar iyi geçinebilirdi.⁵²

Ankara, Musul meselesinde pek bir şey kazanamayacağına ikna olmuştu. Ankara'nın bütün ümidi, askeri ve iktisadi olarak kendini daha emin hissetebileceği şekilde bazı sınır değişiklikleri yapılmasıydı. Musul bölgesindeki Türk ırkına mensup olmayan halklar, Ankara'nın "batıcı" programının dışında kalmaktaydılar.

Ankara, Türk nüfusa sahip Türk kasabaları olarak gördüğü Antakya ve İskenderun'a gönül bağlamıştı ve Adana'nın güvenlikte olmasını istiyordu. Bakan bu hedefe varılabileceğinden emindi.

İsmet Bey'in 22 Kasım 1922'de istifasının ardından, Doğu politikasına dönme yönünde bir girişim oldu. Muhbirin göre, bu, "Fethi Bey (Okyar) ve arkadaşlarının amacıydı." Muhbir, Fethi Bey ile İmaret Vekili Feyzi Bey ve Adalet Vekili Esat Bey'in, "İflâh olmaz Rusofiller" olduğunu bildiriyordu. (Muhbirin de bir siyasi hizip mensubu olarak konuştuğu akılda tutulmalı). Halk Fırkası içinde, Doğu politikasını destekleyen ve aralarında Yunus Nadi, Ahmet Agayef, Yusuf Akçura, Sami Bey ve Mahmut Bey'in de bulunduğu otuz kişilik bir grubun olduğunu ifâde etmektedir. Fethi Bey Başvekâlet'e atandığında, bütün "hakiki milliyetçiler" bundan rahatsız olmuşlardı. Bu rahatsızlığın temel sebeplerinden biri Pan İslami unsurların Büyük Britanya'ya karşı harekete geçirilmesi ihtimali idi. Muhbir, memnuniyetsiz bir şekilde Fethi Bey'in kendinden sonra Başvekil tayin edilmesini isteyenin İsmet Bey'in kendisi olduğunu yazmaktadır. Bunun sebebi, İsmet'in, Musul meselesinin "Türkiye için pek parlak bir şekilde halledilemeyeceğini bilmesi ve mesuliyeti Fethi'nin sırtına yüklemek istenmesi" idi.⁵³

Öyle görünüyor ki, İsmet'in istifasına neden olan bir diğer önemli âmil de, dış politikadan ziyade, Mustafa Kemal'in Halk Fırkası saflarında isyan ve 26 Ekim-9 Kasım tarihleri arasında teşekkül etmiş bulunan Tarakkiperver Cumhuriyet Fırkası nedeniyle hayatı endişeli olmasından kaynaklanmaktadır. Terakkiperver Fırka'nın çoğu yeni üyesi, Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Rauf (Orbay) gibi İkinci Grup üyeleri idi. Fethi Bey gibi batıya yönelik politikaya karşı olmasalar da, Mustafa Kemal'in laik ve diktatörce politikalarına muhalifler. Mustafa Kemal'in Başvekâlet'e Fethi Bey'i seçmiş olması, Fethi Bey'in Halk Fırkası'nın diğer âsi

mensuplarından daha mutedil olduğunu düşünmesinden kaynaklanmış olmalı. Mustafa Kemal, Fethi'yi Başvekil tayin ederek, Terakkiperver Fırka'ya doğru esen rüzgarları tersine döndürmek istemiş olabilir. Muhbir'e göre, şayet Fethi Bey Halk Fırkası'nı dağılmaktan kurtarırsa, Mustafa Kemal Dahiliye Vekili Recep (Peker)'e döncekti. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda odaklanan muhalefet ise, Başvekil Fethi Bey olunca kendilerinin, Halk Fırkası ile açıkça iktidar yarışına girebilecek yeni bir partiyi kurmaya muktedir olabileceklerini düşünmekteydi.

Bu esnada Fethi Bey, Sovyetler Birliği ile uzlaşmaya istekliydi. Ancak, "Mustafa Kemal ve milliyetçilerden korkuyordu"⁵⁴ Muhbir bakana göre, Fethi Bey'in istediği, yarı-doğucu", "yarı-batıcı" bir politik çizgiydi. Tam da Fethi Bey bu siyasi formülü bulduğunu düşünürken, Dahiliye vekili Recep Bey istifa etti. Bu istifa, daha önce Recep Bey, İsmet Bey ve milliyetçiler arasında ayarlanmıştı. Recep Bey'in istifası, tehlikeden ilk sinyali olacaktı. Recep Bey, Dahiliye Vekili olarak, siyasi değişiklikleri haber veren bilgilere kolay ulaşan bir konumda olmak durumundaydı. Gerçi, iflâh olmaz Kemerlistler'in önemi düşünülecek olursa istifası erken olmuştu.

Muhbire göre, Fethi Bey'in politikasının dayanğı, Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye verilen bir teklifi; her iki ülkenin eşit şartlarda temsil edildiği bir Karadeniz Havzası Müşterek Deniz ve Hava Filosu kurulması teklif edilmektedir. Şayet teklif kabuleldilirse, Sovyetler Birliği Türkiye'ye teklifin tatlîk sahasına konulabilmesi için kredi açacaktı. Sovyetler, projeye ilişkili olarak, Türkiye'ye, Çanakkale Boğazı konusunda ortak bir program ve politika izlemek için iki ülkenin bir araya gelmesi ve birlikte hareket emesini teklif etmekteydi. Eğer Türkiye teklifi kabul edecek olursa, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye Transkafkasya'nın idaresine yönelik müşterek bir Türk-Rus Programı, hazırlamak üzere iki ülkenin birlikte çalışmasını

da teklif edecekti; böylelikle, iki ülke bu bölgede müsterek manda kuvvetleri statüsünü elde edeceklerdi. Gelir ve gider iki ülke tarafından paylaşılacaktı.

Mustafa Kemal ve milliyetçiler, muhtemelen Recep (Peker) Bey'den bu teklifleri öğrenince telaşa kapıldılar. Mustafa Kemal derhal bir Bahriye Vekâleti kurarak mesuliyeti, Cebel Bereket mebusu, iflâh olmaz bir milliyetçi ve Mustafa Kemal'in sadık adamlarından İhsan Bey'e verdi. Muhbir şöyle devam ediyordu: "Recep'in istifası üzerine, görevi bizim adamlarımızdan biri olan Cemil Bey'e vermesi için Fethi'ye baskı yaptık."⁵⁵ Dahası, Fethi Bey, teklifleri konusunda diğer bir amansız milliyetçi olan Hamdullah Suphi'nin başkanlığındaki Büyük Millet Meclisi önünde ve Halk Fırkası Merkez Heyeti önünde bir konuşma yapmaya mecbur edildi. Merkez heyeti, "Rus teklifleri"ni kabul etmedi ve Fethi Bey'i bir ay zarfında teklifler üzerine teferruatlı bir değerlendirme hazırlamak için söz vermek zorunda bıraktı.

Hâdiselerin içерiden nasıl göründüğünü yansitan muhbîr, Mustafa Kemal'in bu arada, Heybeliada'da "kızağa çekilmiş" olan İsmet'in dönüşüne kadar krizi atlatmaya çalıştığını belirtmektedir. Mesele şuydu: İsmet Bey, Musul meselesi halledilmeden görevi kabul edecek miydi? Muhbire göre, eğer İsmet istirahata devam etmek isteyecek olursa, vaziyet daha kötüye gidecekti. Mustafa Kemal İsmet'e bir telgraf gönderdi; eline 13 Ocak 1924'te ulaşan telgrafta özetle şöyle denmekteydi: "Tedirgin olmayınız. Kara proje anlaşıldı ve tehir edildi. Tehlike dağıldı. Şimdi sadece daha iyi olduğunuzu bildiren müjdeyi bekliyoruz." 28 Ocak 1925'te, Terakkîpîver Cumhuriyet Fırkası Kurucu Heyeti başkanı ve Meclis muhalefetinin lideri Kara Vasîf'in, partinin İsmet Bey ile ilişkilerinin dış politika konusunda iyi olduğunu söylediğ, raporlarda yer aldı. Terakkîpîverlerle Kemalistler'in güç birliliğinin temel sebeplerinden biri, Fethi'nin "Rusçu politikası" idi.⁵⁶

Mustafa Kemal, otuz sekiz gün sonra 19 Şubat 1921 tarihinde, İsmet Bey'e tekrar telgraf çekti: "İlk trenle Ankara'ya geliniz. Acilen dönmenizi bekliyoruz."⁵⁷ İngiliz istihbaratına göre, İsmet Bey böyle bir davet beklemiyordu; aynı gün saat 6'da İstanbul polis şefi Dr. Emin Bey'i ertesi gün Halkı'de akşam yemeğine devam etmiş bulunuyordu. İsmet Bey Ankara'ya yola çıktıktan bir gün sonra 21 Şubat'ta, İngiliz istihbaratı, İsmet'in dönüşüne dair hâlâ resmi bir sebep olmadığını, ancak üç sebep düşünülebileceğini bildirmektedi: Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Fransa ile münasebetleri; Halk Fırkası'ndaki huzursuzluk; Kürdistan'daki Şeyh Sait Isyanı. Mustafa Kemal, bu kaygılarla İsmet Bey'i başvekâlet görevine davet etmiş olmaliydi.

Türkiye, Karadeniz Havzası Projesi'ne ek olarak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye askeri amaçlara yönelik olarak, açmayı önerdiği 10.000.000 altın rublelik kredi ile Fransız okullarına ve Suriye hudoğuna ilişkin Fransız taleplerini değerlendirmek durumundaydı. Halk Fırkası içerisinde, Musul, Batı Anadolu'ya İtalyan göçü ve Türk-Yuan münasebetleri konularında anlaşmazlık vardı. Özellikle Ankara Cumhuriyet Savcısının Mısır prensesi Kadriye tarafından Terakkiperver Fırka'ya verilen 20.000 İngiliz Poundunun İngilizler tarafından verildiği iddiasıyla açtığı tahkikat konusunda da ihtilaf içinde olan parti huzursuz bir haldeydi. İngiliz istihbaratına göre, Şeyh Sait Isyanı, Türk Hükümetinin 1924 Ağustos'unun ilk günlerinde gerçekleşmiş olan Türk-Kürt Kongresinin kararlarını dikkate almamış olması nedeniyle meydana çıkmıştı.

Verilen raporlara göre, İsmet Bey, 2 Mart 1925 itibarıyla, bu konudaki taleplere rağmen, Musul meselesi halledilmedikçe Başvekili olarak Fethi Bey'in yerine gelmeyi reddetmekteydi. Fakat, bu arada Fethi Bey'in de kendi tasfiyelerine göre davranışmasını istiyordu. Mustafa Kemal, Fethi Bey'den İsmet'in tavsiyelerini dinlemesini "rica

etti" ve Fethi Bey de bunu kabul etti.⁵⁸

İngiliz istihbaratı, 2 Mart 1925 tarihinde Şeyh Sait Isyanı konulu diğer bir rapor daha hazırladı. Bu rapor da eski bakan muhbir tarafından verilen bilgiye dayanılarak hazırlanmış olmalı. İstihbarat kaynağı, Ankara "Diyarbakır Kongresi zamanında Kürt reislerine verdiği sözleri tutmalı" diyordu. Mevcut hükümetin onlara aldırmış etmemesinden yakınıyordu. Muhbire göre, Kürtler'in böylesine kritik bir dönemde -Musul meselesi çözüm sahfasına gelmişken- isyana kalkmış olmalarının sebebi buydu. Yabancı tesiri ve yeni rejime karşı artan tepki, "ancak ikinci derecede amiller arasında" sayılabilirdi: "Isyanın temel sebeplerinin;

(1) daha önceki hükümet tarafından verilen sözleri yeni hükümetin ihmali etmesi;

(2) Valiler tarafından gönderilen birbiriyle tutarlı ikâz raporlarının dikkate alınmaması;

(3) Kürtler'i sakinleştirecek ve iktidara itaat etmeye teşvik edecek herhangi bir tedbir alma gereğinin ihmali edilmesi olduğunu tekrar belirtiriyorum ve bunu tekrar tekrar iddia etmek için iyi sebeplerim var."

Muhbire göre, Ankara'nın Diyarbakır Misâki'nın şartlarını yerine getireceğini ilân etmesi, Kürtler'i teskin etmeye yetecekti. Şöyle devam ediyordu:

Hükümet kendi ihmâlini kabul edemeyeceğine göre, Avrupa efkârı umumiyesini tatmin etmek için, isyanın ecnebi entrikaları ve irtica kuvvetleri tarafından düzenlediği gibi açıklamalar yapacaktır; ki bunlar basın, demeçler v.s. ile kolaylıkla yayılmaya müsaitirler. Bu vasıtalarla, tüm irtica mîhrâklarını susturabilir veya tehdit edebilir; hem muhalefeti

hem de ecnebileri felç edebiliriz. Bu açıklama, Trabzon ve diğer vilayetlerdeki huzursuz unsurları da kendi safimize çekmemize yardımcı olabilir. Fakat, aynı zamanda, askeri, zabıta ve idari tedbirlerle de hazırlıklı olmalıyız.⁵⁹

Gerçekten de, Şeyh Sait isyanı Türkiye'nin karşısına çıkmakta olan diğer meselelerin de halline yarayabilirdi. "Biz [Türkiye] hükümetimiz tüm dikkatini ve kuvvetini Kürt tehlikesine ayırmak mecburiyetinde kalmışken, Türk hükümetinin bu zeminde bu tür kararlar alamayacak bir vaziyette olmasını bahane edip zaman kazanmalıyız. Fakat, bu meselenin hallinden sonra -ki Musul meselesiyle yalnızdan bağlantılıdır- sözünü ettiğimiz konularda da dostça bir hal tarzına gitmek hayli kolay olacaktır."⁶⁰ Ankara hükümetinde hayli yüksek bir mevkide bulunmuş eski bir memur olan muhbirin sağladığı malumat öylesine doğru çıkmıştır ki, bu bilgilerin genelde Türkiye siyasetine ve özelde Kürtler'e yönelik İngiliz politikasını etkilediği bile söylenebilir. Muhbir bakanı muhakemesinde ve teşhislerinde görülen birkaç hatadan birisi, Şeyh Sait İsyانının başladığı bir zeminde Ankara Hükümetinin Ağustos 1924'te Diyarbakır Kongresi'nde Kürtler'e vermiş olduğu vaadleri yerine getireceğine dair bir açıklama yapabileceğine inanmasıydı. Türkiye böyle bir açıklama yapmadı.

İSYAN İÇİN SEFERBERLİK: BEYTÜŞŞEBAP'TAN PİRAN'A

3-4 Eylül 1924 Beytüşşebap Ayaklanması, Azadî'nin isyan planlarını hızlandırdı. Ayaklanması, Azadî'nin ne kadar iyi örgütlenmiş olduğunu göstererek Türkler'in alarma geçmesine neden oldu. beşyüzden fazla zabit ve erat ayaklanması katkıdı; Diyarbakır ve Bitlis'te 1924 günü boyunca askeri mahkemeler kuruldu. 2. Bölümde, Türk istihbaratının ayaklanması önderi İhsan Nuri'yi bir Türk ajani olarak gösterme çabalarından bahsedilmişti. Bir önceki bölümün sonunda, İngilizler için önemli bir istihbarat kaynağı olan eski bir Türk bakanının Beytüşşebap ayaklanması patlak vermesine sebep olan temel etken olarak, Türk hükümetinin Ağustos 1924 Türk-Kürt kongresinde varılan anlaşmalara uymaması olduğunu iddia ettiği anlaşılmıştı. Ancak, Mela Hasan'ın verdiği bilgilere dayanan van Bruinessen, isyan için hazırlıkların 1924 yılı boyunca devam etmiş olduğunu belirtmektedir.¹

Halifelik, 3 Mart 1924 tarihinde ilga edildi. 8 Nisan tarihli Milli Mahkeme Teşkilatı Kanunu ile, Şeriye Mahkemeleri feshedilerek adlı yetkileri laik mahkemelere devredildi ve hakimleri emekliye ayrıldı. 3-4 Eylül'de Beytüşşebap ayaklanması meydana geldi; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan etmiş olan Büyük Millet Meclisi, 20

Nisan 1924 tarihinde yeni bir Anayasa kabul etti. 1924 Anayasası ile, kamuya açık yerlerde Kürtçe konuşmak yasaklandı. 1505 sayılı kanunla, büyük toprak sahiplerinin arazilerine el konularak Kurdistan'da yerleştirilecek olan Türk ırkından kimselere verilmesi için yasal zemin hazırlandı.

Şerif Fırat, ilginç bir şekilde, Azadî'nin isyan hazırlıklarını kolaylaştıran olayın 3 Mart'ta halifeliğin ilgası veya 8 Nisan'da Şeriye mahkemelerinin kaldırılmasından ziyade 29 Ekim'de Cumhuriyet ilanı olduğunu belirtmektedir. Tüm bu olaylar, Azadî'nin şeyh, hoca ve aşiret reislerini kendi safına çekmesini kolaylaştırdı. Muhtemelen 1924 yazılarında veya gün başlarında toplanmış olan Azadî'nin ilk kongresinde de "yaklaşmakta olan isyana... dini bir görünüm vermenin çifte yararı olacağı" kararlaştırılmış bulunuyordu.² Böyle bir planla, sadece Kurt dini liderlerini çekmek değil, Mustafa Kemal'e muhalif muhafazakâr ve dini çevrelerden de istifade edilmek isteniyordu. Böylelikle TBMM'nin isyana karşı ortak bir tavır alamayacağı umid edilmekteydi.³ Azadî, "sürgündeki eski padişah Vahdettin ile temas kurma teşebbüsünde bile bulunmuştu. "Azadî'nin, isyanın görünen liderleri olarak açıkça şeyhleri seçmesi," bu durumlarla birlikte şeyhlerin Kurt halkı arasındaki büyük saygınlıklardan, cazibelerinden ve izleyici bulmalarının kolaylığından da kaynaklanıyordu.⁴

Bu esnada Beytüşşebap Ayaklanması'nın akışları devam etti. Yusuf Ziya, 10 Ekim'de tutuklanarak Bitlis'teki askeri harp divanına, verildi ve burada, ayaklanmadan ve diğer milliyetçi faaliyetlerdeki rolünü itiraf etti. İddiaya göre, Halit Bey Cibrân, Hasananolâ Halit, Şeyh Sait ve Mutki reisi Hacı Musa'yı ele verdi. Hacı Musa tutuklandı ve yeni Vali Kazım (Dirik) tarafından Azadî'nin aşiretsel liderleri ile aşiret dışı, özellikle Türk ordusundan gelen zabit liderleri arasına nifak sokmak teşebbüsüyle serbest bırakıldı. Türkler'in Kurt miliyetçilerine farklı muamelede bulunması, Azadî'nin terkibinden ha-

berdar olduklarına ve Azadî'yi denetim altına alma gayretinde olduklarına delâlet eder. Kazım Dirik, Hacı Musa ile Nakşibendi lideri Nurşinli Masun ve Hizanlı Selahattin'i serbest bırakmakla, Babakurdi aşiret konfederasyonuna mensup Muş, Bitlis ve Hizan havalisi kürk aşiretlerini isyana katılmama yönünde ikna etmeyi ümid etmektediydi. Generalin taktikleri başarı kazandı. Hacı Musa serbest bırakılınca, kardeşi Nuh Bey, Kazım Dirik'e yetmiş hayvan yükü mühimmat ve başka eşya taşıdı.⁵ Türkler'in böl ve yönet politikaları isyanın başlangıç safhası yaklaşırken iyi çalışmaktadır.

Halit Bey Cibran, 20 Aralık 1924'te tutuklandı ve Bitlis'te hapsetildi. O ve Yusuf Ziya, daha sonra aynı zindanda öldürüldüler. Kazım Dirik, şimdi de Hasananlı Halit ve Şeyh Sait'i tutuklamak istiyordu. Hasananlı Halit, Bitlis'e defalarca taarruz etmiş ve Yusuf Ziya ile Halit Bey'i hapisten kurtarmak için aşiretleri ayaklandırmış bulunuyordu. Yusuf Ziya ve Halit Bey'in hapisten kurtarılabilceği endişesi öldürülmelerine neden olmuş olmalı. Hasananlı Halit ele geçirilemedi ve isyanın liderlerinden biri haline geldi.

Bitlis'teki askeri harp divanına davet edilenler arasında Şeyh Sait de vardı; fakat, o kadar yol gidemeyecek denli yaşlı ve hasta olduğunu haber verecek Hınıs'ta ifade vermeyi rica etti. 22 Aralık 1924'te ifade veren Şeyh Sait, Yusuf Ziya'nın kendisinden borç istediğini, kendisi reddettiği için "kendisine müşber olarak iftira isnat ettiğini" söyledi. Şerif Fırat'ın iddialarına inanılacak olursa, Hınıs kaymakamı Maksun Bey, "Şeyhin manevi nüfuzu altında kalarak [Bu muhtemele, Maksun Bey'in Şeyh Sait'in liderliğindeki Nakşibendi tarikatına mensup olduğu manasına geliyor.] Erzurum iline yazdığı telde, Şeyh'in doksan yaşında bir [atmış yaşındaydı] bir piri fani ve hertürlü ihtirastan uzak mübarek bir adam olduğunu bildirip kendisini serbest bırakmıştır." Şeyh Sait, Hınıs'tan döndüğünde kendisine Halit Bey Cibran'dan haber getirmiştir. Halit Bey isyanın derhal başla-

tilmasını; Şeyh'in Diyarbakır üzerinden Suriye ile teması geçmesini ve her aşiretin kendi bölgesindeki hükümet merkezlerini işgal etmelerini bildirmektedi. Haberi alan Şeyh., Hasanlı Halid'in ilk fırsatта bütün kuvvetleriyle Malazgirt üzerinden Bitlis'e hücum edip Halid Bey'i kurtarmasını istedi. Şeyh Said, 27 Aralık 1924 günü Hınış'ın Kolhisar köyünden ayrılarak Çapakçur, Palu ve Lice-Hani havalisine geçti. Bu şekilde hareket etmesinin sebebi, tutuklanma tehlikesini atlatmak ve isyan için hazırlıklara başlamaktı.⁶ Şeyh, böylelikle, daha önce babasına ve atalarına olduğu gibi kendisine de sadakatle bağlı olan Zazalar'a ait emin bir bölgeye geçmiş olacaktı. Bu bölgede çok daha az sayıda hükümet kuvveti vardı ve isyan başadığında kolaylıkla püskürtülebilirlerdi.

Şeyh Sait, bu seyahatinde isyan için silah ve mühimmat alımında kullanılmak üzere, yıllık olarak topladığı iaşe, hediye ve diğer gelirlerini detoplama imkânı buldu. Ocak seyahatinin diğer bir faydası da, isyan tarihi konusunda ahenk sağlama, isyana liderlik edecek şahıslara malumat vermesi ve halkın davaya çekilmesi doğrultusunda yaptığı çalışmalar oldu. En önemlisi, strateji, cephe ve kuvvetlerin mevzilerinin tespiti de bu seyahat esnasında gerçekleşti.

4 Ocak 1925 gününde, çok sayıda önemli ağa, şeyh, ve aralarında eski Hamidiye Miralayı Selim Zırkan'ın da bulunduğu aşiret reisleri, Kırkan köyünde toplanarak strateji konusunda taştılar. Şeyh Sait, henüz isyan konusunda kararını vermiş değildi. Fakat, bu esnada oğlu Ali Rıza, yirmi sürü koyun sattığı Halep'den dönmüştü. Buradan elde edilen gelir de isyan için kullanılabilirdi. Ali Rıza, Halid Bey Cibran ve Yusuf Ziya'nın tutuklanmasından ve babasının tahkikata uğramasından sonra Halep'e hareket etmişti. Ali Rıza, koyunları sattıktan sonra Kurdistan Teâli Cemiyeti üyeleri ve Azadî mensubu olduğu anlaşılan Seyyit Abdülkadir ile işbirarede bulunmak üzere Ankara ve İstanbul'a

gitmişti. Mustafa Kemal'e muhalif başka Türkler'le ve Kürtler'le de görüştü. Ali Rıza, Şeyh Sait ve beraberindekilere, Ankara ve İstanbul'da görüştügü kişilerin, isyanın daha başarılı olabilmesi için ilk ayaklanmaların Diyarbakır havalesinde başlamasının daha iyi olacağını düşündüklerini anlattı. Oğlunun anlattıkları, şeyhin kendine güvenin artmasına vesile oldu ve derhal bir fetva yazarak Ankara hükümeti ve Mustafa Kemal'i dini yıkmakla suçladı; böyle bir kâfirliğe başkaldırmanın câiz olmadığını ifade etmekteydi. Şeyh Sait, isyana katılmaya iknâ etmek ümidiyle Lolan ve Hormek aşiretlerine de mektup yazdı. Fakat, aşiret reisleri kat'iyetle reddederek isyana karşı savaşacaklarını bildirdiler.⁷ Şeyh sait, bu iki Alevi aşiretiyle uzlaşmaya çalıştı. Ankara'nın dinden uzaklaşmakta olduğunu Alevi ve Sünniler'in, şeref ve dinlerini muhafaza etmek için işbirliği yapmaları gerektiğini ifâde etmekteydi. Fakat, Aleviler bu ricaları reddederken gerçekten de hükümet kuvvetleriyle aynı saflarda savaştılar. Yanında yeraldikleri hükümet, 1920'deki Koçgiri isyanından beri mücadele etmiş oldukları hükümetin kendisiydi.

Öyle anlaşılıyor ki, Aleviler, Sünniler'in idaresinde olacak müstakil bir Kurdistan'ın yaratılması çabalarına yardım etmek istemiyorlardı. Planlanmakta olan Şeyh Sait isyanının liderlerinden pek çoğu, geçmişte Hormek ve Lolan aşiretlerini zulümce ezmiş olan Hamidiye Alayları'nın eski kumandanlarıydı. Halid Bey Cibran, Hormekler'in ünlü lideri İbrahim Talu'nun oğlunu öldürmüştü. Aleviler, Nakşibendi tarikatının hakim bir rol oynayacağı Sünni bir Kurdistan'dansa ismen Sünnî fakat lâik bir Türkiye'de daha güvenli olacaklarını düşünmekteydiler. Alevilerin Şeyh'in teşebbüsünü reddetmeleri, isyanın potansiyel alanının daralmasına sebep oldu.

Bu talihsızlığa rağmen, Şeyh Sait, Ocak ayı boyunca seferberlik çalışmalarına devam etti. Kanlıova kazası Kanireş köyünde 6 Ocak tarihinde yapılan bir toplantıda, hangi kuvvetlerin isyana katılmayan

Alevilere taarruz görevini alacakları kararlaştırıldı. 8 Ocak tarihinde Melekan köyünde başka bir toplantı daha yapılarak muharebe cepheleri ve kumandanları tespit edildi. Daha önceki bir toplantıda ise, isyanın Mart ayında başlatılması kararı verilmiş bulunuyordu. Beş asli cephe kurulacak; kuzey/kuzeydoğu cephesi Melekanlı Şeyh Abdullah'ın kumandasında; bu cephedeki diğer mıntıklar ise, Çan Şeyhler, Hasanan aşiretleri, Mehmet Ağa, Halile Kete ve Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın kumandasında olacaktı. Harput cephesine Gökdereli Şeyh Şerif, Ergani cephesine Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim, Diyarbakır cephesine Zaza Hakkı Bey ve batı cephesine Zaza Emiri Faruk kumanda edeceklerdi. Silvan (Farkin) cephesi kumandanı, Şeyh Şemseddin olacaktı ve baş kumandanlığı Şeyh Said üstlenecekti.⁸

Şeyh Said, 6 Ocak toplantısından isyanın patlak verdiği 8 Şubat tarihine kadar seyahatine devam ederek aşiretler halkın seferber etmiş ve mahalli liderleri seçmiştir. Bir taraftan da, yeni fetvalar vermiş, Ankara hükümeti ve kemalistlerin kâfir siyasetini tenkid eden konuşmalar yapmaktadır. Dini tekrar hakim kılmak için yola çıktığını söylemektedir. Şeyh, 12 Ocak günü Çapukçur'da ve 15 Ocak günü Mehdi gibi karşılanmış olduğu Darahini'deydi. Burada emir el-mücahidin ünvanını aldı. 21 Ocak'ta Lice'deydi; 25 Ocak'ta Harput cephesi kumandanı tayin edilmiş olan Şeyh Şerif'le buluştığı Hani'deydi. Burada isyan başlayınca Şerif'in Elazığ'a taarruza geçmesi kararlaştırıldı. Şeyh Said, yüz silahlı adamlı birlikte 5 Şubat günü Piran'a vardı. Isyan, 8 Şubat 1925 tarihinde burada patlak verdi.⁹

İsyana Katılım

İsyana katılan Kürt aşiretlerinin hemen hemen hepsi, Lice-hani-Çapkur havalisinde yaşayan Zaza aşiretleriyydi. Zazalar, kendi dillerini Dimili olarak adlandırırlar, ki bu, Kuzey Iran'daki Daylam ile bir ilişki ih-

Tablo 2. Nisan ayı ortalarında isyan bölgesinde ve Irak'ın 170 mil içindeki Türk kuvvetleri

Kolordu	Fırka	Mavzer	Kılıç	Silah	Uçak	Toplam Tayin	Not
V. Kolordu Karargahı (Seferber)	7.Fırka	5.100	350	150	-	-	-
	41.Fırka	5.100	50	20	-	-	-
VII.Kolordu Kgh. (kismen seferber)	-	650	150	16?	-	25.000	-
	2.Fırka	2.800	50	12	-	-	6 Nisan'da 4'ü göreve hazır
	17.Fırka	2.800	50	8	-	14.000	14 Nisan'da bu
	1.Süvari	-	660	8	-	-	kolordunun se-
	14.Süvari	-	660	8	-	-	ferberlik çalışma-
	5.Fırka (VI.Kolordu)	2.250	50	12?	-	5.000	ları hâlâ sürdürmek- teydi.
	12.Fırka (IX.Kolordu)	2.250	50	12?	-	5.000	.
	3.Fr.11.Alay (VIII.Kolordu)	1.700	-	-	-	3.000	
TOPLAM		23.000	1.920	96	12	52.000	

timali akla getirmektedir. Kürtçe'nin Zaza lehçesi, Kuzey Kürdistan'daki diğer aşiretlerin kullandığı lehçe olan Kurmancı'den çok Kuzey Irak'ta Süleymaniye havalısında kullanılan Gurani lehçesine benzer. Yaşadıkları alanlara yakınlığı sebebiyle pek çok Zaza ve Kurmançı, her iki lehçeyi de kullanabilmektedir.¹⁰

Van Bruinessen, Zaza halkın büyük bir çoğunluğunu, aşiretsel mülkiyetin ötesinde küçük toprak parçalarına ve az sayıda hayvana sahip oldukları vurgulayarak belirtir. Bazi aşiretlerde, aşiretsel hayat çözülmektedir. Van Bruinessen'e göre, bu süreç, aşiret reisleri ile aşiret halkı arasındaki farkların azalmasına sebep olmaktadır; "dolayısıyla, halkın, ağaların talebi üzerine katılımdan kaçınmalarını gerektirecek çatışmalara rastlanmaz." Bu olgu, Zazalar arasında Kurmancılar arasında olduğundan daha fazla dayanışma duygusunun mevcudiyeti ve böylelikle isyana daha fazla katılmış olmaları ile sonuçlanmış olabilir. Ancak, lehçe farkı, iki grup arasındaki sosyal münasebetler açısından bir mani teşkil etmemektedir. Şeyh Said İsyani konusunda ilk elden yazılmış iki kitaptan birinin yazarı olan Şerif Fırat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan üç büyük aşiret konfederasyonu arasında -Babakurdi, Kurmancı, Zaza- isyan bölgesinin doğusunda kalan bölgede yaşayan Babakurdi aşiretlerinin çoğunu isyana hiç katılmamış oldukları belirtmektedir. Kurmancılar ise iki konfederasyona bölünür: Mil ve Zil. Yalnızca Mil aşiretleri isyana katılmış, Zil aşiretlerinin çoğu Epdoyi, Celali, Dakuri, Zırkan, Sadili, Adenan, Torular, -isyana katılmadıkları gibi, hükümet saflarında savaşmışlardır.¹¹

Kurmancılar'den Cibran ve Hasanan aşiretleri arasında katılım olmuştu. Halid Bey Cibran, Azadî'nin ilk reisiydi. Fakat, Van Bruinessen bu iki aşiretten tam katılım olup olmadığını tespit edemediğini belirtmektedir. "Raporlara göre", Şeyh Said İsyani başarısız olduğu

Harita 1. Şeyh Said İsyani'nın Merkezi ve Yayıldığı Alan.

anlaşılıp da İran'a kaçmak istediğiinde Cibran reislerinden Kazım Bey Şeyh'e ihanet etmişti. Ancak, Cibran aşireti, isyanı geniş çapta desteklemiş olmalı .Bazı aşiretler, mesela Pençinaran, Renan ve Reşkotan, isyana katılacaklarını vaad etmiş, fakat isyan patlak verince kayıtsız kalmış; ya sadece lafta desteklemiş, ya da Türkler'in safında yer almıştır.¹²

5 nisan 1925 itibarıyle, Şırnak, Cizre, Siirt, Midyat ve Mardin kazaları aşiretleri tarafsız durumdaydilar. Van ve Şırnak arasında kalan Mankuran, Godan, Bezdima, Alan, Cürgan ve Karışan aşiretleri de isyana katılmadılar. Bunun için üç sebep gösterilmektedir: Birinci olarak, aşiret reisleri, isyan bastırıldıktan sonra kendilerine büyük miktarda para ve hükümet mevkileri vaadiyle Türkler tarafından kandırılmışlardır. İkincisi, Dersim'le mukayese edildiğinde Şırnak kazası, arazi ve sığır açısından zengindir; ve aşiretler, "harbin belâlarından sulu getireceği emniyeti" tercih etmişlerdir. Üçüncüsü, Şırnak aşiretleri Büyük Britanya'dan yardım beklemektediler ve "Irak hudut boyunda bulunan diğer aşiretlerin de harekete geçmek için onları beklediği varsayılabılır."

Şırnak aşiretlerinin isyana katılmaması, isyanın potansiyel çapını hayli darattı. Şırnak havalisi, Irak'a yakınlığı ve aşiretlerinin güvenilirliği nedeniyle özellikle önemliydi. İddialara göre, Şeyh Sait Şırnak'tan yardım almadıkça isyanın başarı şansı düşüktür. Fakat Şırnak aşiretleri katılmayınca tüm diğer komşu aşiretlerin isyana katılması beklenebilirdi; o zaman, muhabere ve birliklerin hızlı hareketi gibi önemli unsurların neredeyse imkânsız olduğu bir bölgede Türkler'in pek çok yerde aynı zamanda başlayan bir isyanı bastırması hayli zor olacaktı. Liderler, Şırnak aşiretlerinin, ancak İngilizler'den yardım alırsa isyana katılacaklarını düşünmüştür. O zaman Sivas'ı ele geçirmek bile mümkün olabilirdi.

Muhtemelen Beytüşşebap Ayaklanması'ndan sonra firar etmiş

olan eski bir zabit olan İngiliz istihbarat kaynağı, Nisan 1924 itibarıyla, Halepli ve Erzurumlu Hristiyanlar'dan ve Ermeniler'den gelen yardım tekliflerinin reddedilmiş olduğundan emindi. Zira, din adına verildiği iddia edilen bir mücadeleyi sürdüreren isyancıların kâfirlerin yardım kabul etmesi imkânsız. Gerçekten de, üzerinde Şeyh Sait'e yardım tekliflerini ihtiya eden mektuplar bulunan Halepli bir Hristiyan'ın Urfa'da Türkler tarafından yakalanarak idam edilmiş olduğu rapor edilmiştir. Buna rağmen, Büyük Britanya'dan gelecek kesin bir yardım teklifinin, "en katı dinî tabulara bile gelebe çalabilecegi" de öne sürülmüştür. ⁽¹³⁾

İsyana katılım açısından, milliyetçiliğin haricinde başka sâikler de etkili olmuştur. Özellikle, aşiret insanının, reisleri, şeyhleri veya ağaları peşlerinden gelmelerini istediklerinde gerçekten de onları takip etmeye mütemayil olduğu dikkate alınmalıdır. Öte taraftan, bazı reisler, diğer aşiretlerle ve hükümet temsilcileriyle aralarındaki eski hesapları kapatmak, intikam almak için isyanı bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir.

Bu nedenlerle, gerek Kurmançı ve gerekse Zaza Alevi aşiretleri isyana katılmamışlardı. Bu, isyancılar için önemli bir talihsizlikti. Der simli Alevi aşiretleri, 1920-1921 Koçgiri İsyani'ndan beri, Kemalistler'e karşı mücadelede hayli tecrübe sahibi olmuşlardır -bu isyan esnasında milliyetçi gayelerini ilân etmiş oldukları da, altın çizerek belirtmek gerek. Seyrek de olsa ayaklanması ve küçük çaplı gerilla savaşı, Şeyh Said İsyانına kadar devam etmişti. Aleviler'in özellikle Hornek ve Lolan'ın isyana katılmaması, Türk birliklerinin bu aşiretlerin yaşadığı bölgelerden rahatlıkla gecebilme mânâsına gelmekteydi. Aleviler'in destek vermemesi, âsilerin harekât alanını iyice daraltırken mukabilinde Türkler'in işgal ederek pasifize etmeleri gereken alanı iyice daraltmıştır. ⁽¹⁴⁾ Aleviler'in isyana katılmamış olmaları, Şeyh Sait İsyamının Sünni bir devlete karşı başlatılmış bir Sünni isyanı olarak vasiplandırılmasına, dolayısıyla Kemalistler'in lâiklik programının gelişmesine de yol açmıştır.

İsyanın meydana gelmiş olduğu bölgeler, iktisadi açıdan da zayıftılar. I. Dünya Savaşı hayli yıkım getirmiştir; Ermeniler'in büyük çoğunluğu bölgeyi terketmiştir, ve ticaret çoğunlukla aynı olarak ve tâkas usulüyle yapılmaktaydı. Çoğu köylü, başka mallarla takas etmek üzere tütün yetiştirmektedir (15). Açılık hüküm sürdürmektedir. Genç erkeklerin önemli bir kısmı askere alınmış ve I. Dünya Savaşı'nda ölmüş, kalanlar ise iş bulmak için Batı Anadolu'daki büyük kasaba ve şehirlere göçmüştür. İstanbul'daki 30.000 Kürt'ün çoğu, Zaza aşiretlerinden ve köylerinden gelmiştir. Küçük köylerin tenhâlaşması ve kudretli toprak sahiplerinin yokluğu da, toprağı olan köylüler ve mahalli eşrafın az miktarda da olsa isyana katılmasına katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu vaziyet, Nakşibendi tarikatı şeyhlerinin anlaşmazlıklarını çözmek açısından önemli bir rol yükümlenmelerine sebep olmaktadır. İsyanın meydana geldiği bölgelerde Şeyhler hayli nüfuz sahibiydiler. Şeyh Sait en kudretlileriydi.

Diyarbakır civarında düzlüklerde yaşayan ve toprak ağaları tarafından sindirilmiş ve onların hâkimiyeti altında bulunan aşiret dışı Kürtler de isyana katılmadılar. Bir akademisyen, Şeyh Said'in köylüleri isyana dâvet bile etmemiş olduğunu kaydetmektedir. Âsi aşiretler, köylülerin savaşta hiç bir işe yaramayacaklarını düşünmektediler. Şeyh Said İsyani, aşiretsel bir isyan olarak kaldı. Diyarbakır nüfusunun büyük bir çoğunluğu, 1925 senesinde Kürtler'den oluşmaktadır. Buna rağmen, şehrin Kürt eşrâfından kimse isyani desteklemedi. Hatta eşraftan bir aile Kemalistler'in safında yer aldı. Cemilpaşazâde ailesi efrâdından Kasım, Şeyh Said'in kuvvetleri 29 Şubat'ta taarruza geçmeden önce şehri terketti. Şehirde ihtilalci faaliyetleri caydıracak nitelikte büyük bir Türk garnizonun ve güçlü bir istihbarat şebekesi olduğu düşünülürse, Kürt eşrafın ve orta sınıfının, daha düşük bir Türk mevcudiyeti söz konusu olsaydı bile, şeyhlerin liderliğindeki aşiret kuvvetlerinin veya rüşdünü ispatlamamış bir Kürt milliyetçiliğinin safında yer alarak kendi konumlarını

tehlikeye sokmaları beklenemezdi. Onurunu korumak, sivil haklar ve daha iyi iktisadi şartlar için mücadele etmek başka, silahlı bir Türk tepkisiyle karşı karşıya kalmak başka şeydi..

Diyarbakır ve İsyana bulunan bölgelerdeki diğer kasabaların alt ve çalışan sınıflara mensup Kürtler de ayaklanmadılar. Bazılarının asilerin kazanmasını istemiş oldukları şüphesiz, fakat hiç biri örgütlenmiş değildi. İsyana liderlerinin de bu kesimden hiç bir şey beklememiş oldukları aşıkâr. İsyani örgütleyenlerin gündeminde, alt sınıfları örgütlemeye ve hatta propaganda faaliyetlerine pek yer yoktu. Bu kesimlerin, hem sayı hem de etkinlik açısından fazla önemli değildi. Azadî, gizli bir şekilde örgütlenmekteydi; oysa, 1921'de kurulmasından beri hadiseler çok hızlı gelişmişti. Dahası, Türk istihbaratı sürekli tetikteydi. Tüm bu gerçekler, eğitimsiz, sefalet içinde yayaşan köylüler ve kasaba alt sınıfları içinde milliyetçi hissiyatı filizlendirmek gibi zaman kaybınevinden bir faaliyeti ve geniş sayıda adam toplama faaliyetlerini imkansızlaştıran amiller arasındadır.

Bölünmüşlük sadece köylüler ve kasabada yaşayan alt sınıflar arasında değil, aşıretlerin kendi aralarında da önemli bir olguydu. Aşıretler arasında, Sünni-Alevi ayrımculığının dışında, bir de aşıret kavgaları ve kan davaları vardı. Bu anlaşmazlıklar geçici de olsa çözümleyebilecek konumda olan tek grup, şeyhlerdi. 1847 senesinde emirliklerin yıkımından sonra Kürdistan'da şeyhlerin kudretli bir konuma yükselmesi, I. Bölüm'de tartışılmıştı. Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarına mensup şeyhler, gerekli ve dolayısıyla Kürtler'in tüm siyasi, dini ve manevi ihtiyaçlarını karşılayan insanlar olarak sahnede yerlerini almış bulunuyorlardı.

Nakşibendi tarikatı ve şeyhleri, İsyana en önemli liderleri idi. Bu, geleneksel konumları ve Kürtler'in onlara karşı duyduğu büyük saygıdan kaynaklanmaktaydı. Diğer bir sebep de, çoğu Türk ordusundan gelen zabıtler olan Azadî liderlerinin, Kürt halkın zabıtler-

den ziyade şeyhleri destekleyeceğini ve izleyeceğini farketmiş olmasıdır. Şeyhler, "isyanın görünen liderleri olmaliydi".¹⁶

Beytüşşebep Ayaklanması'nın ardından yüzlerce asker kökenli Azadî üyesinin tutuklanmasının ardından, isyana liderlik etmek için geriye yalnızca şeyhler kalmış oluyordu. Bu, kaçınılmaz bir duruma gelmişti. Dolayısıyla, isyanın baş kumandanlığı mevkisi de, en saygın, en mübarek ve en güvenilir milliyetçiye yani Palu ve Hınıs şeyhi Şeyh Said'e kalmaktaydı.

Şeyh Said'in dedesi, 18. yüzyıl ortalarında Diyarbakır civarındaki Septi köyüne yerleşmiş, oradan da Palu'ya geçerek şeyhlik vazifesi ve faaliyetlerini burada sürdürmüştü. Şeyh Ali, beyler ve ağalar arasında çıkan ve şüphesiz kendisinin de payı olan bir anlaşmazlık sebebiyle buradan da ayrılmak durumunda kalmıştı. Yerleşmek için seçtiği mahal, Erzurum vilayetinin bir kazası olan Hınıs oldu. Evlenerek ağa ve beyler arasında nüfuz elde etti ve onların müdahalesiyle Palu'ya dönmesi mümkün oldu. Şeyh Ali'nin beş oğlu oldu. En yaşlısı olan Mahmud, Said'in babasıydı. Şeyh Ali hakkın rahmetine kavuşunca, türbesi ziyaretgâh haline geldi ve bir evliya rütbESİNE erişti. Izleyen yıllarda, türbesi binlerce ziyaretçi tarafından ziyaret edildi ve getirilen hediyeler aileyi zenginleştirerek nüfuzunun artmasına yaradı.

Şeyh Sait, 1865'te Palu'da doğduğuna göre, isyanın başladığı tarihte yaklaşık altmış yaşındaydı.⁽¹⁷⁾ Doğumundan bir kaç yıl sonra, babası, Şeyh Ali'nin bir tekke kurmuş olduğu Hınıs'a döndü. Şeyh Said, Hınıs'ta Kur'an-ı Kerim ve fıkıh ilimleri tediş eylesdi; rehberi, muhtemelen babasıydı. Şeyh Said, babasının ölümü üzerine, ailinin ve tekkelerin reisi rütbESİNE kavuştu. 1907 gibi erken bir tarihte Doğu Viyatlarını gezerek Hamidiye aşiretlerinin reisleriyle tanıştı. El-Hariri ve Bediuzzaman Hamadani'nın şiirlerini ezbere okuması sebebiyle bu dönemde kendisine Bediuzzaman lakabı

verildi. İngiliz istihbarat raporlarına göre, Şeyh Said yine bir dönemde Meclis-i Mebusan'daki Kürt mebusları, radikal bir parti kurmaları yolunda ikaz etmekteydi.

Şeyh Said'in kardeşleri, farklı yerlere yerleşmişlerdi. Adil, Halep civarında öldürülüdü. Bahattin, Hınıs'ta Kur'an hatmederken öldürülüdü; Abdurrahim, aynı yıl öldü. 1925 senesinde, ikisi de şeyh olan diğer iki kardeşinden Mehdi, Kelhası köyünde yaşamaktaydı ve sınırsel bir rahatsızlıktan müzdaripti. İsyancı liderlerinden olan Şeyh Tahir ise, hâlâ bölgedeydi; isyandan sonra Palu'yu terketti. Metin Toker'e göre, Şeyh Said ailesinin yirmi mensubu 1925 senesinde hâlâ Palu'da meskûn bulunmaktaydılar. Aile mensubu Saadettin Gonur, müftü oldu. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza da dahil olmak üzere, ailenni pek çok diğer mensubu, daha sonra siyasi partilerin onde gelen üyeleri arasında yer alarak Meclise de girdiler.¹⁸

Şeyh Said, geleneğe uyarak, kızlarını ve biraderlerinin kızlarını, ailennin nüfuzuna ve kudretine katkıda bulunabilecek şeyhlerle ve aşiret reisleriyle nikâhladı. Kendisi ise, nüfuzunu Zaza bölgesinin dışına doğru genişletebilmek amacıyla cibrân aşiretlerinden bir Kurmancı kızını nikahına aldı. Karısı, Halid Bey Cibrân'ın teyze veya halası olabilir. Bu, Şeyh'in, Azadî'nin ilk başkanının eniştesi olduğu anlamına gelir. Şeyh Said, 1925'te sıhhâti kuvvetli ve yakışıklı bir adamdı. Ak sakalına kına yakılmıştı ve gözleri şehla bakardı. Said, Şeyh olarak ve kardeşlerinin konumu sayesinde Kurdistan'ın belki de en müreffeh adamydı. Büyük koyun sürüleri vardı; emrinde 120 çoban çalışmaktadır. Sürüleri, Paluve Hınıs arasındaki geniş meralarda yayılırdı. Demek ki, iki kasaba arasındaki tüm köylerde ve sürülerin satılmak üzere götürüldüğü Diyarbakır ve Halep'te de namı bilinirdi. Şeyh Said, sadece isyan bölgesinde ve ötesinde yaşayan cümle mevki sahibi insanı tanımkla kalmazdı; o ve adamları, bölgenin her karışını avuçlarının içi gibi bilirlerdi. Büyük

sürüleri olması, sadece silah ve cephane almak için gerekli nakdi kaynakları sağlamakla kalmayıp, sürülerin stratejik bir biçimde dağılmış olması, aslı cephelerin kurulacağı mıntıkalarda yiyecek sorununun çözülmesini de sağlamaktaydı. İsyanın başlayacağını haber veren işaretlerden biri de, Halep'e her zaman on sürü götürüren Ali Rıza'nın, Aralık 1924'te bu kez yirmi sürü götürmesi oldu.¹⁹ Türk istihbaratı, muhtemelen buunun da farkına varmıştı.

Şeyh Said'i, tanımış olan Mela Hesen, Şeyh Said'in yılmaز bir milliyetçi olduğunu ve istismara karşı olduğunu, kendisiyle görüşen Van Bruinessen'e altını çizerek belirtmiştir. Şeyh, "kendi tarikatına mensup olan ve milliyetçilerle hiçbir ilişki kurmayarak kendi menfaatlerinden başka hiç bir şey düşünmeyen diğer şeyhleri" tenkid etmektedir. Bir defasında, Kurdistan'daki Nakşibendi şeyhlerinin, dini bir tarikatten ziyade, "bir haydut çetesи" görünümü arzetmeye olduğun söylemiştir. Bu açıklamadan yola çıkarak, Şeyh Said'in isyanı yaymakta ve liderliğini üstlenmekteki gayelerinden birinin de, Kurdistan'daki Nakşibendi tarikatını islah etmek olduğu çıkışsanabilir. Bu hedefe varmak için izlenebilecek yollardan biri de, milliyetçileri ve gayelerini kullanmak olabilirdi. Laiklik tehdidi, Kurdistan'daki dini yapılanmaları daha disiplinli bir hale getirebilirdi. Nakşibendi tarikatı bünyesinde görülen yozlaşma, isyanda tarikattan ziyade Şeyh Said'in şahsiyetinin önemli bir rol oynamış olmasını izah edebilir. Bu bünyevi kusura rağmen, Şeyh Said İsyani, Libya'da İtalyanlar'a karşı mücadele eden Sanusî Bedeviler'inin isyanlarından daha iyi örgütlenmiş bulunmaktaydı. Van Bruinessen'e göre, bunun sebebi, Sanusî şeyhleri halifelerini doğrudan doğruya tek bir kabileye veya klana göndermekteyken, Kurdistan'daki şeyhlerin birden fazla aşirette müridleri olması halidir²⁰. Mesela, Şeyh Abdullah ve Şeyh Said'in hem Kurmançı, hem de Zaza aşiretler: arasında müridleri vardı. Bu durum, nikah vasıtasiyla başarılı olmuştu ve politik hesapların sonucuydu.

2. Bölüm de de belirtilmiş olduğu gibi, Şeyh Said, 1924'te toplanan ilk Azadî kongresinin en faal milliyetçi mensubuydu. Aşiret reisleri ve eski Hamidiye kumandanlarının temkinli hareket etmekte oldukları bir esnada, Şeyh Said onları isyanın lüzmuna iknâ etmişti. Şeyh Said, daha sonraki tüm Azadî kongre ve toplantıların da en önde gelen üye haline gelmiş bulunuyordu. Beytüşşebap Ayaklanması'nın ardından Azadî liderlerinin mühim bir kısmının, tutuklanması, onun liderliğini bir mecburiyet haline getirmiş bulunuyordu.

Ası Kürt Kuvvetler Ve Tenkil Harekâtına Katılan Türk Kuvvetlerine Dâir Rakamlar

İsyana dâir pek çok değerlendirmede, Kürtler'in 15.000 silahlı adamı seferber etmeye muktedir bir durumda bulundukları belirtilmektedir. Bazı tahminler, 10.000 gibi bir rakama kadar düşebilmektedir. 10.000'den daha küçük ve 20.000'den daha büyük rakamlar öne süren kaynaklara rastlandı. 15.000 rakamının iyi bir tahmin olduğu anlaşılıyor. Kaçının atı, mevzeri veya palası olduğunu tahmin etmek mümkün değil⁽²¹⁾. Türk birliklerindeki asker sayısını hesaplamak daha kolay İngiliz istihbaratı, Türk ordusunu ve büyümekte olan hava kuvvetini çok dikkatli bir şekilde izlemekteydi. Irak hududundaki savaşımlar artış gösterdikçe bu daha da gelişti. Lozan Andlaşması'nı izleyen dönemde, İngiliz hükümetinin çeşitli kademelevelsindeki ilgili memurlara düzenli olarak rapor gönderilmemektedi. Türk ordusundaki asker sayısına dâir tahminler ihtiya eden raporlar içinde bulabildiğim en iyisi ve isyan tarihine en yakın olanı, Bağdat'taki Hava İstihbarat Karargâhi'nda 20 Mayıs 1925 tarihinde hazırlanmış olan bir rapordur. Bu raporlar, farklı kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır. Musul'daki hava isihbaratı en önemli kaynaktı. Nisan ortalarında, isyan bölgesinde ve Irak hududuna kadar 170 millik alanda mevzilenmiş bulunan asker sayısı, tahminen 52.000'di⁽²²⁾. Raporu hazırlayan görevli, rakamların değişken olduğunu da belirtmektedir. Savaş Bakanlığı istihbaratında hazırlanmış olan bir

muhtıradı, raporda dörde dokuz olarak hesaplanmış olan mavzertayın nisbetinin Savaş Bakanlığı tahminlerine yakın olduğu belirtilmektedir.

20 Mayıs 1925 raporunun kaynağı, aynı tarihte yapılan ve isyan bölgesinde 53.000 askerin mevzilenmiş bulunduğu tahminine yer veren diğer bir rapordur. İki tahmin arasındaki 1.000 kişilik fark, ön-raporda toplam 15.000 tayın olarak hesaplanan 7. Kolordu mevcudunun, nihai raporda 14.000 olarak hesaplanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ön-raporda mavzer sayısı 28.000, süvari kılıcı sayısı ise 2.100 olarak hesaplanmışken, nihai raporda 23.000 ve 1920 rakamları yer almaktaydı. Ön-raporda mevziler şöyle verilmektedir: 5. Kolordu Karargahı Lice'de; 7. Fırka Hani'de; 41. Fırka ise Silvan'daydı. Bu fırkalar tamamıyla seferberlik halindeydiler. Kısmen seferber edildiği sanılan 7. Kolordu karargâhı Diyarbakır'daydı; 2. Fırka Bitlis; 17. Fırka Eğil; 1. Süvari Fırka Mardin'de mevzilenmişlerdi. 6. Kolordu (5. Fırkası seferber edilmemişti) Çabatca'nın kuzeyinde; 9. Kolordu 12. Fırka ise seferber edilmemiş olarak Gungun ve Muş arasında konum almıştı. 8. Kolordu, 3. Fırka, 11. Alay ise Çabatca'da mevzi almıştı⁽²³⁾.

Bölgeye demiryolu vasıtasyyla sevk edilen kuvvetler:

<u>V. Kolordu</u>	<u>Kılıç</u>	<u>Tüfek</u>	<u>Silah</u>
7. Piyade Fırkası	50	6.750	24
41.Piyade Fırkası	50	6.750	24
Birlikler	-	1.500	-
P.A. için VII.Kor.'a tak. kuw.	-	9.250	-
1. Süvari F. için (isyanın başlamasıyla tamamen yokoldu)	<u>500</u>	<u>—</u>	<u>—</u>
TOPLAM	600	24.250	48

Harekâtlara katılan ve muhtemelen harp kabiliyeti olan diğer birlikler:

	<u>Kılıç</u>	<u>Tüfek</u>	<u>Silah</u>
V. Kolordu	100	18.500	48
5. Fırka	50	6.750	12
VII. Kolordu	1.600	15.750	48
Birlikler	-	3.000	-
3 Sınır Taburu	-	3.000	-
Jandarma	<u>--</u>	<u>7.000</u>	<u>--</u>
TOPLAM	1.750	54.000	108

Tablo 3. Doğu Vilayetlerindeki Türk Birliklerinin Sayısı, 20 Haziran 1925.

1. Mevcut Kuvvetler, 15. 2. 1925

VII. Kolordu	Kılıç	Tüfek	Silah
8. Süvari Fırkası.....	500	--	8
28. Piyade Alayı.....	--	500	--
1. Süvari Fırkası.....	500	--	8
14. Süvari Fırkası.....	500	--	8
2. Piyade Fırkası.....	50	3.000	24
17. Piyade Fırkası.....	<u>50</u>	<u>3.000</u>	<u>24</u>
Toplam:	1.600	6.500	72

Istanbul'daki İngiliz askeri ataşesi Binbaşı R. E. Harenc, 20 Temmuz 1925 tarihinde isyan bölgesinde bulunan Türk askeri kuvvetlerinin tahmini sayısını 54.000 olarak kaydettiği bir rapor sundu. Vermiş olduğu tahmini rakamlar, Nisan ortası tahminlerine göre 4.000'de 3.000 nisbetinde daha azdı. Bu fark, Kurtler'in Mart-Nisan aylarındaki uğramış oldukları yenilgilerden sonra asker sayısında küçük bir düşüş olduğuna işaret ediyor olabilir (24).

Harenc'in hesaplarına göre, isyan bölgesindeki tahmini 50.000 Türk askerinin yaklaşık yarısı, bölgeye demiryolu ile sevk edilmişti. Demek oluyor ki, Şeyh Said kuvvetlerine karşı bölgede mevzilenen Türk kuvvetlerinin yarısından daha fazlası, bölgeye isyan başladıkten sonra sevk edilmişlerdi. Bunun bir anlamı da, Azadîyi sıkı bir istihbarat şebekesiyle izlemiş olmalarına rağmen, Türkler isyanın bu kadar geniş çaplı olabileceğini tahmin edememişlerdi.

Şeyh Said Isyani'na karşı mevzilenen Türk kuvvetlerinin dağılımı, yerlesimi ve subayları hakkında İngiliz istihbaratı tarafından edinilen bilgiler şunlardır.

3. Müttefîlik Karargâhı:

Ferik Kâzım Paşa

VII. Kolordu Karagâhı:

Mirliva Mursali

Şef Sinyal Subayı Kaymakam Yusuf Ziya

Ağır Silahlar:

2 batarya, 8 sahra topu

1 batarya, 4 Şnayder havan topu

1 batarya, 2 uçaksavar (cephanenin uygun olmaması sebebiyle iş görmüyor)

17. Fırka Karargâhı:

Kaymakam Cemil Hacı (daha önce 3. Mütettişlik erkânındaydı)

63. Alay:

Binbaşı İsmail Hakkı (muvazzaf)

1/63. Binbaşı Lütfi

2/63. Yüzbaşı Nuri Veysi (muvazzaf)

3/63. Binbaşı Avni (daha önce VII. Kolordu, 2. Fırka erkânındaydı)

36. Alay (17. Fırka'ya bağlı):

Kaymakam Muhammed Şahin

1/36. Alay, Binbaşı Şükrû

2/36. Alay, (sadece iki tabur)

6. Alay (17. Fırka'ya bağlı):

Kaymakam Ali Timur

1/6. Alay

2/6. Alay

(Yalnızca iki tabur), 2 batarya, 8 havan topu

Harput'ta 17. Fırka kumanda Subayı kumandasında:

25. Alay:

Kaymakam Murat

1 batarya, sahra topu

2. Fırka Karargâhi:

Miralay Ali (muvazzaf)

18. Alay (Garzan'daki iki tabur hariç)

1. Alay (Bitlis-Van)

62. Alay (Bitlis'te 2. Fırka'ya bağlı)

14. Süvari Fırka Karargâhı:

Miralay Suphi

3.Alay

5.Alay

54.Alay

14.Fırka ağır silahlar (1 batarya ve 4 havan topu)

1.Süvari Fırka (Mardin'de yeniden düzenleniyor)

V.Kolordu Karargâhı (Diyarbakır):

Mirliva Hacı Paşa

Ağır Silahlar:

1 batarya, 4 howitzer

1 batarya, 4 sahra topu

1 batarya, 4 havan topu

41. Fırka Karargâhı, (Diyarbakır'ın 3 mil kuzeydoğusunda, Tel Alo'da; Diyarbakır'ın doğusunda Silvan istikametinde yapılan harekatlardan sorumlu)

Miralay Cemil Cahid

16. Alay (27 Mart 1925'te, Diyarbakır'ın kuzeyindeki Kadıköy'de mevzilenmiş 3 tabur)

19. Alay (3 tabur)

12.Alay (3 tabur), Sor'da

41. Fırka Ağır Silahlar:

1 batarya, 4 sahra topu

2 batarya, 8 havan topu

(Nisan 1925'te Doğu vilayetlerinde bulunan Türk zabitlerin kısmı bir listesi için bkz. Ek-VII.)

İSYAN VE SONRASI

Şeyh Sait İsyani, 8 Şubat tarihinde henüz tam kemale erişmeden patlak verdiğinde, isyan kuvvetleri takriben 15.000 kişiden oluşmaktadır. Başlangıçta sayı olarak takriben 25.000 kişilik bir Türk ordusuyla karşı karşıya kaldılar. Bu rakama, tüfekleri olmayan takviye kuvvetleri de dahildi. Şayet dörde dokuzluk bir tüfek-tayın nisbeti arzeden İngiliz istihbaratının hesapları doğruya, asilerin karşısındaki Türk birlikleri 12.000 silahlı askerden mürekkepti. Fakat Türkler, 1 Nisan'dan itibaren 52.000 kişilik bir güce ulaştılar, yaklaşık 25.000 silahlı askerleri vardı.

İsyan, kararaştırılan tarihten çok daha önce Piran'da patlak verdi. Şeyh Sait, Hasan Hüsnü adlı bir mülazım kumandasındaki on kişilik bir jandarma müfrezesiyle yüz kişiden daha fazla olan kendi muhafizleri arasında bir çatışma meydana gelmesinin ardından, genel isyan ilan etmeye mecbur kaldı. Jandarmalar, Şeyh Said'in himayesine sığınmak üzere Piran'a kaçmış olan beş kanun kaçağını yakalamaya çalışiyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla, jandarmalara ateş açma emrini veren Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim'di; bir jandarma eri öldürülmüş, biri mülazım olmak üzere iki jandarma yaralanmıştı. Bu vak'a, Şeyh Said'in Türk ordusunun bundan böyle girişeceği

faaliyetler konusunda hassaslaşmasına ve isyanı başlatmasına sebebiyet vermiş olmalı. Şeyh Said'in taraftarlarından Mudanlı Faki Hasanlı, isyanın başlamasıyla birlikte şehrİN valisi ilan edildi⁽¹⁾.

Olaylar, Piran vak'asından sonra hızla tırmanışa geçti. Şeyh Said'in daimi isyan çağrısı, Ankara hükümetini tel'in etmesi; Kürt miliyetçiliği, din ve halifeliğin tekrar kurulması yolunda mücadele, halkın hafızasında hâlâ tazeydi. Şeyh Said, Piran vak'asından sonra kardeşi Tahir'in yaşamakta olduğu Serdi köyüne döndü. Kaza idari merkezi Lice'ye taarruz planları burada yapıldı. Şeyh Tahir, 20 kişilik kuvvetiyle 10 Şubat günü Lice postanesini, 11 Şubat'ta Gence postanesini soydu. Bu iki olaydan sonra gerçek manada bir isyana doğru gidişi durdurmak imkansız bir hale gelmişti.

Şeyh Said, isyanın kontrolünü ele aldı. Dört kumandanı ile birlikte Murat Suyu'nun güneyindeki Darahini'ye 14 Şubat günü taarruz ederek kazayı ele geçirdiler; kaymakam ve memurları esir aldılar. Şeyh Said, aynı gün bir fetva çıkararak emir **el- mücahidin** rütbesini ilan etti. Fetvâsında, Nakşibendi tarikatının lideri, İslam'ın ve halifenin temsilcisi olduğunun altını çizerek ifade etmekteydi. Darahini, Nakşibendi tarikatının geçici karargahı olacaktı. Esir alınan Türk askerleri Darahini'ye gönderilecek; vergiler Darahini'ye ödenecek ve mücahitler isyan bayrağını açacaklardı. Kendisi, isyanın başkumandanlığı vazifesini yükümlenmekteydi. 8 Ocak'ta Melekan'da kararlaştırılmış olduğu gibi dört cephe/ mıntıka daha olacaktı.

Şeyh Said, 16 Şubat günü Darahini'den ayrılarak güney istikametinde ilerledi. Bu arada, yolda 'mücahidler'e heyecan ve moral takviyesi yaptı. 20 Şubat günü Lice ele geçirildi ve Hınıl Salih Bey kumandasındaki kuvvetler Hani Boğazı'ndan geçerek Diyarbakır istikametinde gitmek üzere yola çıkarıldılar. Fırat'a göre, Salih Bey'in kumandasında 10.000 kişilik bir ası kuvveti vardı⁽²⁾. Kürtler, ilk kez

22 Şubat'ta Hani Boğazı'nda Türk kuvvetlerinin mukavemeti ile karşılaştılar.

Türkler, 120-130 süvariden oluşan 21. Süvari Alayı'nı Piran'a ve Yedinci Kolordu'dan 70-80 kişilik bir taburu Ergani Madeni'ne sevk etmişlerdi. Türk kumandanı 21. Alay kumanda zabiti Mülazım Hüseyin Hüsnü, Kürtler'le karşılaşmak üzere hareket etmezden evvel alayın zayıflığı sebebiyle harekâta gönderilmesine itiraz etmişti. Hüseyin Hüsnü'nün şikayetinde haklı olduğu anlaşılıacaktı; alayı, Hani Boğazı'nda bozguna uğratıldı. Alay güneşe doğru çekilerek iki tabur halinde tanzim edildi. Hüseyin Hüsnü, rütbesi sökülerken Diyarbakır'da hapsedildi. Yedinci Kolordu Taburu da, Kürt taarruzu sırasında çekilmek zorunda kaldı ve 21. Alay taburlarıyla birleşti. Bu bozgunların ardından 20 Şubat günü Mardin'den ayrılarak Diyarbakır yoluyla Piran istikametinde harekete geçen 1. Süvari Fırkası ile 11. ve 14. Alaylar'ı, 22-27 Şubat'ta Kürtler'le muharebeye girdi; bu kuvvetler de bozguna uğrayarak yeniden tanzim edilmek üzere Mardin'e geri çekildiler. İki zabit kumandasındaki bir tabur, kayıp vermeksiz Harput'a kaçmayı başardı.

Kürt asiler, dört havan topu ile tüm cephane, mühimmat ve makineli tüfeklerin de dahil olduğu silahları ele geçirmişlerdi. Türk zabitlerinin çoğu (muhtemelen mühim bir kısmı Kurt kökenliydi) silahsızlandırılarak esir alındılar; daha sonra ise serbest bırakılarak evlerine dönümleri söylendi. Muharebelerde, iki zabit öldü ve yirmi altısı esir alındı. 14. Alay kumanda subayı Yarbay Kâzım yaralanmış ve 11. Alay'dan iki kumanda subayı kaybolmuştu. Kaçmayı başaran beş zabit ise Diyarbakır'da hapsedildi⁽³⁾.

Yine Şubat'ın ikinci yarısında, Şeyh Said, diğer aşiretleri de isyana katılmaya ikna etmiş bulunuyordu. Diyarbakır ile Genç arasındaki Kiğı havalisinde yaşayan Sasunak ve Tatukan aşiretleri işbirliğine yanaşmamışlardı. Şeyh Said, İngiliz istihbaratının tahminlerine göre

4.000 kişilik bir kuvveti bu aşiretlerin üzerine gönderdi. Bu aşiretlerin reisi Hacı Musa Bey, 400 adamıyla birlikte öldürüldü. Bundan sonra, Şeyh Said'in asli kuvveti, 7.000 mücahidle Diyarbakır üzerine harekete geçti. Diyarbakır'a taarruz eden Kürt kuvvetlerine dair tahminler hayli farklılık gösterirse de, bu rakam 5.000 ile 10.000 arası bir rakam olmalıdır⁽⁴⁾. Şeyh Said, 28 Şubat günü kargâhını Diyarbakır'ın kuzeyindeki bir mahalde kurarak diğer cephelerle rabıtasını buradan devam etti. Takviye isteyerek, Milan aşiretinden İbrahim Bey'in oğlu Mahmud Bey'e güneyden Diyarbakır'a taarruzu başlatması emrini verdi. Fakat beş gün sonra Mahmud'dan hâlâ haber yoktu.

Şeyh Said, 2 Mart günü Diyarbakır'a taarruza geçti. Beş gün boyunca süren vahşet dolu bir kuşatma yaşandı; Kürtler, "Allahuekber! Teslim olun!" diye bağırrarak sayıca az, fakat cesur Türk birliklerine karşı savaşmışlardı. 7-8 Mart gecesi, seçilmiş olan 70 ası, içerdeki bazı Zazalar'ın da yardımıyla ve duvarlardaki gediklerden ve tünelerden yararlanarak içeri girmeyi başardılar. Ancak, Türk komandan Mürsel Paşa, kuzey duvarlarından hızla gedik almış olan güney duvarlarına geçerek ası kuvvetleri püskürttü. Şeyh Said, duvarlarda gedik açma, altlarından kuyu kazma girişimlerinde ve kararlı Türk mukavemeti karşısında başarısız kalmaları üzerine çekilme emri verdi⁽⁵⁾. Diyarbakır, 27 Mart'ta Kürtler, yaklaşmakta olan Türk kuvvetleri karşısında mevzilerini terketmeye mecbur olana deigin kuşatma altında kaldı.

Bir taraftan Şeyh Said Diyarbakır taarruzu için hazırlık yaparken, diğer taraftan öteki cephelerde de faaliyet sürmekteydi. Diyarbakır asiler tarafından kuşatılırken, savaş, kuzeye doğru ilerleyerek 27 Şubat günü kuzey sınırını oluşturacak olan Kiğı'ya dayanmıştı. Diğer taraftan da, Şeyh Said'in kardeşi Abdurrahim kumandasındaki kuvvetler güneye doğru ilerlemektedir. Abdurrahim'in kuvvetleri,

29 Şubat günü Maden'i, birkaç gün sonra Çernik'i zaptettiler. Çernik'te Siverek kazasından Şeyh Eyüb'ün kumandasında 500 kişi daha asi kuvvetlere katıldı. Büyüyen asi kuvvetleri, Ergani'yi de zaptettikten sonra, van Bruinessen'in verdiği bilgilere göre, Diyarbakır'da Şeyh Said'e katılmak üzere buradan ayrıldılar. Batıdaki Elazığ-Harput cephesi, Gökdereli Şeyh Şerif kumandasındaydı. Ona, Şaki Yado ve Çabakçur (Bingöl) havalisinin batısındaki aşiretler yardım etmekteydi. Bu mıntıkkadaki kuvvetler, 21 Şubat günü Palu'yu işgal ettikten sonra Elazığ'a doğru hareketlerine devam ederek 5 Mart günü Elazığ'a girdiler. Elazığ eşrafı, halkla, "bu şeyhler halifeliği ve Şeriat'ı yeniden kuracak ve onlara yardım etmek vazifemizdir," demiş, bu yüzden de Elazığ'a kimsenin burnu kanamadan girmek mümkün olmuştu. Elazığ müftüsü Mehmet Efendi vali tayin edildi ve bu durum, Dersim'deki yetkililere telgrafla bildirildi. Aynı gün, 6 Mart'ta, Şeyh Şerif'in karargâhi haline gelen Elazığ'ın dışındaki Hüseynik köyünde bir cephane deposunda patlama oldu. Muhtemelen sabotaj sonucu gerçekleşmiş olan bu patlamadan sonra, asiler ve çoğu Kürt olan kasaba halkı arasında hava gerginleşti. Şeyh Şerif ve Şeyh Yado, gerginliğin üstesinden gelemediler⁽⁶⁾. Kasabaya barışçı bir şekilde girmiş olmalarına rağmen, asiler kasabayı yağmaladılar, eziyet ve tecavüze giriştiler. Hapishane boşaltılarak yerlerine hükümet memurları hapsedildiler. Ahaliden bazı gençler öylesine gazaba geldiler ki, silahlanarak talancı asileri kasabadan sürdüler.

Bu esnada, Kâzım Bey'in kumandasındaki Türk kuvvetleri, asilerle Kürt ahalî arasındaki gerginlikten yararlanarak kasabaya girdiler ve asileri Murad Suyu'nun kuzeyine kadar takip ettiler. Şeyh Şerif kuvvetleri, Dersim yamaçlarına iltica ederek buradaki Alevi aşiretleri kendi saflarına çekmeyi ümidi ettiler. Fakat aksine, Aleviler asilere katılmadıkları gibi, pek çoğunu öldürerek Palu Ovası'nda Türk kuvvetlerine doğru takip ettiler. Burada, 3 Nisan günü, Mendo

Boğazi'nda meşe ağaçlarının arasına gizlenen asiler, Kâzım Bey kuvvetlerine bir tuzak hazırladılar. Şaşırıtmaca taarruza rağmen Kâzım Bey kumandasındaki kuvvetler, 24 saatlik bir muharebeden sonra boğazdan geçmeyi başardılar ve asileri kılıçtan geçirdiler. Şeyh Şerif, birkaç hoca ve aşiret reisi, Şeyh Said kuvvetlerine katılmak üzere Çabakçur'a kaçtılar. Kâzım Bey, Şeyh Şerif'in peşinden giderek 6 Nisan'da Çabakçur'a girdi. Şeyh Said, o tarihte Çabakçur'daydı; fakat 300 süvarisi ile birlikte Solhan'a kaçmak zorunda kaldı. Şeyh Said'in kaçışından sonra, Kâzım Bey bu mıntıka'da hükümet kontrolünü yeniden tesis etmeye girdi. 8 Nisan tarihinde, Kâzım Bey kuvvetleri, kaymakam Sami Bey kuman dasında ve Erzurum'dan gelen diğer bir Türk kuvvetiyle takviye edildi. Kâzım Bey, kumandayı Sami Bey'e devrederek Palu'ya döndü. Ancak, asilerin kasabadan püskürtülmesine yardım eden Elazığ eşrafı, isyanın bastırılmasından sonra Türk hükümeti tarafından cezalandırıldı. Bir çoğu, hükümet tarafından asileri ve işbirlikçilerini cezalandırmak üzere kurulmuş olan istiklal mahkemelerinde yargılanarak asıldılar. Diğerleri ise Türkiye'nin batısına sürgün edildiler⁽⁷⁾.

Elazığ'ın işgalini takip eden hadiseler, şehrin Avrupalı bir sakini tarafından kaydedilmiştir. Ancak, bu notlar 23 Mart- 15 Nisan dönemini kapsar; yani, Dersimî ve Fırat tarafından verilen tarihlerden ikibuçuk hafta sonra başlar. Bu notlar, İngiliz istihbarat kaynakları dışında isyana ilişkin iki önemli kaynaktan biri olması sebebiyle incelenmeye değer⁽⁸⁾. (Bkz. Ek-VIII) Bu notlara göre, asiler 23 Mart tarihinde Elazığ'ı kuşatmış, bunun üzerine banka memurları Osmanlı Bankası'ndaki nakit parayı emniyete almak için bir çare aramışlardı. Vali ise, 24 Mart günü yirmibeş silahlı jandarma eşliğinde ve bir arabayla şehirden kaçmıştı. Bunun ardından, 300 Kürt şehrə girerek Hükümet konağı, Erzak Deposu ve Adliye Konağı'nı talana giriştiler. Hapishane açılarak mahkûmlar serbest bırakılmış;

mahkûmlar, hükümet memurlarının ve zengin şahısların evlerini göstermiş ve bu evler yağmalanmıştı. Tamamı Kürt olan hamallar ve oduncular da talana katılmışlardı.

Ertesi gün, 25 Mart'ta yağma hareketi devam etti. Askeri Malzeme Deposu yarısına kadar boşaltılmış, ardından içinde 4.000 Türk lirasına eşdeğerde tütün bulunan devlete ait, fakat Avrupalı kontrolündeki Régie (Tütün Rejis) talan edilmişti. Şeyh Şerif ve yeni vali Müftü Mehmet şehrə gelmiş, fakat nizamı tekrar tesis edememişlerdi. Bu talan sırasında, banka müdürleri kıymetli herşeyi bir arabaya yükleyerek Harpu'a kaçmışlardır.

26 Şubat tarihinde, bir taraftan talan devam ederken, bir taraftan da kasaba eşrafı milis kuvvetleri teşkil etmeye çabalamaktaydılar; "fakat pek istek yoktu", kasaba ahalisi, silahlarının asiler tarafından ellerinden alınmasından korkarak silahlarını göstermek istemişlerdi. Ancak Rasim Bey adlı bir zabit, bir grup genci etrafında toplamayı başarmış, milisler "derhal asilere karşı taarruza geçerek püskürtmüşler ve geride 50 ceset kalımıtı. Halk arasında da bir o kadar kayıp vardı." Elazığ'ın işgalinden dört gün sonra, asiler püskürtülmüş ve banka müdürleri geri dönmüş bulunuyorlardı. Telgrafla haberleşme tekrar mümkün olmuştu. Elazığ'da hâlâ tedirginlik vardı. Şeyh Şerif kuvvetleri püskürtülmüşse de, Murad Suyu'nun doğusuna veya kuzeyine çekilmemiş, hâlâ civarda bulunmaktadıryordılar. Bu esnada, 17. Fırka komandanı Nureddin Paşa ve kuvvetleri kasabaya imdada yetişmişti. Ancak, gelen kuvvetler kasabanın rahatlamasına yetecek kadar büyük olmakla birlikte, kasabaya taarruz etmeye yetecek kadar büyük değildi. Elazığ'ın ve Murad Suyu'nun kuzeyinde bulunan Çemişkezek halkın Dersim Kürtleri tarafından kılıçtan geçirildiği haberi de gelince, Elazığ'daki panik hayli şiddetlendi; bazı aileler, Murad Suyu'nun güneybatısında ve isyan bölgesi haricinde bulunan Malatya'ya hicrettiler.

Diyarbakır muharebesi için hazırlıklar yapılır ve muharebe gerçekleşirken, kuzeydeki faaliyetler de Çan Şeyhleri İbrahim, Mustafa ve Hasan'ın kumandasında devam etmekteydi. Çabakçur, 17 Şubat günü zaptedildi ve Şeyh Hasan kaymakam oldu. Çan Şeyhleri, 2.000 kişilik bir kuvvet toplayarak 20 Şubat günü Kişi üzerine taarruza geçtiler. Taarruz, Türk kuvvetlerinin mukavemeti ve 200 kişilik jandarma ve milis müfrezesine kumanda eden Binbaşı Tahsin'in başarılı kumandası karşısında hedefine ulaşamadı. Binbaşı Tahsin ve Türk müfrezesi, asilerin önüne geçip dar geçitlerde savunmaya girişmişti. Bu esnada, Harir bölgesinde oturan Hormek aşiretinden Mehmet Hulusi Efendi, 300 kişilik bir milis taburu teşkil ederek Türk müfrezesine katıldı. 27 Şubat'ta, asiler on ölü, beş yaralı vermişlerdi. Çan Şeyhleri, amaçlarına ulaşamadan ve Erzincan ile Erzurum'u işgal için aşiretlerden yardım temin edemeden Çabakçur'a çekildiler.

Aynı ası kuvvetleri, Varto'yu da zaptetmek istedilerse de, 8. Ordu'ya mensup Türk kuvvetlerinin üstün mukavemetiyle karşılaştılar. 8. Ordu kuvvetleri, bir tuzak sonucu yenilgiye uğradıklarında bile, Kürtler'i güneye sürmeye başardılar. Burada, Kurt soydaşları na karşı büyük bir heyecanla savaşan Hormek ve Lolan aşiretleriyle birleştiler. Aşiret savaşçıları, asilerin Erzurum istikametinde ilerlemelerine ve isyanın genişleyerek muhtemel bir kitlesel ayaklanmaya dönüşmesine mâni oldular⁽⁹⁾.

Diyarbakır haricinde en mühim mintika, Melekanlı Şeyh Abdullah, Şeyh Said oğlu Ali Rıza, Hasananlı Halid ve Cibran reisleri kumandasındaki kuzeydoğu mintikasıydı. Bu mintikada tatbik edilen strateji, Ali Rıza tarafından koordine ediliyordu ve kuzey mintikası Kişi'yi zaptetme gayretlerine stratejik olarak bağlanmıştı. Cibran reisleri, Solhan, Göynük, Varto, Malazgirt ve Muş'a; Şeyh Abdullah Erzurum'a ve Hasananlı Halid ile Ali Rıza ise Ağrı ve Bitlis'i zaptede-

rek bu şehirleri ele geçireceklerdi. Bitlis'i zaptederek bu şehirde tut-sak bulunan Azadî'nin iki lideri Halid Bey Cibran ve Yusuf Ziya'yı kurtarmak, bu cephedeki en mühim hedeflerden biriydi. Bu iki şahsiyetin kurtarılması halinde pek çok Kürt aşiretinin de ası saf-larına katılacağı ve bu kuvvetin güneye doğru ilerleyerek Irak-Türkiye sınır bölgesindeki Kürtler'le birleşeceği düşünülmektediydi; "Cibranlı Halid'in istiklal fikriyle zehirlenen en güçlü aşiretler bu bölgede idi."

Şeyh Abdullah, Solhan aşiret reisi Mehmet Ali Çeto ve Girnoslu Hacı Selim kumandasındaki Ömeran ve Meneşkurt aşiretleriyle birlikte 19 Şubat günü Şerafettin Dağları'ni aşarak Cibranlılar'ın hakim biçimde meskûn olduğu Karlova kazasını zaptetti. Bunun üzerine, Şeyh Abdullah, Cibran reisleri Kamil, Baba ve Mehmet'e gönderdiği emirde, "Bunların bütün atlı ve piyade kuvvetlerini alarak Mengil gediği üzerinden Varto'nun Hormek aşireti köylerini çiğneyip Varto merkezine doğru yürümelerini" istedi ⁽¹⁰⁾. Bu karar, felakete sebep olacaktı.

Hormek aşiretleri, 17 Şubat'ta ası kuvvetlerin ilerlemesinden haberdar olmuş ve ve Üstükran nahiyesinde toplanarak asilere karşı koyma kararı almışlardı; "bu halktan Veli Ağa, Ali Haydar, M. Şerif [bu konuda yararlandığım kitabın yazarı], M. Halid, Tatarlı Haydar, yüz kişilik bir kuvvetle Lolan aşireti köylerine giderek kararlarını bunlara kabul ettirip Lolanlı Kaner ile Selçuklu Hüseyin ve kuvvetleriyle Varto'nun savunmasına gitmişlerdi." 22 Şubat günü, Varto'nun güneyindeki Kasman köyünde, Cibran ve Hormek- Lolan aşiretleri bir kez daha çatışmaya girmişlerdi. Bu kez, iki tarafın da kaybedebileceği çok şey vardı. Sadece aşiret hâkimiyeti veya Sünni- Alevi farklılıklarını değil, Kürt milliyetçi ve ihtilâlcî hareketinin akibeti de belli olacaktı. Muharebe sadece yarı saat sürmekle birlikte, Şeyh Abdullah'ın Varto'yu zaptetme planlarının ve Erzurum istikametinde

ilerleyişinin ertelenmesine sebep oldu.

Şeyh Abdullah, Kasman köyü muharebesinin ardından Varto merkezinde bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve emekli Binbaşı Cibranlı Kasım ile istişareye girdi. Binbaşı Kasım, Şeyh Said'in askeri stratejisini tesbit edenlerden biriydi. Mesele, Varto merkezine taarruzun Hormek köylerini çiğneyerek mi, yoksa bu köylere uğramadan mı yapılacağıydı. Varto taarruzu, nihayet 12 Mart'ta şafak sökmeden 3 saat önce, 2.000 kişilik bir kuvvetle gerçekleştirildi. Şeyh Abdullah, muhtemelen İsmail ve Kasım'ın nüfuzundan istifade ederek, Varto merkezinde görev yapan 120 Kürt kökenli jandarmanın da desteğini temin etmiş bulunuyordu. Bu jandarmaların çoğu, Şeyh Said'in müridlerinden olan ve Diyarbakır ve Hazzo havalisinde yaşayan Zaza Kürtleriydi. Bu jandamlar, Kaymakam Vekili'nin Hormek ağalarından yardımmasına da mani oldular. Küçük bir Türk kuvveti ile mahalli milisler, yoklmazdan önce azimli bir mukavemet sergilediler. Şeyh Abdullah'ın amcası Mahmud da ölenler arasındaydı. Hormek aşiretlerinin mukavemeti ve meydan okuması, Şeyh Abdullah'ı beş gün sonra 16 Mart günü Varto'yu terke mecbur etti. Bu, Hınıs'a taarruza geçme ümidiinin de suya düşmesi demekti. Abdullah 1.000 kişilik bir kuvvetle 17 Mart günü, Varto ve Hınıs arasındaki Arpaderesi'ne taarruz etti. Arpaderesi'ndeki müsademe geceyarısına kadar devam etti; ve neticede Abdullah, Kirs köyüne çekilmek zorunda kaldı. Ali Rıza ile Cibranlı Halid Bey'in kardeşleri Selim ve Ahmet Beyler kuman dasındaki 200 kişilik son ası kuvveti de Varto'yu 19 Mart günü tere derek Malazgirt mintikasında Hasananolu Halid'in kuvvetlerine iltihak ettiler.

Bu arada Şeyh Ali Rıza ve mahiyeti Abdullah'a bir mektup yazarak tekrar Arpaderesi'ne taarruz etmesini istediler. Abdullah, bir mektup henüz eline ulaşamadan 500 kişilik bir müfreze teşkil ede

rek Muş'a taarruza geçti ve bozguna uğradı. Küçük bir jandarma birliği ve mahalli milislerle Murat Su köprüsünde karşılaşan âsi kuvvetler, Varto'ya çekilmek zorunda kaldılar.¹¹

Cibranlı Halid Bey ve Yusuf Ziya Bey, bu müsademenin ardından 19 veya 20 Mart günü idam edildiler. Abdullah'ın Muş ve Bitlis üzerine taarruz kararından caymasında, Murad köprüsü yenilgisi mi, yoksa Azadi liderlerini idamı mı daha etkili olmuştu, bunu kestirmek hayli güç bir iş. İdam haberi, Kürt kuvvetlerinin moralini bozmuştur. Murad Köprüsü yenilgisi ise mahalli aşiretleri isyana katılmaktan alikoymuştur. Böylelikle, mahalli hükümet yetkilileri de kanun ve nizamı temin etmek için gerekli tedbirleri alabilmiştir. Kürt âsi kuvvetleri, Mart sonundan itibaren Türk kuvvetlerinin gitikçe daha kuvvetli mukavemeti ile karşılaşmaktaydılar. Asiler, 20 Mart günü Sarıkamış istikametinden gelmekte olan, Talat Bey kumandasındaki 34. Alay ile bir müsademeye girerek kırk ölü verdiler. Türk kuvvetleri Hınıs istikametinde ilerlemeye devam ederken, Abdül-lah, kuvvetlerinin bir kısmını Arpaderesi'ni ele geçirmek için görevlendirme kararı aldıysa da bunda başarılı olamadı ve çatışmada on adam daha kaybetti. Osman Paşa kumandasındaki 3.000 kişiden mürekkep 12. Fırka da aynı gün Hınıs'a ulaştı ve ertesi gün (24 Mart) Arpaderesi'nin kuzeý yakasında mevzilendi. Bir gün sonra ise, 25 Mart günü, Osman Paşa kuvvetleri Hormek ve Lolan aşiretlerinin de yardımıyla Şeyh Abdullah'ı yenilgiye uğratarak ağır kayıplar verdirdiler. Abdullah ve adamları Şerafettin Dağları'na firar etmek zorunda kaldılar. Bu kaçış sırasında, Gomo-gorgo Boğazı'nda da yeni kayıplar verdiler. Bu çatışmadan sonra, Cibranlı Halid Bey'in amcası Hasan ve daha pek çok kişi, eski davaların intikamını almak isteyen fanatik Hormekliler tarafından öldürüldüler⁽¹²⁾. Hormekler'in öldüremediği diğer asiler de 12. Fırka süvarileri tarafından yok edildiler.

Osman Paşa, Varto'da karargâh kurarak ondan sonraki stratejisini tesbit etti. Takip eden haftalar da Hormekler ve asiler arasında meydana gelen çatışma ve kan davasıyla geçti. Asilere göre, Hormek ve Lolanlar'ın Türkler'le işbirliği, ihanetin en büyüğüydü. Çatışmalar, 200-300 kişilik eşit sayıda kuvvetler arasında meydana gelmektedi. Her çalışmada pek çok kişi ölüyordu. Asiler, kolay vazgeçmiyorlardı. Hasananlı Halid, Ali Rıza ve Cibranlı Ahmed ve Selim Beyler'in kumandasındaki 1.000 kişilik bir kuvvet, 27 Mart günü Varto'daki Osman Paşa kuvvetlerinin arkasında kalan Hınıs merkezine taarruza geçtiler. En az 27 kişi yoğun makineli tüfek ateşi altında can verdi. Asiler Malazgirt istikametinde geri çekilmek zorunda kaldılar. 3 Nisan günü, Miralay Talat Bey kumandasındaki 34. alay tarafından çembere alındılar. Hasananlı Halid, Ali Rıza ve 150 kişi daha çemberi yararak İran'daki Maku şehrine kaçtılar. Gariptir ki, asiler İran'dan da bir darbe yediler. Hasananlı Halid ve Ali Rıza, iltica talebinde bulunarak silahlarını İran hükümetine teslim ettiler. Fakat Zirgan aşireti reisi Kerim, bu şekilde davranışmayı reddetti. Bunun üzerine, İranlı askerlerle asiler arasında çıkan çatışmada 75 ası ve birkaç İran askeri öldü. İsyanın liderlerinden Hasananlı Halid, Ali Rıza, Fernande adında birisi ve hayatı kalan diğer 80 kişi derhal İranlı Kurt lider İsmail Sımkö'ya sığındılar⁽¹³⁾.

Şeyh Said İsyanı'nın önemli muharebe ve müsademelerinin çoğu, Mart ayı sonuna kadar tamamlanmış bulunuyordu. Asilerin, Şeyh Said'in kayda değer bir nüfusa sahip olduğu ve tekkesi nedeniyle iyi bir namı bulunduğu Hınıs'ın ötesine geçmeyi başaramamaları, isyanın Erzurum ve ötesine yayılmasına da mani oldu. Şeyh Said ve diğer liderler isyanın tehlkiye girmiş olduğunu farketmiş olmalıdırular. Liderler, Solhan kazasındaki Kırvaç Köyünde toplanarak yeni stratejiyi ve yaklaşmakta olan 8. Ordu ve Galip Bey kumandasındaki 2. Fırka 35. Alay ve beraberlerindeki Hormek ve Lolan

aşiret kuvvetlerinin elinden kurtulmak için İran veya Irak'a kaçma planlarını tartıştılar. Bu esnada, 12. Fırka'dan bir müfreze Boğlan Boğazı'na ilerleyerek bölgeyi hayli yıkıma uğrattı. 6 Nisan gününe gelindiğinde, 12. Fırka kumandanı olan Mirliva, Şeyh Said'in çember içine alınmış olduğundan emindi⁽¹⁴⁾.

3 Nisan'dan sonra Şeyh Said'in ele geçmesi an meselesi idi. Şeyh ve maiyetindekilerin 14 Nisan günü Muş'un kuzeyindeki Murad Suyu köprüsünden geçmeleri, Talat Bey kumandasındaki 34. Alay tarafından engellendi. Bulanık üzerinden İran'a geçmeyi ümid eden Şeyh, Varto'ya doğru çekilmek zorunda kaldı. Şeyh Said'in maiyeti, 15 Nisan günü Abdurrahman'a (bazı kaynaklarda Çarpık Köprüsü olarak geçer) doğru ilerlediler; burada, bir kaç asker ile Hormek ve Selçuklu Hüseyin aşireti mensuplarından mürekkep bir müfrezenin hazırladığı bir tuzağa düşerek yakalandılar. Şeyh Said burada ele geçirildi. Şeyh Said ile içlerinde Cibranlı Kasım, İsmail, Mehmet ve Reşit, Çan Şeyhleri Şemseddin, İbrahim ve Hasan ile Hacı Halid'in bulunduğu 50 kişi Türk müfreze kuman danına teslim oldular. Van Bruinessen, kaynaklarının genel olarak Şeyh Said'in, olayların gidişatından memnun olmayan Cibranlı Kasım Bey'in ihanetine uğramış olduğunu iddia ettiklerini ifade etmektedir (17. Cibranlı Kasım Bey, babası ve kardeşlerinin isyanın diğer liderleri gibi Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından ceza landırılmadığı ve ölümden kurtulduğu düşünülecek olursa, bu ihanet iddiasında bir doğruluk payı olabilir. Ertesi gün, 16 Nisan'da Şeyh Said'in maiyetindeki diğer liderler de yakalandılar. Üç hafta kadar sonra, 10 Mayıs günü yakalanan veya teslim olan liderlerin tümü Çabakçur'da toplanarak kaymakam Saim Bey'in sıkı gözetimi altında Diyarbakır'a sevk edildiler. Buradaki istiklal mahkemesi, bunların 47'sini idama mahkum etti (16).

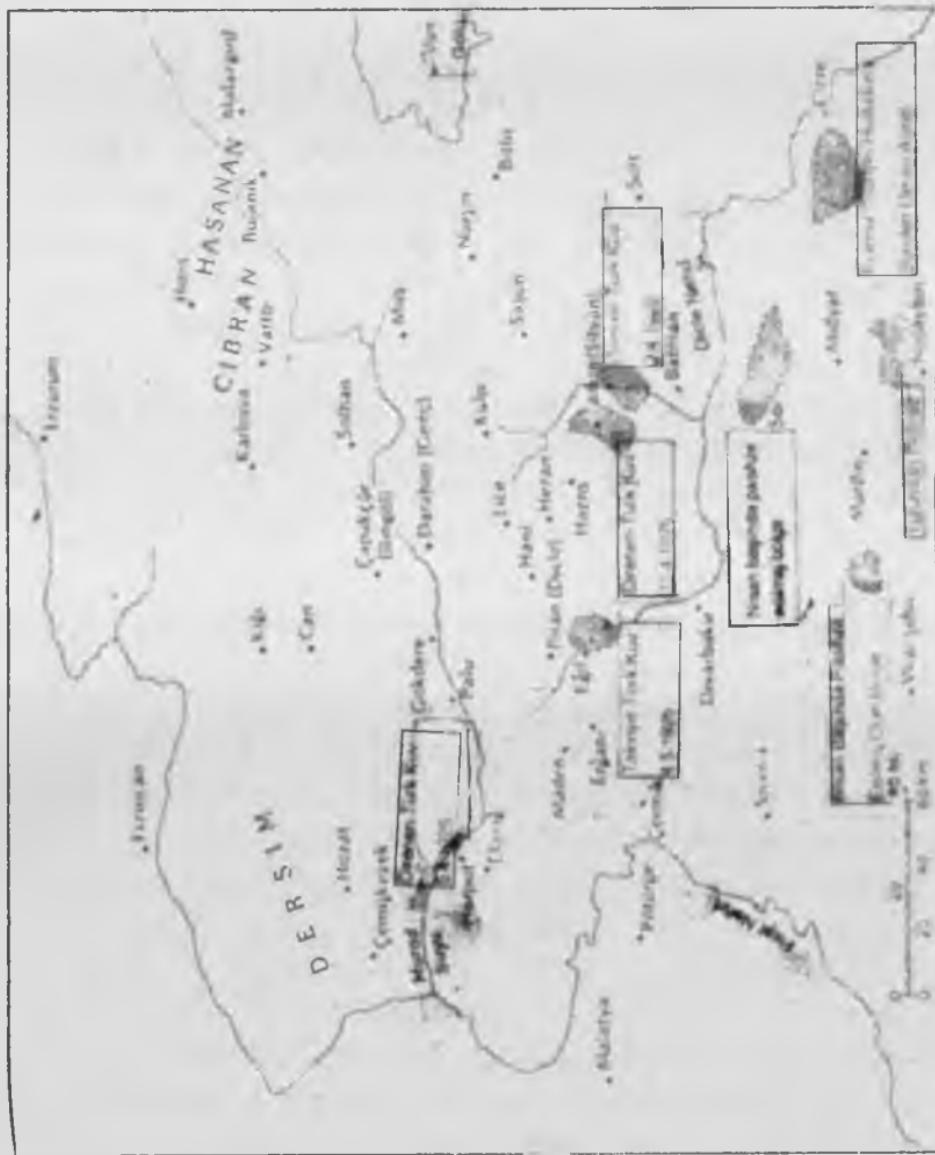
Şeyh Said'in yakalandığı 15 Nisan tarihinde isyanın en şiddetli

günleri sona ermiş bulunuyordu. En şiddetli çatışmalar Nisan'ın ilk haftası boyunca asilerin Erzurum'a doğru bir çıkış yapmaya çalışıkları kuzeydoğu mıntıkasında meydana gelmişti. Ancak, Diyarbakır'ı zaptetme teşebbüsü daha 9 Mart'ta başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Güneybatı mıntıkasında Şubat sonuna kadar Siverek'te; batıda ise Elazığ'da 7-8 Mart'ta ve kuzeyde yine Şubat sonunda Kiğı'da ulaşılmıştı. En çetin çarşılmaların meydana geldiği kuzeydoğu mıntıkasında ise, rüzgar Mart ayı ortalarından itibaren isyancı kuvvetlere karşı esmeye başlamıştı.

İsyanın en önemli muharebelerinden pek çoğu, daha Türk kuvvetleri tamamen seferber edilemeden gerçekleşmiş bulunuyordu. IV. Bölüm'de anlatıldığı gibi, Türk kuvvetleri 1 Nisan'a kadar en az 52.000 kişilik güce ulaşmıştı. Eğer, dokuza-dörtlük tayın-tüfek nisbeti doğrusa, bu, Türk kuvvetlerinin Mart ayındaki en büyük muhareblerde bile 25.000 kişiden daha az silahlı askerle çarşıtlarını gösterir. Nisan başlarında 52.000 askerin seferber duruma geçirilmiş olması, Türk kuvvetlerinin isyanı hızla kontrol altına almasını ve bastırılmasını sağladı. Fakat küçük çaplı isyan ve çarşımlar 1929 senesindeki Ağrı İsyam'na kadar devam etti. Kürtler'e karşı seferber edilen Türk kuvvetleri, Türkler'in Irak'a taarruza hazırlıklarından veya en azından o sırada Milletler Cemiyeti'nde tartışılacak olan Türkiye-Irak hududu meselesinde daha iyi bir konuma ulaşmaya çabaladıklarından endişelenen İngiliz istihbaratı tarafından sıkı bir şekilde izlendi⁽¹⁷⁾.

Sonuçta, 5 Haziran 1926 antlaşması ile Türkiye ve Irak arasındaki hudut hattı haline gelecek olan Brüksel Hattı, 29 Ekim 1924 tarihinde tesbit edilmişti. Bu karar, 16 Aralık 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti tarafından onaylandı⁽¹⁸⁾. Türkiye ile Britanya arasındaki müzakereler, Şeyh Said İsyani ve bastırılması sırasında da hızla devam etti. İsyan, seferberliğin gerçekleştiği devre haricinde, 5 Haziran 1926 antlaşması ile sonuçlanacak olan müzakereleri hızlandırdı.

İngiliz istihbaratı, Beytüşebap Ayaklanması'nın hemen ardından Doğu'ya sevkedilen asker sayılarındaki artışları kaydetmiş bulunuyor. Bu raporlarda, sevkedilen kuvvetlerin Kürtleri bastırmak ve şayet Brüksel Hattı nihai hudut olarak kabul edilecek olursa Türk tarafında kalacak olan Nasturiler'i buradan sürmekle vazifeli oldukları belirtilmiştir. İngiliz istihbaratının Kurt Milli Komitesi olarak adlandırıldığı ve muhtemelen Kurt Teali Cemiyeti ve Azadî üyelerinden mürekkep bir teşkilatın üyeleri, Kurt istiklâli meselesi üzerine tartışmak için 4 Kasım 1924 günü Diyarbakır'da Türk subaylarıyla bir araya geldiler. Bu toplantılar, Ağustos ayı başlarında yine Diyarbakır'da yapılmış olan müzakerelerle alakalı olmalı. İngilizler'e göre, Kürtler şayet Türkler'den iyi bir cevap alamayacak olurlarsa isyana hazırlanacaklardı. Türkler'in verdiği cevap Kürtler açısından uygunsuzdu; 20 Kasım 1924 günü Diyarbakır valisi öldürüldü. Türkler'le Kürtler arasında 4 Kasım'da yapılan müzakerelerden daha önce Adana'dan Resulayn'a kadar altmış vagon dolusu asker sevkedilmiş bulunuyordu. 12 Kasım'da Diyarbakır'dan Mardin'e iki sahra topu sevkıldı. 20 ve 26 Kasım tarihlerinde, Diyarbakır'dan Mardin'e bir piyade ve bir süvari alayı sevkedildi. Kasım ayı boyunca, Türkler ve Ziri Kürtleri' arasında çatışmalar aralıksız devam etti. 14 Aralık günü, çeşitli yerlerden Diyarbakır'a 16 sahra topu sevkedildi. 25 Kasım 1924'te 200 süvarilik bir kuvvet, Diyarbakır'a geldi. Aralık ayı sonuna gelindiğinde, biri Kale Mora köyünde ve diğerı Mansuriye'de olmak üzere Diyarbakır'da, bin Türk süvari alayı bulunmaktaydı. İlaveten, bir kilisede dört havan topu vardı. 12 Ocak 1925 günü, Miralay Ali Bey kumandasındaki 2. Fırka Siirt'te karargâh kurdu. Bir takımı eksik olan bir piyade alayı, dört havan topuyla birlikte Bitlis'e vardı⁽¹⁹⁾. Demek oluyor ki, Türkler, Kurt mukavemeti ile karşılaşmaya hazırlıklıydiler, fakat Şeyh Said isyanı çapında bir isyan beklemiyorlardı.

Harita 2. Türk Kuvvetlerinin Şeyh Said'e Karşı Mevzilenisi.

İngiliz istihbaratı da isyan büyülüğünü takdir etmeye hazırlıklı değildi. Isyanın büyülüğünü anlayabilmek, patlak vermesinden ancak iki-üç hafta sonra mümkün olabildi. İngiliz istihbaratı, pek çok açıdan Türk istihbaratına dayandığından dolayı, Türkler'in yeterli bilgiden mahrum olması İngiliz istihbaratını da zor durumda bırakmış olmalı. Behçet Cemal ve Metin Toker, Türk hükümetinin isyan hakkında edindiği bilgileri iyi değerlendirememekle kaçırılmış olduğu fırsatlardan bahsetmektedirler. Bununla beraber, 1 Mart'tan başlayarak, istihbarat raporlarında ve diğer kaynaklarda isyana dair kapsamlı bilgiler yer almaya başladı. Cizre'deki Türk kuvvetleri kumanданı, 1 Mart 1925 günü Milli Kurtler'inden dört reisi, aşiretlerini Cizre'ye taarruz etmeye teşvik ettikleri gerekçesiyle tutuklayarak idam ettirdi. Navaf ibn Mustafa ve Ali Barhan da idam edilenler arasındaydı. İngilizler 3 Mart'ta, Türkler'in Darbeziya'da 12000 kişilik bir kuvvet yerleştirmeye niyetli olduklarını tahmin etmekteydi. 14 Mart tarihli raporlar, Bitlis yamaçlarında meydana gelen ve 150 Türk'ün olduğu, âsilerin de büyük kayıplar verdiği bir çatışmayı kaydetmekteydi. Şeyh Said'in Diyarbakır'ı zaptetme teşebbüsünde başarısız olduğu 7-8 Mart tarihinden sonra, 14 Mart gününden başlayarak, âsilerle işbirliği yaptığı varsayılan pek çok Kürt her gün idam edilmekteydi.⁽²⁰⁾

Mart başında, Adana'da Deli Nuri'nin kumandasında 25000 askerden murekkep kuvvetlerin, Suriye'de geçen demiryolu vasıtasisıyla Diyarbakır'a ve isyan bölgесine sevkedilmek üzere seferber edildiğine dair raporlar vardı. İzmit, Ankara ve Adana'dan sevkedilen birliklere ek olarak, kuzeyde Sivas, Kars ve Sarıkamış'tan sevkedilmekte olan birlikler de vardı. İngiliz istihbaratı, 2 Mart'tan itibaren, Türk kuvvetlerine dair tahminlerde bulunmaya başladı ve Nisan ortasında 52000 kişilik bir sayıya ulaşıldı. Türkler, birliklerin seferber edilmesi çabalarına paralel olarak, Krupp ve Scoda firmalarından

ağır silahlar temin etme teşebbüslerini de hızlandırdılar. Bu gayretler, Türk İstiklâl savaşının bir kahramanı ve daha sonra Almanya sefiri olan Kemaleddin Sami Paşa'nın dönüşü ile kolaylaştı; Paşa, Kürtler'e karşı harekâtın baş kumandasını üzerine alacaktı. İngiliz istihbaratına göre, Kemaleddin Sami Paşa, Türkler'in en iyi ikinci paşasıydı. En iyisi, Erzurum'daki sekizinci kolordu kumandanı Yasin Paşa idi.⁽²¹⁾

Kemaleddin Sami, bazı kaynaklara göre, Türkiye'ye dönmek üzere Berlin'den ayrılmadan önce, silahlar hakkında bilgi sahibi olan bir Alman işadamından, Friedrich Wilhelm Hayer'den, zehirleyici gaz uzmanlarıyla temas kurmasını istemişti. Kemaleddin Türkiye'ye geldiğinde, mahiyetinde iki Alman gaz uzmanı da vardı. Hayer'in iş ortağı, İngiliz istihbaratına, zehirli gazın, anladığı kadarıyla hava bombardımanlarında kullanılacağını anlatmıştı. Daha sonraki arşivlerde, zehirli gaz kullanımına dair bir delile tesadüf etmedim; İngiliz istihbaratı da, Türkler'in âsilere karşı zehirli gaz kullanıldığından hiç bahsetmez. Bununla beraber, öyle anlaşılıyor ki, Hayer, gazın bombalarda kullanımını istemekteydi; zira, Ocak ayındaki İstanbul seyahatinin gayesi buydu. Hayer, Schroeder ve Froelich'in ortak olduğu alman firması Türkler'e, 50.000 çift postal, 50.000 matara ve üniformalar için malzeme satmıştı. İhale, İstanbul'da önemli bir Türk askeri müteahhit olan Hüseyin Hüsnü Bey tarafından yapılmıştı.⁽²²⁾

İngiliz istihbaratı, 1 Nisan'dan itibaren muharebe ve müsademe-ler esnasında ölen veya daha sonra idam edilen âsi liderlerinin ve aşiret reislerinin isimlerini kaydetmeye başladı. Aşiret reisleri ve bazen tüm bir aşiret Irak'a kaçmaya başladı. Kuzeydoğu mıntıka-sındaki önemli müharebeler de teferruatlı olarak kaydedilmiştir.

Şeyh Said'in Nisan ayı ortasında ele geçirilmesinin ardından,

Türk kuvvetleri, işgal ettikleri bölgeyi zalimane bir şekilde sindirmeye başladilar. Tüm Kürtler'i silahsızlandırma, yönünde gayret sarfediliyordu; evler ve köylerin tamamı yakıldı ve bazı Kurt liderleri ve aşiretlerinin batıya sürgüne gönderilmeleri süreci de başladı. Bu zalimane tedbirler, Kürtler'in 1925 ve 1926'da mukavemet ve isyan devam etmelerinden kısmen sorumludur. Haziran ayına gelindiğinde, İngiliz istihbaratı, Diyarbakır ve civarında yaşayan Zaza Kürtlerinin çembere alındığını ve "Sıkıştırıldıktan sonra bombalarla tamamen katledildiklerini, bu amaç için iki taburun vazifelendirilmiş olduğunu, bir saatte fazla bir süre boyunca esirlerin üzerine sürekli bomba yağdırıldığını" rapor etmekteydi.⁽²³⁾

Türkler, henüz emeklemekte olan hava kuvvetlerini de Şeyh Said'e karşı kullanmışlardı. Türkler, 1925 başında çok küçük bir hava filosuna sahip bulunuyorlardı. Türkler'in 1 Ocak 1925'te kaç tane uçağa sahip olduğuna dair tam bir rakam edinemediysem de, aynı yılın sonunda 85 adet uçakları vardı; bunların önemli bir kısmı, doğrudan Kürtler'e karşı kullanılmak üzere satın alınmıştı.⁽²⁴⁾ Uçakların on adedi cephe uçağı, yirmisi Bregeut, onu Junker, otuzu Candron ve onyedisi Sovoia idi. Uçaklar, Fransa, Almanya ve İtalya'dan satın alınmıştı. 14 Bregeut ve 10 adet Junker keşif ve bombardıman uçağı 1925 senesinde gelmişti. Sovoia'lar hidroplanda ve biri hariç tamamı İtalya'dan satın alınarak 1923 senesinde teslim edilmişti. Türkler'in 1925 başlarında sahip olduğu uçakların çoğu, kazalar, yedek parça yokluğu ve benzeri sebepler yüzünden kullanılabilir durumda değildi.

Şeyh Said'e karşı harekât başladığında, Türkler'in yedi uçaktan mürekkep ve üsleri Mardin'de bulunan küçük bir filoları vardı; yedi uçaktan sadece ikisi hizmete hazırıldı. Kısa bir müddet sonra dört uçak daha geldi. Fakat, onbir uçaktan sadece altısı kullanılabilir durumdaydı ve biri tek hotluluuydu. Bu altı uçak, Diyarbakır'dan havala-

narak günde iki hava akımı gerçekleştirebilmekteydiler. Geceleri Kürtler tarafından tahrib edilme ihtimalini azaltmak için muhtemelen Mardin'e dönmektediler. Diyarbakır havaalanında iki uçak, Şeyh Said'in 2 Mart taarruzundan iki gün önce Kürtler tarafından tahrib edilmişti. Öte yandan, İstanbul'dan trenle gelen yakıt ve bombalar da Mardin de teslim alınabilmektedir. Pilotların yalnızca iki veya üçü, Almanlar tarafından eğitilmiş nizamî Türk hava subayıydı. Her filo bir yüzbaşı tarafından idare edilmektedir. Diğer pilotlar, alındıkları üç-rete tekabül eden rütbeye göre üniforma ve bere giyen sivillerdi. ⁽²⁵⁾

Türk hava kuvvetlerinin isyanın bastırılmasındaki payına dair bilgi hayli nadirdir; fakat bu payın çok düşük bir düzeyde olduğu tahmin edilebilir. isyan bölgesinin hayli engebeli bir arazi olması, hava operasyonlarını sınırlandırmaktaydı. Uçakların güvenilir olmaması ve pilotların tecrübesiz olmaları da bunda etkili olmuş olsa gerek.

Buna rağmen, Şeyh Said İsyanı Türk Hava Kuvvetleri'nin katıldığı ilk muharebe ortamıydı ve pilotlar için çok kıymetli bir savaş tecrübeyle birlikte mekanik ve lojistik eğitim imkanı da sağladı. Şeyh Said isyanının bastırılması, Türk hava kuvvetlerinin daha sonraki gelişimindeki önemli âmillerden biri oldu. Türkler, RAF'ın, özellikle Hava Bakanlığı Ağustos 1922'de kumandayı Savaş Bakanlığı'ndan aldıktan sonra Irak'taki başarısına şahit olmuşlardır. Irak'taki İngiliz hava kumandanı Sir John Salmond'un, ileri atak politikası, büyük ölçüde, Kuzey Irak'taki Kürtler'i ve Araplar'ı en ucuz şekilde ve en az sayıda asker kullanarak kontrol altına almak açısından RAF'ın ve bombardıman tekniğinin etkililiğini sınama niyetinden kaynaklanmaktadır. RAF'ın bu ileri atak politikasından kaynaklanmış olduğu başarılarından biri de, Özdemir Paşa kuman dasındaki Türk kuvvetlerinin Revanduz'dan püskürtülmesi olmuştur.

Türk hava kuvveti, 1926 senesi sonu itibarıyle 80 adedi hizmete hazır 106 uçaktan oluşmaktadır. Bir kumanda teşkilatı da oluşturulmuştu ve kumandaya müfettiş olarak Miralay Muzaffer Bey geçmiştir. Hava kuvvetindeki tüm subaylar, özellikle aynı rütbedeki ordu subaylarıyla karşılaşıldığında çok iyi ücretler almaktaydılar.

Seferberlik, Mart ayında hızlandı. 1903-1905 doğumlular Adıyaman'da, 1903-1904 doğumlular Aksaray'da askere çağrıldılar. 1885-1900 doğumlu tüm Müslümanlar'ın askere alınacağına dair talimat verildi. 1901-1904 doğumlu Hristiyanlar ise Mersin yakınlarındaki angarya birliklerine katılacaklardı.⁽²⁶⁾

Şeyh Said'in ele geçirilmesinden sonra, müstakbel bir Kürt milîyetçi hareketinin belini kırmak amacıyla geniş operasyonlar devam etti. Türkler, Şeyh Said isyanı çapında bir isyan daha olmayacağından kat'iyetle emin oluncaya kadar askeri kuvvetlerinde indirime gitmediler. Geniş sayıdaki kuvvetleri, aynı zamanda, Irak-Türkiye hududu konusundaki Türk-İngiliz anlaşmazlığında olabildiğince üstünlük sağlamak amacıyla da kullanılabildi. Türkler, altı ay önce kendileri tarafından sürülmüş olan Nasturiler'in köylerine dönemelerine bile müsaade ettiler. Lizzan Süryaniler'i İideri Mâlik Kosaban'a halkın köylerine dönmesi için izin verildi. Türkler, Süryaniler'in önde gelen sözcülerinden Tevriz Hanım'ın halkın Türkiye'deki Tiari memleketine dönebilmesi için Fransızlar'dan pasaport talep etmesine de olumlu tepki gösterdiler. İngiliz istihbaratı, Türkler'in Süryaniler'in memleketlerine dönmesini istemelerinin, üretim, Kürtlere karşı denge oluşturma ve Irak ordusunda zorunlu asker olarak alınmalarını engelleme gibi kaygılarından kaynaklanmış olduğunu tahmin ediyordu. Süryaniler, Hintliler'le birlikte Irak ordusunun piyade birliklerinin belkemiklerinden birini oluşturmaktaydılar.

1000-2000 kişilik bir Türk askeri kuvveti, Haziran 1925'te Goyan

toplaklarını da işgal ederek ay boyunca çatışmalara devam ederek burada kaldılar. Kürtler, Haziran ortasında Maden'de hâlâ mukavemet devam etmekteydi. 1000-2000 askerden mürekkep diğer bür Türk kuvveti de Cebel Tur bölgesindeki operasyonlar için vazifeleştirilmiş; 1000-2000 askerlik bir kuvvet ise, 20 Haziran'da Midyat'a varmıştı. Haziran ve Temmuz ayları zarfında, Türk birliklerinin ve askerlerinin bazen 3000 başa varan büyük koyun sürülerine el koyarak müzayedede sattıklarına dair raporlar alınmaktadır. Bu tür aktivitelerin başka yerlerde de devam etmekte olduğuna dair raporlar gelmekteydi.⁽²⁷⁾

Türk kuvvetleri; Haziran ve Temmuz ayları boyunca kasabaları işgal eder ve köyleri sındırırken, hayatta kalan bazı Kurt liderleri de Muş havalısındaki Sigo ve Hayter aşiretleriyle birlikte gerilla savaşını başlatma kararı aldılar. Türkler'in bu mukavemet hareketini de bastırmasının ardından, bu liderlerden bazıları firar ederek Hizan, Garzan, Beşiri ve Sosan bölgelerinde gerilla faaliyetlerine teşebbüs ettiler; bu faaliyet, 1925 senesi sonuna kadar devam etti. Gerilla faaliyetinin lideri Nuh Bey, ancak Kasım ayı geldiğinde Irak'a firar ederek Iraklı Kurt lideri Şeyh Mahmud'a sığında⁽²⁸⁾ Doğrudan Şeyh Said isyanı ile alakalı İngiliz hava istihbaratı raporları, 1 Mart 1927'ye kadar devam etmektedir. Bu raporlar, Kürtler'in Türk kuvvetlerine karşı sürümekte oldukları mukavemet hareketlerine dair teferruatlı bilgiler ihtiya etmektedir. Hava Bakanlığı arşivlerinin II. Kısım'da bulunan bazı raporları, özellikle 18 Haziran'dan 12 Eylül 1925'e kadar devam eden hadiselere dairdir ve isyanın büyüklüğünü işaret eder⁽²⁹⁾.

İsyanın Türkler açısından en ciddi şekilde vuku bulduğu mintikalardan biri de, Abdülkadir'in oğlu Seyyit Abdullah'ın kuman dasında bulunan mintikadır. Seyyit Abdulkadir, oğullarından Seyyit Mehmet, ve Hacı Ahti, Palulu Kör Sadi, Bitlis'li Kemal Fevzi ve Hoca Askeri ile birlikte, 27 Mayıs günü Diyarbakır'da idam edilmiştir. Seyyit

Abdullah ise, Van, Bitlis ve Hakkâri bölgesinde güçlü bir mukavemet hareketi ve gerilla faaliyeti başlattı. Bu, sonraki olayların bir hâbercisiydi. Irak'taki Kürtler, Abdullah'ın ricalarına rağmen isyana katılmadıkları halde, isyan aylarca sürdü. Dahası, Abdullah'ın gerillalardan kaçarak Iraklı Kürt aşiretlerine sığınan Türk askerleri, Iraklı yetkililer tarafından Türk hükümetine iade edildi. Abdullah'ın kuman dasındaki hareket, özellikle Şemdinan bölgesinde hayli kararlı bir şekilde sürdürmekteydi. 200 Türk askeri burada öldürüldü. Geravi ve Sereyan'da yerleşik Kürtler'in yardımları, Türk kayıplarını azaltmak taydı. Doğal olarak, bu aşiretlere mensup göçer Kürtler, yerleşik kardeşlerinden farklı olarak, Türkler'e yardım etmediler. Bu küçük isyanların ve sürmekte olan mukavemetin gücü, Fransız istihbaratını, Ağustos ve Eylül isyanlarının, Şeyh Said Isyanından daha büyük olduğunu düşünmeye yöneltti. Fransızlar, İngilizler'in bu defa Kürtler'le birlikte hareket ettiklerini düşünmekteydiler.³⁰ İngiliz istihbaratının tahminlerine göre, Ağustos 1925 sonuna gelindiğinde, Kürt eşrafından 357 kişi İstiklal Mahkemeleri tarafından idama mahkum edilmiş bulunuyordu.

Şemdinan'da Türk kuvvetlerinden kaçmış olan Seyyit Abdullah, 16 Eylül'de İngilizler'in Irak Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs ile görüştü. Abdullah, kendisi ve halkından 700 kişi için Irak'a iltica hakkı talep etti. Dobbs, Türkiye'ye saldırmasından koşuluyla bu izni verdi. Dobbs, şunu da eklemektedir: "Türkler, Irak Hududu'na dair Milletler Cemiyeti kararına itaat etmez ve amaçlarına vasıl olmak için tekrar husumete başvururlarsa, o zaman mücadele tekrar başlar ve ancak böylelikle Büyük Britanya'nın Kürt milliyetçilerine yardım etmesi mümkün olabilir."(abç)³¹ Dobbs'un Abdullah'a verdiği izahat, Şeyh Sait Isyanı'nın da sonuna işaret etmektedir. 16 Eylül 1925'e gelindiğinde, Dobbs, Türkiye'nin 29 Ekim ve 16 Aralık 1924 tarihli Milletler Cemiyeti kararlarını kabul edeceğini düşünmekteydi.

Şeyh Said Isyanı, III. Bölüm'de de belirtilmiş olduğu gibi, Türkiye'nin dahili siyaseti açısından hayatı bir devrede meydana gelmiş bulunuyordu. Atatürk, ateşli Kemalistler ile Mustafa Kemal'in bazı politikalarına muhalefet eden İkinci Grup üyeleri ve Kâzım (Kârabeşir), Ali Fuad (Cebesoy), Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar) Beyler ve Halide Edip gibi şahıslar arasındaki iktidar mücadeleleri sonucunda, İsmet Bey'e tekrar hükümette vazife vermenin mecburi olduğunu düşünmüştür ve 21 Şubat'ta da bu kararı uygulamıştı. Mustafa Kemal, İsmet ve Fethi Beyler'le birlikte 24 Şubat günü, isyanı konu alan yedibuçuk saatlik bir toplantı yaptı. Toplantıdan anlaşıldığı kadarıyla, İsmet Bey, Başvekil Fethi Bey'den daha sert bir politika izleyerek isyana karşı daha fazla askeri seferberliğe gidilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Mustafa Kemal, İsmet Bey ve izlemek istediği sert politikaya taraftardı. İsmet Bey, Mustafa Kemal'e muhalefet eden basma ateş püskürüyor, basının laiklige muhalif tutumuyla dolaylı olarak isyana cesaret vermiş olduğunu iddia ediyordu. Özellikle **Tanın** Gazetesi Editörü Hüseyin Cahit (Yalçın), **Tevhid-i Efkâr** Editörü Veli Ebuzziya, **Vatan** Gazetesi Editörü Ahmet Emin (Yalman), dini unsurları destekleyen bir gazete olan **Sabilürreşat**'ın Editörü Eşref Edip, İsmet Bey'in ana hedefleriyydi. Behçet Cemal'e göre, Hüseyin Cahit İttihat ve Terakkici; Ahmet Emin, Rauf Bey grubuna ve Veli Ebuzziya, halifelik taraftarı gruplara mensuptular.³²

Hükümet, 25 Şubat günü tüm Doğu Vilayetleri'nde Örfi İdare ilan ederek isyanı destekleyen herkesin İhaneti Vataniyye Kanunu'na tabi olduğunu ilan etti. Hükümete muhalefet için siyasi bir vasıta olarak dini desteklemek de vatana ihanet sayılacaktı. Hükümetteki pek çok üye, isyanı bir iltica hareketi olarak vasıflandırmakta hızlı davrandılar. İsmet Bey'in grubu, isyanı, hükümeti devirmeyi gaye edinmiş büyük bir karşı-devrimci hareket olarak vasıflandırırken, Fethi Bey'in grubu ise, isyanın sınırlı bir hareket olduğunu ve doğu vilayetlerinde kontrol altına alınabileceğini iddia etmekteydi.³³

Fethi Bey, Halk Fırkası içinde 2 Mart günü yapılan güven oylamasını kaybedince, 3 Mart 1925'te istifa etti ve İsmet Bey hükümetten ve Mustafa Kemal'den Şeyh Said İsyani'na karşı sert tedbirler uygulama yetkisi alarak tekrar Bayvekalet koltuğuna oturdu. İsmet Bey, ertesi gün, 4 Mart tarihinde, Meclis'ten Takrir-i Sükün Kanunu'nun geçirmeyi başardı.

Bu kanun, istiklal mahkemelerinin iki yıllık bir süre için tekrar faaliyete geçmesini mümkün kılmaktaydı. Asileri ve hükümete karşı çıkan herkesi itham etmek, hapsetmek ve idam etmek için diktatörce bir kudret verilmiş olan istiklal mahkemeleri, Diyarbakır ve Ankara'da faaliyet gösterecekti. Ankara İstiklal Mahkemesi, Kema-listler'e muhalefet etme cesaretini gösteren fertleri yargılayıp cezalarını infaz edecekti; Diyarbakır İstiklal Mahkemesi ise, isyancıları ve işbirliği yapmış oldukları varsayılan fertleri mahkum etmek ve cezalarını infaz etmekte yükümlüydü.

Takrir-i Sükün Kanunu'nun ne anlamına geldiğini Mustafa Kemal'in muhalifleri de anlamakta gecikmediler; kanun, hükümetten farklı düşünceleri ifade etmeye cesaret eden tüm gazete ve yayınları kısıtlamak ve durdurmak için kullanılıbiliirdi ve kullanılacaktı da. TBMM'de ateşli tartışmalardan sonra 22'ye karşı 122 reyle kabul edildi. Mustafa Kemal, isyanla birlikte muhalefeti de susturmak için kanuni bir mekanizma elde etmiş olmanın rahatlığıyla 8 Mart günü nasihat kabilinden bir nutuk atarak, isyanın barış, iktisadi şartlar ve üretkenlik açısından Türkiye'ye verdiği zararlardan sözederek, her Türk'ün vatanperver bir şekilde isyana karşı koyması gerektiğini söyledi³⁴.

İstiklal Mahkemeleri, Mart ortasında faaliyete geçmeye hazır bir hale gelmişti. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, bir reis, bir savcısı, iki âzâ ve bir vekilden mürekkepti. Reis, Denizli mebusu Mazhar Müfit (Kansu) idi. Sekiz ay sonra, hastalığı nedeniyle yerine Giresun me-

busu Hacı Muhittin (Çarıklı) geçerek on ay bu vazifeyi sürdürdü. 6 Aralık 1926'da Urfa mebusu Ali Saip (Ursavaş) reis oldu. Savcı, Karası mebusu Süreyya Bey (Özgeevren) idi. Ali Saip'in riyaset vazifesine geçmesiyle, yerine Kocaeli mebusu İbrahim geçti. Vekil olarak Bozok mebusu Avni Doğan tayin edilmişti. Seyyid Abdülkadir ve oğluyla birlikte dört kişiyi daha 27 Mayıs 1925'te; Şeyh Said ve beraberindeki 46 kişiyi ise 29 Haziran'da idama mahkum eden bu mahkemeydi. Daha pek çok ölüm cezası verildi; Ağustos sonu itibarıyla İngiliz istihbaratının tahmini, Kürt eşrafından 327 kişiye ölüm cezası verilmiş olduğunu söyleyebiliriz; idamlar bundan sonra artarak devam etti. Türk hükümetinin kendisi de, 15 Şubat tarihinden iki buçuk hafta sonra 1.000'den fazla ferdin tutuklanmış, 900'ünün davasının görülmüş ve 57'sinin idam edilmiş olduğunu ilan etmekteydi; 800 kişi daha, eşkiyalık gerekçesiyle tutuklanmış bulunuyordu. İstiklal mahkemeleri, vazife süreleri sona erene kadar toplam 7440 kişiyi tutuklamış ve 660 kişiyi idam etmiştir³⁵.

Daha 5 Aralık 1926'da, Türkiye'nin Kosova'dan hicreden Müslüman Arnavutlar'ı isyan bölgесine yerleştirmeyi planlamakta olduğuna dair raporlar alınmaktadır. Türkler'in 40-50.000 Çerkes muhaciri ni de Kürt topraklarında iskân etmeye niyetlendiği rapor ediliyordu. İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk, 1927 senesinde, Kürtler'in 1926 senesi boyunca devamlı bir şekilde ve "1915 senesindeki kitlesel Ermeni tehcirini hatırlatacak çapta" tehcir edilmiş olduklarına dair Hava Bakanlığı raporlarını teyid etti. Clerk, devamlı şöyle demektedir: "sürgünler tamamlanıncaya kadar en az 20.000 erkek, kadın ve çocuğu daha evlerinden zorla sürüleceklerini söylemek mübalağa olmaz". İngiliz raporları, Aralık 1927'de şu bilgiyi vermektedir: "ülke, artık terör vasıtıyla sindirilmiş bulunuyor; fakat, büyük askeri kuvvetler çekilecek olursa böyle sakin kalmayacaktır; Kürtler, silahlarının yüzde doksanını saklamış bulunuyorlar."³⁶

Doğu Vilayetleri'nde jandarma kuvvetlerini genişletmek için 1928 bütçesinden 1.500.000,-TL'nin tahsisi meselesi, TBMM'de oylanarak kabul edildi. İbrahim Tali Bey, Kasım 1927'de tüm valilerin üzerinde bir yetkiyle Doğu Vilayetleri Mufettişi tayin edildi. Diyarbakır'da vazifeye başlamak için 8 Haziran 1928'de Ankara'da ayrıldı. İbrahim Tali Bey'in tayini, Türk hükümetinin 9 Mayıs 1928'de çıkarılan bir Af Kanunu'na rağmen, Kürtler'i yatıştırmayı başaramadığı ve bu yönde endişeleri olduğuna işaret eder. Ancak, Şeyh Said İsyanı'na katılan bazı Kürt liderleri af kanunundan yararlandılar. Şeyh Said'in kardeşleri Şeyh Mehdi ve Şeyh İbrahim, 12 Ağustos 1928'de Mardin'de hükümet memuru olarak vazifeye başladılar.³⁷

Kürt asilerin veya Türk kuvvetlerinin, isyanın başladığı 8 Şubat tarihinden Şeyh Said'in olduğu 29 Haziran tarihine kadar kaç kayıp verdığını tesbit etmek hayli zor. Türk kuvvetleri için dokuza dört tayin-tüfek nisbetinde 52.000 kişilik tahmini rakam -ki, bu en fazla 25.000 silahlı asker demektir- bakılırsa, Türk kuvvetlerinin 5.000'den fazla kayıpları olduğuna inanmak mümkün görünmüyör. Bu nisbet daha az olmalı. Bazı kaynaklardan alınan raporlarda, Türk kuvvetlerinin 50.000 kaybı olduğu belirtilmektedir ki, bu çok büyük bir mÜbalağa olmalı. 15.000 ve 20.000 olarak verilen rakamlar bile hayli abartılmıştır.

İsyanın parasal olarak ne kadara mal olduğunu tesbit etmek de pek mümkün değil. Karşılaştığım tek rakam, Mete Tunçay'ın verdiği 20.000 İngiliz Lirası rakamıdır. Milliyetçi bir Kürt lideri ve yazarı olan Abdurrahman Gassemlou, isyanın 60.000.000 Türk Lirası'na mal olmuş olduğunu belirtmektedir (38). Kitlesel seferberlige gitmek ve bunun için gereken malzeme, Türk hükümetine hayli pahaliya patlamış olmalı. İsyan bölgesinde ve Doğu Vilayetleri'nde büyük kuvvetler bulundurmak, daha sonraki yıllarda da bütçede sürekli bir yük olarak kaldı.

Kürtler'in de önemli kayıpları oldu. Kürtler'in 15.000'den fazla silahlı adamlı savaşmış olduklarını sanmıyorum. Demek oluyor ki, her iki kuvvetin de seferberliklerinin en yoğun olduğu dönemde, silahlı adam nisbeti 25.000'e 15.000; yani beşe üç nisbetindeydi. Kürtler, Mart sonu ve Nisan başındaki çarışmalarda çok büyük kayıplar verdiler. Ancak, bana göre, ölen insan sayısı çarışmalara katılanların yüzde yirmisine eşit olmalı. Hatırlanacağı gibi, Kürtler, Mart ve Nisan çarışmalarına kadar fazla kayıp vermemişlerdi. Kayıpların 3-4.000'in üzerinde olduğunu zannetmiyorum. Şayet bu rakam 3.000 ise, bu çarışmalara katılanların yüzde yirmisinin olduğunu gösterir. Kürtler'in hızla gerilla savaşına geçiklerini de hatırlamak gereklidir; bu, kayıplarının sayısını daha da azaltmış olmalı. En büyük kayıplar, tuzaklarda verilmiş olmalı. Her iki taraftan da ölen insan sayısının 7.000-8.000 gibi bir rakama ulaşmış olması muhtemel olmakla birlikte, bu sayı bana fazlasıyla yüksek görünüyor. 8 Şubat- 29 Haziran arası dönemde toplam 5.000 kişinin ölmüş olması daha makul görünüyor, 15.000- 20.000 gibi rakamlar fazlasıyla mübalağalıdır.

Kürtler'in en büyük kaybı, çarışmalarda değil, daha sonra gerçekleşti; arazileri tahrip edildi, köyleri yakıldı, halk sürgüne gönderildi; Türk zabitleri, askerleri ve jandarma, zulüm ve katliama girdi. Bu gaddarlıklar ve mezalim isyan esnasında ve sonrasında, yani 1925 senesinde hayli yoğun olmakla birlikte, 1926-27 seneleri zarfında da hafiflemeksiz devam etti. Kısa bir aradan sonra, 1929-30 İsyani sırasında da bu uygulamalara tekrar dönüldü. (Bilal Şimşir bu konuya değinen İngiliz vesikalarını yayınlamıştır.)

Türk hükümetinin Kürt isyanını ve Kürt milliyetciliğini kontrol altına almak ve bastırmak için sarfettiği enerji, insan, para, malzeme ve zamanın büyülüğu, Türk silahlı kuvvetlerinin 1924-28 arasında 19 silahlı çatışmaya girmiş olduğunu kabul etmesinden

daha iyi ifade edilemez; bu hadiselerde Türk Silahlı Kuvvetleri, Kürdistan'da meydana gelen 17 isyan ve ayaklanma hareketini bastırmaya gayret göstermişti. Bunlardan biri, 3-4 Eylül 1924 Beytüşşebap Nasturi Ayaklanması'ydı ve daha önce belirtildiği gibi, Şeyh Said Isyanı ile doğrudan ilgiliydi³⁹. Diğer bir ifadeyle, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 1924-28 döneminde girmiş olduğu 19 önemli hadiseden 17'si doğrudan Kürt isyanlarına ve milliyetçiliğine karşıydı veya bunları bastırmaya yönelikti. Sadece iki olay, Aralık 1930 senesi Menemen olayı ve Hatay'daki harekât, Kürtler'le ilgili değildi. II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde, Kore (1951-1953) ve Kıbrıs (1974) hariç, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin silahlı eylemleri yalnızca Kürtler'e karşı olagelmiştir. Türkiye tarihçilerinin bu olguyu kabul etmemeleri veya kaydetmemiş olmaları, Amerikalı zencilerin tarihini ve etkisini incelemeden Amerikan tarihini veya Sovyet Müslümanlar'ının tarihini ve tesirini incelemeden Sovyet tarihini yazmaya benzer.

Şeyh Said'in isyanın pek çok liderinin 29 Haziran'da idam edilmeleri; Türk ordusunun isyan bölgesini büyük ölçüde kontrol altına almış olduğu bir döneme tesadüf eder. Şeyh Said, 20'nci asırın en geniş ve en uzun ömürlü silahlı Kürt isyanının liderliğini üstlenmiştir. Isyana iki aydan fazla (8 Şubat-15 Nisan) kendisi kumanda etmiş, ölümüne kadar devam eden mukavemetin simgesi haline gelmiştir. Gerçekten de, ölümünden sonra da hâlâ hayatta olduğuna dair rivayetler ortalıkta dolaşmaya devam etti. Said'in liderliği, bazı müritleri arasında mehdiliğine ve Kürt milliyetçiliğinin geleceğine dair bekłentilerin doğmasına yol açtı. Şeyh Said'in ölümü, Türkiye, Büyük Britanya ve diğer ülkeler için artık isyanın daha geniş çapta milletlerarası etki ve sonuçlarını değerlendirmelerinin zamanının geldiğine de işaret etmekteydi.

SEYH SAİT İSYANI'NIN ULUSLARARASI BOYUTLARI

Türkiye'de bir Kürt isyanına verilebilecek muhtemel İngiliz desteğine karşı 1921 sonbaharı sonrasında Savaş Bakanlığı'nda Ortadoğu Masası ve İstihbarat başkanı tarafından getirilen itirazlar, Şeyh Sait İsyani sırasında hâlâ geçerliydi. Bu itirazlar şunlardı:

- 1) Böyle bir destek, İngiliz tarafına 21.000 pounda patlamış olan Arap isyanından bile daha çok mali küllefet yükleyebilirdi;
- 2) İsyanın başlayacağı yer aşırı engebeliydi;
- 3) Türkiye'ye karşı silahlı bir saldırı, bazı çevreler tarafından İslamiyet'e saldırı olarak yorumlanacaktı;
- 4) İsyan istenildiğinde yanında bırakılamazdı;
- 5) Ve böyle bir isyan, Kurtler'in İngilizler'ce yalnız bırakılması ve Türkler'in zulmüne terkedilmeleri olasılığını da beraberinde getirebilirdi⁽¹⁾. Devlet Arşivleri Bürosu'ndaki araştırmamda İngilizler'in Türkiye'deki Kürt isyan(lar)ını desteklemeye ilişkin politikalarını değiştirmiş oldukları gösteren hiç bir belge bulamadım. Büyük Britanya ve Türkiye arasında Musul sorununun çözülememesiyle sonuçlanan farklılıklara rağmen, Kasım 1921'de oluşturulmuş politika, 8 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyani'nın patlamasına degen yürürlükte kaldı.

Türk akademisyenler Ömer Kürkçüoğlu ve Bilal Şimşir'in yakın

dönemlerde yapılmış çalışmaları tamamen İngiliz belgelerine dayanır ve Türk basınının o zaman belirttiğinin aksine, İngilizler'in Şeyh Sait İsyani'nda, en azından isyanın ilk günlerinde, hiç bir rol oynamadığı sonucuna varırlar⁽²⁾. Bazı İngiliz memurların isyanın Türkler için yarattığı güçlüklerden, özellikle de Musul'a yönelik iddialarının temelini oluşturan "Türkler ve Kürtler ırksal bir yakınlıkla (racial affinity) bölünmez bir şekilde birleşmişlerdir" şeklindeki Türk iddiasının çürümesinden açıkça haz almiş olmalarına rağmen, bildiğim kadariyla, İngilizler'in isyana karışıkları iddiasını destekleyecek hiç bir Türk arşiv kaynağı yoktur⁽³⁾. Bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı mensubu muhtırasında zamanın başbakanı İsmet İnönü'nün 7 Nisan 1925'te Büyük Millet Meclisi'nde "isyanın arkasında yabancı ve özellikle İngiliz etkisi olduğu şeklinde basında yer alan suçlamalara kulak asmamakta dikkatli" olduğu şeklindeki konuşmasına işaret etmiştir. 22 Nisan'da, Türkiye'deki İngiliz büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'e çektiği bir telgrafta, Irak'ta İngiliz müdahalesi olduğu yolunda belgeler olduğunu belirtmiştir. Fakat, "belgeler, Kürt otonomisi fikirlerinin henüz başlangıçta olduğu 1919-1920 dönemine ilişkin gibi görünmektedir"⁽⁴⁾.

Gerçekte, Devlet Arşivleri Bürosu'nda, İstanbul'daki bazı İngiliz istihbarat uzmanlarının ve özellikle James Morgan'ın Şeyh Sait İsyani'nın tohumlarının Türkiye tarafından atılmış olabileceğini düşündüklerini gösteren belgeler vardır. Kürkçüoğlu, Morgan'ın düşüncelerini ve kurgularını İngilizler'in isyana destek vermediklerine dair önemli bir bir kanıt olarak aktarır. Morgan Türkiye'nin isyanı neden desteklemiş olabileceği ilişkin çeşitli sebepler belirtir:

1) Eğer şimdiki ayaklanma Ankara tarafından başlatılmışsa ve kendisine saldırarak sürüyorsa, Türk nizami kuvvetlerinden çeşitli "firarlar" olacaktır. Başarılı asilerin

Musul vilayetindeki kardeşlerini kurtarmaya karar vermiş oldukları, bu amaçla firar etmiş Türk askerlerinin yardımıyla, Musul vilayetini ele geçirmek için halihazırdağı sınırı aşıklarını ve işgal edilen bölgenin yönetimini Türkiye'ye bırakarak muhtemelen Türkiye'ye teslim olduklarını duyabiliriz⁽⁵⁾.

2) Başka bir olasılık, Türkiye'deki (Ankara tarafından desteklenen) başarılı bir ayaklanmanın, hepsi nihayetinde Ankara'nın buyruğuna girecek şekilde, Irak'taki Kürtler'in Irak boyunduruğundan kurtulmak ve Türkiye Kürtleriyle birleşmek için (yne Ankara tarafından tasarılanan) bir bahane olabileceğiydi.

3) Diğer bir olasılık, ayaklanmanın, sonuçta Türk isyanlarının peşine düşülverek Irak sınırı ötesinde takip edilmesinin kendi görevleri olduğunu iddia edebilecek olan Türk askerlerinin, Irak sınırında yoğunlaşmaları için bir bahane oluşturabileceğiydi.

4) "Türk hükümeti hareketin tepkisel olduğu ve asilerin dini duyguları üzerinde oynayan belli etkiler nedeniyle oluştuğu görüşünü benimsemiş görülmektedir. Dini, ihanet için bir paravan olarak kullanma çabası kınanmıştır. Aynı zamanda, bu tepkisel ve dini hareket, hükümete ne türden olursa olsun muhaliflerini örfî idare vasıtısıyla bastırma ve onlarla ugraşma fırsatı sağlar. Belki 'İstiklal Mahkemeleri' orada yeniden oluşturulacaktır.

Türkiye, bağımsız bir Kurdistan yaratılmasını amaçlayan herhangi bir hareketi, kesinlikle bütün gücüyle bastırmaya çalışacaktır. İttihat ve Terakki Partisi'nin Turancı fikirleri, Türk hükümet çevresinde hâlâ etkilidir. Türkiye etkisini yaymayı ve Orta Asya Müslüman-

manlar'ıyla yakın ilişki içinde olmayı istemektedir ve Küçük Asya'nın doğusunda bir tampon devletin kurulması bu planlara engel teşkil edecekinden kesinlikle bastırılacaktır."

Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A.Osborne, İngilizler'in Morgan tarafından belirtilen olasılıkları gözönünde bulundurması gerektiğini, fakat bazı Fransız askeri ve istihbarat görevlilerinin belirttiğinin aksine kendisinin, isyanın uydurma veya mübalağalı olduğuna inanmadığını söylemiştir, çünkü:

- "1) Türkler bir askeri güç gösterisinden etkilenmeyeceklerdir;
- 2) isyan Türkiye'nin Musul'a yönelik taleplerinin reddedilmesini sağlamıştır;
- 3) Isyan, şimdiki Türk rejiminin dünyanın gözünde saygınılığını büyük oranda yitirmesine neden olmuştur;
- 4) Isyan bir kez patlak verdiğinde, Kemal'in İsmet'i(İnönü) yenisinden Başbakanlığa atayabilmesi ve yükselebilecek herhangi bir eleştiri ve muhalefet dalgasına karşı bir çok baskıcı tedbir alınmasını sağlayabilmesi için, isyanın ciddiyeti abartılmış olabilir."⁽⁶⁾ İngilizler'in bir Türk saldırısından korkması gerekebileceği doğrultusunda başka kanıtlar, İngiliz askeri ataşesi Binbaşı Harenc'in Nisan 1925'-teki bir raporunda belirtilmiştir. Bu raporda Harenc, Türk Savunma Bakanı Recep Peker'in İtalyan Deniz Ataşesi Binbaşı Negro尼'den 60.000 kişilik, fakat küçük bir hava gücü olan bir ordunun sadece 4.000 veya 5.000 kişilik, ama güçlü bir hava kuvveti olan bir orduyla karşılaşacağı bir durumu gözlerinde canlandırmamasını istediğiini yazmıştır. Türk Savunma Bakanı şu soruyu sormuştur: "Sözü bile edilemeyecek kadar küçük bir hava kuvvetiyle veya hiç hava kuvvetiniz yokken kendi kuvvetlerinizden daha büyük bir kuvvet ülkenizi işgal etseydi, buna mâni olabilir miydiniz?" İngiliz yetkililer için Recep'in Irak'taki Türk ve İngiliz kuvvetlerine atıfta bulunduğu

karar vermek uzun sürmedi. İngiliz Büyükelçisi, bu gibi raporların ışığı altında Musul sorununda hiç bir gelişme kaydedilemeyeceğini Dışişleri Bakanlığı'na hemen bildirdi⁽⁷⁾.

İngilizlerin Şeyh Sait Isyani'na karışmaya istekli olmadıklarına ilişkin bir başka kanıt, Paris'teki İngiliz Chanchery'sinin 24 Mart'taki bir raporuyla ortaya çıkmıştır. Bu raporda şunlar yazılıdır: "Bugün, Mesud Fehmi Bey, kendini 'Cebeli-bereket Valisi' veya alternatif olarak Kilis'in eski valisi olarak tanıtarak Chancery'nin bir üyesiyle görüşmek istedî. Ne istediği sorulduğunda, o bölgelerdeki ayaklanmasıyla ilgili olarak. Kürdistan'daki siyasi durumu tartışmak istediğini belirtti. Kendisine, bunun yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren bir mesele olduğu ve bu sorunu tartışamayacağımız söyleendiğinde ayağının tozunu üzerimize silkerek, ayrıldı". Osborne'un bir muhtıradâ, "Ne söyleyeceğini duymak ilginç olabilirdi." diye yazmasına rağmen, daha yüksek kıdemli bir memur, Lawrence Oliphant, "Uzak durmak daha iyi." diye yazmıştır. Bu, İngilizler'in, Paris'te bile, Şeyh Sait Isyani'ndan uzak durmak istediklerini gösterir. Haziran itibarıyle, İngilizler'in isyana karışıklarına dair hâlâ birkaç resmi Türk suçlaması vardı. 2 Haziran'da Lindsay, Chamberlain'e şu hususları ihtiya eden bir rapor yazdı: "Garip bir şekilde İngilizler'in Kürt hareketini kısırttığı veya bu herekette yer aldığına ilişkin çok az şey duyulmuş veya *duyulmasına izin verilmiştir*. Üç ya da dört yıl önce bir İngiliz ajanı olduğu sanılan, fakat gerçekten bir Türk ajanı ve provatör olduğu anlaşılan Templi (Tamplin)'den bahsedilmiştir. Bu adamın kim olduğuna ilişkin hiç bir fikrim yok. Şeyh Sait'in Diyarbakır'ı aldıktan sonra, Cezire yoluyla İngiliz yetkililerle ilişki kurmayı umduğu da söylenmiştir. Gazete haberlerinde İngiliz faaliyetleri hakkında yazılan şeylerin hepsi bundan ibarettir" (vurgu eklenmiştir). Tampling, görünüşe göre, önceden İttifak polisinde yer almış ve "ajanlardan biri olan Keur [Kör] Sadi yoluyla Seyyid Abdul-kadir ile büyük oranda uzlaşmacı bir iletişim kurmuştur." Lindsay'ın

belirttiğine göre, Tampling ve ortağı Hulse'un "yabancılara çalışmaya istekli oldukları anlaşıldığından İngilizler'ce şüpheli görülmüşlerdi, fakat diğer yandan Sir A. Block(bir İngiliz) tarafından bir sahte banknot olayında çalıştırılmışlardı." Haziran 1925'te, Lindsay, Tampling'in artık Türkiye'de olmadığına fakat ortağı Hulse'un hala İstanbul'da "Rus Bolşevik yetkililerden para almaktır ve onlar için çalışmaktadır" olduğuna inanıyordu⁽⁸⁾.

İngilizler'in Şeyh Sait isyanına karışlığına ilişkin çok az resmi Türk suçlaması olması şaşırtıcı değildir. 28 Nisan 1926'da, Türkiye ve Büyük Britanya arasında çok yakında bir barış antlaşmasının yapılması kesin olduğunda, Lindsay, Chamberlain'e daha o gün İsmet İnönü'yle görüşüğünü ve ona kabaca şunları söylediğini rapor etti:

Eğer Türkiye'de sorun yaratmayı isteseydik, ülkenin bir ucundan diğerine bir isyan başlatabilirdik. Fakat böyle yapmadık, ve bunu bilmesi gerekiyor. Geçen yıl (1925) Mart'ta, Şeyh Sait isyanı en üst noktadayken ona aktardığım bir gözlemi mi hatırlıyorum mu? O zaman ona, hiç şüphesiz Türkiye'nin isyanı yakında bastıracağını; [isyancıların] esir alınabileceğini, bunların tek tek tahlükatten geçi-rilip yüzleştirilmelirinin mümkün olabileceğini anlattım. Fakat ona, İngiltere'nin isyanda yer aldığına ilişkin hiçbir kanıt bulunmayacağını da, peşinen söyleyebilirdim. Ve şimdi, İngiliz müdahalesine ilişkin ne gibi kanıtlar bulduklarını soruyorum.

Lindsay şöyle demektedi: "Bu, İsmet'i sarsmaya yetmiş görünüyor. Böyleslikle, 1925 Kürt isyanında [İngiliz] parmağı olduğuna dair bir suçlamada bulunmaya bir daha teşebbüs edemedi."⁽⁹⁾

Büyük Britanya'nın da, Türkiye'nin de, Şeyh Sait isyanını teşvik

etmediklerini kati olarak ortaya koyabildiysek, Britanya'nın isyan karşısında izlediği siyasi çizgiyi irdelemeye gelebiliriz. Özellikle 1925 başlarında Musul meselesinin halledilmesine dair bir emare yokken, Britanya neden Kürtler'i Türkiye'ye karşı tahrif etme yoluna gitmedi? Ömer Kürkçüoğlu, Britanya'nın tavrını şöyle özetler: Britanya'nın Kürt meselesinde menfaatleri mevzubahisti; dolayısıyle, Şeyh Sait isyanını yakın takibe aldı, fakat destekleyici bir konumda bulunmaktan da kaçındı. Britanya'nın isyanı desteklememiş olmasının sebeplerinden biri de, Irak Mandası'ndaki bulunan Kürtler'e hakim olmak açısından yeterince sıkıntılı olmasıydı. Şeyh Mahmut, bunun en iyiörneğidir. Öte yandan, Britanya, genç (Türkiye) Cumhuriyetine karşı takip etmekte olduğu siyaseti değiştirmeye yolundaydı ve Türkiye'yle arasını bozarak tekrar Sovyetler Birliği'ne itme ihtimalini göe almazdı. Britanya'ya bağımlı bir Kurdistan, Orta-doğu'daki güvenliğini pekiştirebilirdi. Fakat, Türk Sovyet ilişkileri bir kez daha yakınılaşacak olursa, Britanya'nın Lausanne'da Boğazlara ilişkin kazançları tehlikeye girebilirdi. Büyük Britanya, Türkiye ile dostça münasebetler geliştirerek, Boğazlar'da ve Arap Orta-doğusu'nda güvenliğini sağlama alabilirdi⁽¹⁰⁾.

Kürkçüoğlu'nun da belirtmiş olduğu gibi, İngiliz hedefleri buları. Fakat, Britanya, Musul meselesi ve Türk-Irak hudut anlaşmazlığı bir hal tarzına kavuşturulmadığı sürece, Türkiye'deki isyanın kendilerinin menfatlerine olduğunu düşünecekti. Zira, isyan, Musul meselesinde İngilizler'e karşı daha tavizkâr bir konumda pazarlığa oturmak yönünde Türkiye'yi zorlayan bir unsur olacaktı. Fakat, İngilizler, istiklâle gidecek bir Kürt hareketini desteklemediler. Dahası, İngiliz bakış açısından, Şeyh Sait isyanı, Türkler'in Türkiye'deki Kürtler'le sulh içinde yaşayamayacaklarına ve Kürt ekseniyete sahip Musul üzerindeki taleplerinin zayıflığını işaret etmekteydi. Büyük Britanya, Türkiye'nin, Irak hududunda 50.000 asker seferber etmiş olmasına rağmen, hâlâ askeri bir müdahaleden

kaçınmak istediğiinin de farkına varmış bulunmaktaydı. Türkiye'nin Kürt isyanı ile mücadele halinde bulunması, sadece Musul üzerinde pazarlığa oturmamakta direnmeyi sürdürmesine yardımcı olurdu⁽¹¹⁾.

Kürkçüoğlu, kısaca, Şeyh Sait isyanının, Türk İstiklâl Harbi'nin ilk yıllarda olduğu gibi, Büyük Britanya'nın "Kürtler'e ümit vermesine" fırsat tanımiş olsuyordu, şeklinde fikir yürütürmektedir; fakat isyan patlak verdikten sonra İngilizler, Kürtler'e yardım etmediler. Öyle görünüyor ki, Büyük Britanya'nın takip etmiş olduğu siyaset ve Türkiye'nin bunları doğru bir şekilde idrak etmiş olması, 5 Haziran 1926'da Türk İngiliz muahedesinin imzalanmasına götüren müzakerelerin gerçekleşmesine yol açmıştır.

Ancak, Türkiye'yi Musul meselesinde Büyük Britanya ile bir anlaşmaya varmaya yönelme mecburiyetinde bırakılan tek âmil Şeyh Sait Isyanı değildi. Daha başka pek çok âmil vardı. Türkiye, 1924 ve 1925 yıllarında dünya meselelerinde kendini gittikçe daha tecrit edilmiş hissetmekteydi. Türk - Irak hududuna müteallik 16 Temmuz 1925 tarihli Milletler Cemiyeti Üçlü Komisyon raporunu kabul edilemez bularak reddetmişti. Sunu kabul etmek gerekiyor ki, 3 - 19 Eylül 1925 tarihlerinde, Milletler Cemiyeti Raporu tartışılmakta iken Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin Büyük Britanya ile Musul meselesi dışında hiç bir anlaşmazlığının bulunmadığını belirtmekte idi. Ancak, şu hususu da ilave etmekteydi: İngiliz'ler ve Kürt hukukunu göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti, Kürt ekseriyetinin yaşamakta olduğu Türkiye'ye karşı Irak Kürtleri'ni kullanma cihetine gitmedikçe Musul meselesini de halledemezlerdi. Tevfik Rüştü, 1923 yılında Lozan'da netlige kavuşmuş olan bir siyasi tavrı, yani Türkiye'nin Kürtler'i dahili ve harici güvenliğini etkileyen bir mesele olarak görmekte olduğunu teyid etmekteydi. Sevr'de İngiliz'lerin Kürt muhtariyetini desteklemiş olduğu ve 1920 -

1921'de Kürtler'i Kuvvay-ı Milliye'ye karşı kıskırtmış olduğu, 1925'te de, 1923'te olduğu gibi Türkler'in hafızasında tazeliğini muhafaza etmekteydi. Mesele, hâlâ aynı bakış açısından ele alınmaktadır: Kürtler Büyük Britanya'ya terk edilmiş olsa ve İngilizler daha sonra Kürtler'e muhtariyet tanısa, Türkiye'deki Kürtler de aynı taleplerde bulunacaklardı (12).

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun raporunun reddedilmesinden sonra ihtilaf, Milletlerarası Daimi Dünya Adalet Divanı'na sevk edildi. Adalet Divanı da, 21 Ekim 1925 tarihinde, Milletler Cemiyeti raporu ve Üçlü Komisyon'un 16 Aralık 1925 tarihli görüşlerini temelde kabul etti. Büyük Britanya kendi lehine olan bu görüşleri baz alarak, 18 Ocak 1926 tarihinde Irak ile yeni bir anlaşmaya imzaladı. Bu anlaşma, Irak meclisinde oybirliği ile kabul edildi. 19 çekimser oyun bulunduğu oylamada 58 lehte oy kullanıldı. Bir Irak Polis İstihbarat görevlisi, 9 Ocak 1926 tarihinde şunları kaydetmektedir: " Hangi nedenlerle olursa olsun anlaşmanın lehinde olanlar, anlaşmanın yalnızca Musul vilayetinin kaybedilmesi için değil, Irak'ın istiklalinin ve monarşisinin fiiliyatta mevcudiyeti açısından temel bir öneme haiz olduğu savını kullanmaktadır... ". Öyle anlaşılıyor ki, bu şekilde Şeyh Sait İsyani, yalnızca Irak'ın Büyük Britanya ile yenj münasebet tarzını kabul etmesini kolaylaştırmamış, beş aydan daha kısa bir müddet sonra Büyük Britanya, Irak ve Türkiye arasında bir muahedeye varılmasını da sağlamıştır. 1925 yılının Aralık ayına gelindiğinde Avrupa devletlerinin ekseriyeti doğrudan veya Milletler Cemiyeti vasıtasiyla dolaşılı olarak ve İngiliz teşviki ile Türkiye'nin takip etmeyeceği siyasetlere karşı tavır takınmaktadır. Şeyh Sait İsyananın bastırılması sırasında Nasturiler'in zorla topraklarından atılması da, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti nezdinde ve Avrupa'da hoşnutsuzlukla karşılanması ve böylesine kritik bir dönemde iyice tecrit edilmesine sebebiyet verdi (13).

1925 sonu itibariyle Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti'ni yalnızca Musul meselesi açısından kullanmakla kalmıyor, harici siyasetinin etkili bir vasıtası olarak her meselede kullanıyordu. Austen Chamberlain, Locarno anlaşmalarına dahil devletleri bir arada tutabilmek için cemiyeti kullanmaktaydı. Böylelikle, "Müttefik Kuvvetler safalarında ortaya çıkan ve Lozan Konferansı'nda İngiliz siyasi konumu zuorlaştıran fikir ayrılıklarını" ortadan kaldırmayı ümit etmekteydi. Cemiyet mensupları, Britanya'nın dünya çapında müeyyideler dayatması bekłentisi içinde iseler (mesela, 1924 Cenevre Protokolü'nde olduğu gibi), Musul meselesine burunlarını sokmamayıdılar. Chamberlain şu şekilde serzenişte bulunmaktaydı: "Müeyyideler, yalnızca Britanya, onları başkalarını korumak üzere tatbik ettiği zaman mı kullanabilir?" Chamberlain, bazı Cemiyet mensuplarının Musul meselesi konusunda muhafaza etmeyeceğini çekingenlikten duyduğu rahatsızlığa rağmen, daha önce sadece iki taraflı olarak halledilen meselelerde çok taraflılık veya üçüncü bir tarafın hakemliğine başvurmaktan ibaret "Yeni Diplomasi" yöntemlerinin ateşli bir savunucusuydu. "Musul meselesinin şimdiye kadar başarılı olmuş olanları tahrip etmesine müsade edecek misiniz?" diye sormaktaydı. Gerçekten de Peter J. Beck'in belirtmiş olduğu üzere Chamberlain'nın Milletler Cemiyeti'ni İngiliz politikalarının bir vasıtası olarak kullanmaktaki menfaati öyle güçlüydü ki "büyük devletlerle yürütmekte olduğu temaları Konsey'in alt komitesinde bulunan üç üye ile kurmuş olduğu temalarla desteklemekteydi." Bu üç üye, Guani (Uruguay), León (İspanya) ve Branting (İsveç), daha sonra Undén (İsveç) olmuştur. Chamberlain, çabalarını ilkin İspanya'nın Fas politikası ve konseyde daimi üyelik için İngiliz desteğine ihtiyacı olan İspanya temsilcisi León üzerinde yoğunlaştırmıştı⁽¹⁴⁾. İngiliz Dışişleri Bakanı'nın, Milletler Cemiyeti'nin bir konseyinin üyelerine bu kadar yakın ilgi göstermesi Chamberlain'ın Türkiye'yi Cemiyet aracılığıyla tazyik altında tutma politikasının bir işaretti olarak alınmalıdır.

Türkiye, İtalya konusunda da hassasdı. İtalya, Benito Mussolini'nin yeni dinamik liderliği altında, Büyük Britanya'nın ve özellikle Austen Chamberlain'ın yakın alakasına mazhar olmaktadır ve bu Türkiye için rahatsız edici bir durumdu. İtalya'nın, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye yönelik tasarılarının arz etmekte olduğu tehdit henüz ortadan kalkmış değildi. Öyle görünüyor ki Türkiye, bir İtalyan temsilcinin inkar etmiş olmasına rağmen, İtalya'nın muhtemelen Türkiye'ye karşı kullanmak üzere savaş malzemesi depolamakta olduğu ve 1924 Mayıs ayında Sicilya'ya asker sevk etmiş olduğuna dair rivayetlerin de farkındaydı. İtalya ve Sovyetler Birliği'nin Haziran ayında, Türkiye'yi 6 hafta içinde işgal etmek için bir anlaşma imzalamış olduklarına dair raporlar da söz konusuydu. Yine, İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın ilk fırsatı Türkiye'ye taarruz etmek için beklemekte olduklarına dair başka raporlar -belki de dedikodular demek gerekir- alınmaktadır. [Rapor edilen planlara göre] İtalya, Anadolu'da istediği gibi hareket etmekte serbest olacak, Yugoslavya Arnavutluk'u ilhak edecek ve Yunanistan Doğu Trakya'yı işgal edecekti.

Şeyh Sait İsyani patlak verdiğiinde, İtalya'nın 1908 senesinde olduğu gibi hareket edeceğini dair korkular yersiz değildi; Britanya, İtalya'dan özellikle İtalyan Hava Kuvvetleri'nden ve Donanmasından, icabı halinde Türkiye'ye karşı kullanmak üzere yardım talep etmekteydi. Türkiye, Chamberlain - Mussolini toplantısı ve 1924 yılı Aralık ayında imzalanan Roma İtilafnameleri'nin işaret etmekte olduğu Büyük Britanya - İtalya anlaşmasının farkındaydı⁽¹⁵⁾.

Şeyh Sait İsyani'nın zirveye tırmanmış olduğu bir esnada, 1925 yılı Nisan ayında İngiliz hükümeti Irak'ta İtalya iktisadi haklar tanıdı. Büyük Britanya ve İtalya, 1925 Aralık ayında, Habeşistan'daki karşılıklı imtiyaz taleplerini tanıdıklarını dair not teâтisinde bulunuyalar. Peter J. Beck şöyle demektedir: "Gerçekte not teâтisi, İtalya'nın

Musul meselesiinde yardımı için Habeşistan anlaşmasının bir bedel (quid pro quo) olduğuna dair, delillerle desteklenmeyen iddiaların ortaya çıkmasıyla sonuçlandı". Üstelik Türkler'in durumu bu şekilde algılamış olmaları hayli mümkündür. Chamberlain'in Aralık 1925 Rapallo ziyareti de "yalnızca Mussolini ile buluşmak için yeni bir fırsat sağlamakla kalmayıp, İngilizler ve İtalyanlar arasında bir ahenk olduğu hususunda yeni bir açık delil teşkil etmekteydi. "Bir akademisyen, "Britanya, Fransa ve İtalya arasında bir çeşit 'Üçlü Misak' yaratmaya müteallik İngiliz gayretleri, Locarno Konferansı, Yunan-Bulgar anlaşmazlığı ve Habeşistan meselesi gibi yakın dönem hadiseleri de bu ülkelerin nisbeten çakışması dolayısıyla, açıkça kolaylaşmaktadır." Türkler'e korku vermek, bu politikanın planlanmış bir sonucu değil de beklenmiyen bir ikramiyeti olmuş olsa da, Rapallo müzakereleri, Türkiye'nin hassasiyetini artırmakta başarılı oldu. Gerçekten de, Türkiye, Büyük Britanya ile 5 Haziran 1926'da imzaladığı muahedeye kadar İtalya'nın takip etmeyeceği politikalar hususunda hayli tedirgindi. İngiliz-İtalyan uzlaşmasına ilâveten, 1925 kişinda gerçekleşen Locarno müzakereleri ve anlaşmaları, Almanya'nın tekrar Avrupa ve dünya siyasi topluluğunun bir üyesi olmasını hedeflemektedir. Raporlara göre, Alman Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Herr Nadolny'ye, Musul meselesinde Almanya'nın desteğini elde etmeye çalışması için Türkiye'nin teşvik edilmesi hususunda talimat vermiş bulunmaktaydı.⁽¹⁶⁾ 1925 yılı sonuna gelindiğinde, Türkiye'nin, en azından Musul meselesi ve/veya Büyük Britanya ile anlaşmazlıklar husunda Alman desteğine güvenemeyeceği barizleşmiş bulunuordu.

Fransızlar da Locarno anlaşmalarını Almanya'nın Türkiye'ye potansiyel desteğini durdurduğu hissini taşımaktaydılar. Fransa Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Philippe Berthelot, 28 Ekim 1925 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Miles W. Lampson'a,

Locarno anlaşmalarının imzalandığını ve "Türk çevreleri etkilemiş olduğunu" haber vermektedir.

Türk hükümeti, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türk ordusunun talimi gibi meselelerde Alman kaynaklarına güvenebileceklerini ümid etmekteydi. Şimdi, Locarno'dan sonra bu ümitlerinin boşuna olduğunu anlamış olular. Şimdi Türkiye için bir ihtimal daha var: Rus desteği. Bu da güvenmekte oldukları diğer bir unsurdu. (Mösyö Berhelot'un), Fransız hükümetinin Rusya'nın Fransa'ya olan borçlarını ödemesi yolunda Ruslar'la (Mösyö Chicheron) bir tür düzenlemeye gidebileceğinden hiç kuşkusuz yok. Ona göre, bu, Rusya ile nizami müzakerelerin başlaması yolunda bir adım olabilir ve hatta nihai olarak Ruslar'ın cemiyete katılmaları ve milletler camiasına tekrar kabul edilmelerine yol açabilir. Şimdi, tüm bunlar gerçekleşecek olursa, Türkiye Rus desteğiinden de yoksun bırakılabilir. Böylelikle kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalan bir Türkiye, Büyük Britanya ile dostça bir hal tarzına gitmenin menfaati icabı olduğunu hızla görecektir⁽¹⁷⁾.

Berhelot, yukarıda belirtilen hususların işliğinde, Türk birliklerinin Pozanti-Nusaybin demiryolu boyunca doğu istikametinde ilerlemekte olmaları, İngilizlerin zannettiği kadar ehemmiyet teşkil etmemektedir, diyerek memorandumuna son vermektedir. İngilizler, Şeyh Sait Isyanı'nın zirveye tırmandığı devrenin hitamı arifesinde, Mayıs 1925 gibi erken bir tarihte, demiryolunun Fransız hakimiyeti altındaki Suriye arazisinden geçen kısmından nakledilmekte olan Türk askerlerinin sayısının azaltılmasını Fransızlar'dan rica etmiş bulunmaktadırlar. Buna rağmen, Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand, Batı istikametindeki sevkiyatın dışında Doğu istikametinde hiç bir askeri sevkiyata müsaade edilmeyeceğini- yani takviye kuv-

vetlerin değil, yalnızca terhislerin sevkiyatına müsaade edileceğini- açıklamak için Kasım'ın ilk günlerini bekliyecekti⁽¹⁸⁾. Böylelikle, Fransa, 25 Kasım tarihine gelindiğinde yalnızca Türk askeri sevkiyatına mani olma-yani, Türkiye'nin Irak'a taarruz etmesi ihtimalini azaltmak veya ortadan kaldırmak için demiryolunun kullanımına mani olma-kararına varmakla kalmamakta, Sovyetler Birliği'ne Fransa'ya olan borçlarını ödemesi için yollar açarak ve "milletler camiasına" dönmesine müsaade ederek Türkiye'ye destek olmasına engel olmaya da çalışmaktadır.

Briand yalnızca Musul meselesinde değil, Fransa'nın Orta-doğu'daki, özellikle Suriye'de ve aynı zamanda özellikle Almanya konusunda Avrupa'daki daha geniş çaplı menfaatleri için İngiliz-Fransız tesanütünü muhafaza etmeye hayli istekliydi. Netice itibarıyle, Türkiye'nin Musul'u ele geçirmesi halinde Fransa'nın istifade edeceğİ ticari ve petrol menfaatlerinin, Fransa'nın daha büyük menfaatlerine zarar vermesini istememekteydi. Şunu da düşünmektediyi: Petrole yönelik Fransız çıkarlarının Büyük Britanya'dan Basra vilayetinde ve kazanılan diğer arazilerde petrol (endüstrisinin) geliştirilmesi girişimlerine Fransız çıkarlarının da katılması yönünde bir Fransız talebi aracılığıyla tatmin edilebileceği de olasılık dahilindeydi. Briand'ın, Musul meselesinin Türkiye'nin Hatay ve Halep üzerindeki iddiaları açısından da bir örnek durum teşkil edeceğini farkında olduğu da şüphe götürmez. Şeyh Sait İsyani'ndan hemen sonra Temmuz 1925'te Suriye'de patlak vermiş olan Dürzi ayaklanmasıın bastırılmasında İngiliz işbirliğini sağlamak da istekleri arasıdaydı. Briand, Cemiyet'in Musul alt komitesinde üye olan İsveç temsilcisi Osten Undén'e baskı yapılması konusunda Chamberlain'ın ricasını da yerine getirecekti. Hatta, İngilizler'in gerekirse Suriye'yi Türkiye'ye karşı hava taarruzları için bir hava üssü olarak kullanabileceğini yönünde bir teklifte de bulundu.

Fransız delegesi Paul Boncour'un konsey toplantısı esnasındaki faaliyetleri ve Pozantı-Nusaybin hattında Türk askeri sevkiyatı konusunda ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklara rağmen, Aralık 1925 itibarıyle Fransız-İngiliz münasebetleri mükemmel bir seviyede seyretmekteydi⁽¹⁹⁾. Fransız-İngiliz münasebetleri daha da ilerledi: Fransız Büyükelçi Monsieur de Fleurian, İngiliz memurlarla 1 Aralık 1925 tarihinde yaptığı bir konuşmada, Ortadoğu'da Fransız-İngiliz münasebetlerinin çok daha iyi olabileceğini söylemekteydi. Özellikle, Dürzi ayaklanması'nın ve 1925 yaz ve sonbahar aylarında Suriye'de milliyetçi kıyamın başlamasından sonra Fransa'nın Musul meselesinde daha fazla işbirliğine yönelebileceğini belirtmekteydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı memurlarından C. W. Rendel, Sömürgeler ve Hava Bakanlıklarına gönderdiği memorandumda şöyle yazmaktadır: "Fransa'nın, Suriye'de, Irak'a karşı muhtemel bir Türk taarruzu sırasında takınacağı tutum meselesi, bizim Dürzi ayaklanması'na karşı Ürdün'de takınacağımız tutumdan hayli ayrı bir mesele olagelmiştir." Rendel, Ürdün'ün Dürziler'e yardım sağlamaşını engellemeye yönelik İngiliz gayretlerinin, "tamamen mahalli idare kapsamında kaldığını" kabul etmekteydi. "Komşularımıza (Fransızlar'a) sadakatsızlık şüphesinden arınmanın ötesinde pek bir şey yapabileceğimiz söylenenemez." Fakat, Rendel şimdi farklı bir düşünce taşımaktaydı: "Bu iki mesele (yani Musul'a muhtemel Türk taarruzu ve Suriye'de Dürzi ayaklanması) birlikte düşünüldüğünde, faydalı bir rabitanın kurulmasının belki de en iyisi olacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Fransızlar'la Güney Suriye'de karşılaşıkları zorluklar konusunda anlamlı bir teşriki mesaide bulunabilirsek, Fransız-İngiliz dayanışmasına dair yaratacağımız intiba, Ankara üzerinde hayli yararlı bir tesir sağlayabilir. Diğer taraftan da, Fransızlar'a yapacağımız hakiki bir yardım, Kuzey hudutlarına ve Suriye'nin kuzey-doğu köşesine daha fazla dikkat sarfetmesi mümkün ola-

caktır. Fransızlar, son zamanlarda, adam yetersizliği yüzünden bu kesimde gayri kanuni olarak Türk karakollarının kurulmasına müsamaha göstermek zorunda kalmıştır."(20)

Böyle bir hava içinde henüz başlangıç halindeki iki milliyetçi isyan- "Musul'a muhtemel Türk taarruzu"na vesile olabilecek olan Şeyh Sait İsyani ve Suriye'de Dürzi isyanı- Ortadoğu'daki iki önemli emperialist devletin gerilimli , fakat yakın bir teşriki mesaiye yönelmelerine neden olmaktadır.

Türkiye'de Şeyh Sait İsyani ve Suriye'de Dürzi isyanı, alevlenmekte olan fakat kurumsallaşmamış milliyetçiliklerin Ortadoğu'da emperialist ve milliyetçi Büyük Britanya ve Fransa İmparatorlukları'nın yakın ve geniş çaplı bir işbirliğine girmeleri yolunda nasıl bir ihtiyaç yarattığı ve bu işbirliğine nasıl yolaçmış olduğuna iki mükemmel örnek teşkil etmektedir. 1925'te tezahür eden Fransız-İngiliz işbirliği, iki ülke arasında gizliden gizliye cereyan etmekte olan güvensizliği ve şüpheleri gideremedi. Örneğin; Britanya, Fransızlar'ın Türkiye'nin Hatay politikasını destekleyici bir tavır almalarından hayli rahatsızıldı. İki isyanın dayattığı yakın işbirliği, Ortadoğu'daki Ingiliz ve Fransız memurların bahsetmiş oldukları gibi, Aristide Briand ve Austen Chamberlain'ın Fransa ve Büyük Britanya arasında, Avrupa'da ve dünyanın başka yerlerinde daha yakın ilişkiler kurma arzuları ile hoş bir şekilde tesadüf etmektedir.

Demek ki, Türkiye Aralık 1925'e gelindiğinde devletler camiasında tecrit edilmiş bir vaziyette bulunmaktaydı. Medet umabileceği tek ülke Sovyetler Birliği idi. Türkiye ve Sovyetler Birliği, 17 Aralık 1925 tarihinde saldırılmazlık ve tarafsızlık kayıtları içeren bir Dostluk Misası imzaladılar. 1925 yılında, Moskova da Türkiye kadar tecrit edilmiş bir durumdaydı; Locarno anlaşmalarının kendisini hedef aldığından ve dahası Almanya'nın tekrar Avrupa siyasi

hayatına çekilmesinin, anti-Sovyet bir tasarı olduğundan şüphelenmektedir. Türkler, Sovyetler'le anlaşma imzalayarak Büyük Britanya'ya karşı bir koz elde etmeyi ümidi etmekteydi. Ancak, İngilizler, Türk-Sovyet misakından fazlaca endişe duymadılar. Aralık 1925 itibariyle Türkiye'nin Musul konusunda müzakerere masasına oturmaya hemen hemen hazır olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin Ankara'da ve Tahran'da gerici ve emperyalist hükümetler değil, bağımsız devletler istemekte olduğunu bilmektedirler. Bu, İngilizler açısından şu anlama geliyordu: Sovyetler, Türkiye'de Kürtler'i veya Kürt istiklalini desteklemeyeceklerdi. Sovyetler, Kürtleri siyasi bir maşa olarak kullanmayacaklarına göre, Türk siyasi kararları, veya Batıcı Türk siyasi kararları üzerinde pek bir etkiye sahip olamazlardı.

C.W. Rendel, anlaşmanın imzalanmasından hemen önce şöyle yazmaktadır: "Elimizdeki tüm bilgiler, Türkler'in Ruslar'ı kullanmakta oldukları, fakat Ruslar'ın Türkler'i kullanmayı başaramadıklarını göstermektedir." Alman Büyükelçi Herr Nadolny, 4 Ekim 1925 gibi geç bir tarihte, Türkler'in Ruslar'la anlaşmaya varamayacaklarını, böyle bir anlaşma imzalansa bile bunun "tamamen geçici bir durum olacağını" katiyetle söylemektedir. Nadolny, kendi malumatının, "Türkler'in ticaret anlaşması için yapılan müzakerelerin ilerlemesine mâni oldukları" yolunda olduğunu belirtmektedir⁽²¹⁾.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, her iki ülkenin de dünya ve özellikle Avrupa siyasi hayatında içinde bulundukları tecrit edilmişliği azaltma arzusunda olmaları, Türk ve Sovyet Misaki'nı ciddi bir şekilde sınırlamaktaydı. Fransa ve Büyük Britanya, daimi olarak Sovyetler'e karşı Milletler Meclisi üyeliğini yönlendirici bir mükafat olarak gündeme tutmaktaydilar. Bu, Sovyetler'in acilen ihtiyaç duyduğu bir şeydi. Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne 1932'de birlikte girmiş olmaları, her iki ülkenin de 1925-1932

döneminde Batı'nın takip etmeyeceğini söyleşen siyasetler açısından rahatsız edici olabilecek siyasetler izlememiş oldukları ve 1925 yılında imzalanan bu ikili anlaşmanın oldukça sınırlı kaldığının delilleridir. Nitekim, misaka göre, Türkiye'nin Musul için Britanya'ya karşı savaşa girmesi halinde, Sovyetler Türkiye'ye yardım etmekle mukellef sayılmıyordu. Bir Türk tarihçisi, Sovyetler'in, Misakın Türkiye ile Britanya arasındaki gerilimi artıracagını ve böylelikle Sovyet-İngiliz münasebetlerinin iyileşeceğini; dolayısıyla böyle bir durumun, Locarno anlaşmalarının Sovyet siyasetlerine zararlı veçhelerini izale edebileceğini düşünmüş olduğu kanısındadır. Kürkçüoğlu şunu da belirtmektedir: "Türkiye, dış politikasının temellerinden olan Rusya'yı karşısına almadan Batı'nın dostluğunu daha rahat arayabilirdi. 1925 andlaşması, Sovyetler Birliği tarafından 1945 yılında feshedilinceye kadar Türkiye'ye 20 yıl için aradığı 'rahatlaklı' sağlamıştır."⁽²²⁾ Kürkçüoğlu, anlaşmanın yirmi yıl sürmesinin, bu kanaati desteklediğini düşünmektedir. İngiliz büyüğelçisi ise, Sovyetler'e karşı Türk politikasının, andlaşmada örneklenmiş olduğu şekliyle, yerinde olduğunu ve Musul'a ilişkin Milletler Cemiyeti kararının ters etkisini unutturmak suretiyle, Türkiye ile Britanya arasında bir anlaşmaya varma gayesiyle yapılmakta olan müzakerelerin sürmesini kolaylaştırabileceğini düşünmektedir. Lindsay, Rusya'nın mali açıdan Britanya'ya ihtiyaç duyduğu bir sırada, Musul konusunda bir İngiliz-Türk andlaşmasını engellemek istemeyeceği kanısındaydı. Sovyetler'in diplomatik ve iktisadi ihtiyaçları, "Türkiye, kuvvetini toplamadan gerici veya emperyalist bir rejimin kurulacağına" yönelik Sovyet endişesiyle birleşiyor, "İngiliz İmparatorluğu'nun gücünü hem yakın hem de uzak gelecek için ihtiyacı bir güç olarak yedeklemenin" Sovyetler için zaruri bir hale gelmiş olduğunu belirtiyordu.

1926 baharında Britanya ile bir anlaşmaya varmaya doğru hızla gitmekte olması Türkiye'yi 22 Nisan 1926 tarihinde Iran ile de bir

dostluk andlaşması imzalamaya sevketti. Iran'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, "bu andlaşma gayet basit önermelerle izah edilebilir" demektedi: Türkiye, bir müddettir, "Rıza Han'ın Kürdistan siyaseti hakkında hayli tedirgin bir durumdaydı. [Zira] Simko'ya karşı Rıza'nın müşfik tavrının, Iran hükümetinin altında ve Türkiye, Iran ve Irak Kürtleri'ni de içine alan *muhtar bir Kurt devleti tasarısına* sempatiyle yaklaştığına işaret ettiğinden endişelenmektedi." Loraine'in kanaatine göre "Ankara Hükümeti'nin gümrük tarifesi emsalini sekize çıkarması ve transit mallara tüketim vergisi getirmekle tehdit etmesinin, Türkiye- Iran ilişkilerindeki bir mesele ile alâkadar olması muhtemel görünmektedi" ; fakat Loraine, kendinden emin olarak şöyle demektedi: "Iran hükümeti, Azerbaycan'a yönelik Türk irredentizmi (Dış Türkler politikası izlenmesi, çn.) tehlikesi konusunda daima tetikteydi ve kendisine karşı bir Rus-Türk ittifakı korkusuyla bu tür tazyikler karşısında tavizler vermeye dünden hazırıldı." Yine de, Iran'ın Türk tazyiki karşısında bu zayıflığına rağmen, alınan neticeler hâlâ Iran ve Büyük Britanya'nın lehineydi. Zira, Azerbaycan'daki huzursuzlukların gündeme getirdiği istikrarsızlık azaltılabilir ve kuzeybatı vilayetlerinde iktisadi gelişme tedbirleri alınabiliirdi. Dahası, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yakın münasebetlerin arzedebileceği "tehlike" de "şimdilik" geçiştirilmiş bulunuyordu. Büyükelçi, Türk-Iran andlaşmasının, Rıza Han'ın tüm kuvvetini dahili siyasette yeniden teşkilatlanma hedefine ayırabilmesi için fırsat yaratacağını belirtmektedi. "En önemlisi- demektedi, Loraine,- bu andlaşmanın imzalanmış olması, Iran Hükümeti'nin Irak'ı tanıma yönünde adım atmasını kolaylaştıracaktır." Loraine'in değerlendirmelerinin çoğunun doğru çıkacağını belirtmek gerek. Yalnızca Iran ve Irak arasında bir andlaşma sağlanması, Loraine'in umduğundan çok daha zor olmuştur.⁽²³⁾ Şunu da eklemek gerekir: Rıza Han'ın Atatürk reformlarına karşı duyduğu hayranlık da, andlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmış olmalı.

Kaldı ki, İran dış politikası konusunda incelemeleriyle tanınan Rouhallah Ramazani de, 1966 yılında yaptığı bir çalışmada, Loraine'in 1926'da ifade etmiş olduğu kanaati paylaşmaktadır: "Şah, Türk liderleri vasıtıyla yeni pazarlar bularak, Kuzey İran'ın iktisadi hayatını Sovyet Rusya'ya bağımlılıktan kurtarmak konusunda kararlıydı." Bunun dışında, andlaşmanın 5. maddesi de iki ülkenin", kendi topraklarında, diğer ülkenin huzurunu ve güvenliğini zedelemeyi veya hükümetini değiştirmeyi hedefleyen teşkilatların veya grupların mevcudiyetine ya da diğer ülkeye propaganda veya diğer yollardan saldırmayı hedefleyen kişi veya grupların mevcudiyetine izin vermeyecektir", hükmünü getirmektedir⁽²⁴⁾ Türk görüş açısından, andlaşmanın en önemli özelliği, İran Hükümeti'nin muhtariyet ve/ veya istiklal amaçlayan Kürt hareketlerine destek vermesine karşı hukum getiren madde 5'tir.

Doğu Anadolu'da Kürt isyanlarının devam etmekte olmasına rağmen, İran tarafı kâfi derecede işbirliğinde bulunmaktaydı. Böylelikle, Türkiye ve İran 23 Ocak 1932 tarihinde hâlâ yürürlükte olan ayrıntılı bir hudut andlaşması yapabilirler. İran'la Doğu huddleda kendini daha emniyet altında hisseden Türkiye, bir buçuk aydan daha kısa bir süre sonra Büyük Britanya ve Irak ile anlaşmaya varabildi. Türk-İran dostluk antlaşmasının imzalanmasına götüren diplomatik faaliyetler, İstanbul'da bulunan Sir Ronald Lindsay'i andlaşmanın imzalanmasından sekiz gün önce şöyle düşünmeye sevk etmektedir: "Bütün olarak düşünülürse, Türkiye zayıftır ve hükümeti, şimdi bu zayıflığın şuuruna varmış bulunmaktadır. Sınırların belirlenmesi hususunda Majesteleri'nin Hükümeti ile uzlaşmak için kuvvetli bir arzunun varlığından ve en ucuz yoldan bir çözüme ulaşmanın mümkün olduğundan şüphe edilmelidir." (Altını ben çizdim). Ingilizler, andlaşma sayesinde, "kendince Kurdistan'ı istiklalini temsil etmekte olan "Şeyh Mahmud'u kontrol etmek için Şah Rıza'nın daha etkin bir işbirliğine girebileceğini de

düşünmekteydi. Şeyh Mahmud, pek çok diğer şeyhin kendisine sadık olduğu İran ve Irak'taki en kudretli ve nüfuzlu Kürt şeyhi olarak görülmektedir. Şeyh Mahmud, "İran toprağı pahasına kendi alanını genişletmeye kalkışacak olsa, hiç kuşkusuz İran'ın düşmanı olan İsmail Ağa Simko kendisinin emin bir müttefiki olacaktır"(25). Diğer bir deyişle, Kürt milliyetçi hareketlerini ve liderlerini bastırmayı hedefleyen bir Türk-İran anlaşması, 'şimdi' ve sonra Kürt istiklalini veya muhtariyetinin Büyük Britanya tarafından desteklenmeyeceğine dair Türkiye'ye teminat sağlamış olacaktı.

Rıza Han'ın, Doğu İran'da 1924 Kasım ayında başlayıp 1925 yılında devam etmiş olan Türkmen isyanı sırasında, Türkiye'nin bundan istifade etmemiş ve hiç bir şekilde müdahalede bulunmamış olmasından büyük bir memnuniyet duymuş olduğu kaydedilmeli. Şadıllı Kürtler'inin lideri Bujnirdli Serdar'ın önderlik etmiş olduğu isyan, hayli şiddetli ve yaygın olmuş, bastırılması için 10-15.000 askerlik bir kuvvet gerekmisti. Sovyetler Birliği'nin kendi sınır bölgelerine yakın bir bölgede cereyan eden ve 1925 senesi zarfında zirveye tırmanan (Şeyh Sait İsyani ile aynı dönemde) Türkmen isyanı karşısında izlediği tutum da, İngilizler'in, Sovyetler'in Musul meselesi konusunda bir İngiliz-Türk anlaşmasına bir mâni teşkil etmeyeceklerinden emin olmalarına neden oldu. Sovyetler, İranlıları durdurup Kürtler'in ve Türkmenler'in Horasan'da yarı-muhtar bir konumda kalmalarını sağlayabilecek durumda olduğu halde, İngilizler, İran Hükümetine karşı bir isyanın açıkça desteklenmeyeceği konusunda hayli emindiler. Zira, böyle bir tavır, "Sovyetler'in Doğu siyaseti ile hayli tutarsız olurdu."(26)

Doğu İran'da 1925 yılında cereyan eden Kürt-Türkmen isyanı ve aynı yıl vuku bulan Şeyh Sait İsyani karşısında Sovyetler'in takılmış olduğu tutumlar, bariz benzerlikler sergilemektedir. En önemlilerinden biri Sovyetler'in, Sovyetler Birliği'ne karşı muhtemelen

daha düşman siyasetler sergileyebilecek olan alternatif rejimlerle mü-kayese edildiğinde, Mustafa Kemal ve Rıza Han rejimlerini tercih etmiş olmalarıdır. Bu politikaya paralel diğer bir politika ise, Büyük Britanya veya en azından Batı Avrupa ile yakınlaşma siyasetidir. Büyük Britanya'nın yanısıra Türkiye ve İran da, 1925 yılında ve takip eden zaman zarfında Şeyh Sait ve Kürt-Türkmen isyanları ile mücadele ederken vaziyeti bu şekilde yorumlamaktaydılar.

22 Nisan 1926 Türkiye-İran anlaşması, Lindsay'in 20 Kasım 1925 tarihli teklifine de nihai bir son vermiş olmaktadır. Lindsay'in teklifi, Amadiya-Revanduz arasındaki Kürt nüfuslu bazı Irak topraklarının, Musul meselesinde Türkiye ile nihai bir düzenlemeye gidebilmek için İran'a terk edilmesi yönündeydi. Dışişleri Bakanlığı, Lindsay'in teklifinin İsmet Bey'in İngiliz Büyükelçisi'ne aktardığı bazı tesbitlerden kaynaklandığı kanaatindeydi. İsmet Paşa şöyle demektedir: "Irak'ta geniş bir Kürt nüfusu olduğu sürece, Türk Hükümeti, Şark vilayetlerinde daimi bir rahatsızılıkla karşı karşıya olacaktır; ve İngilizler ne kadar destane bir komşuluk ifa ederlerse etsinler, bu rahatsızlıklar kendiliğinden tezahür edecektir".(a.b.ç) Öyle görünüyor ki, İsmet Bey hesabınca kuvvetli bir Kürt milliyetçiliğinin mevcudiyetinin kabulu, Lindsay hesabına ise Brüksel hattından daha farklı bir hudut tesbit edilmekçe, Türkiye ile Büyük Britanya arasında bir anlaşmaya varılmasının mümkün olmadığı kanaatinin hasıl olması anlamına geliyordu. Ne var ki, Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs, derhal Lindsay'in tekliflerini çürütmeye girişmişti. Dobbs, Irak'ta güvenlik, mali ve siyasi istikrar açısından Kürtler'in aslı bir unsur olduğunu; Türk politikasının, "Türkiye ile İran'ın Azerbaycan vilayetindeki Türk nüfus arasında yer alan Kürt duvarını" ortadan kaldırmayı hedeflemekte olduğunu ısrarla belirtmektedir. Dobbs'un kanaatine göre, Lindsay'e ne söylemiş olursa olsun, İsmet Paşa da dahil olmak üzere Türkler'in kendileri de, Amadiya ve Revanduz arasındaki Kürtler'in İran'a nakline muhalefet edecekler-

di. Zira, böyle bir hareketin "Azerbaycan yolunda Türkler'in başına saplanacak bir hançeri Iran'a vermek anlamına geleceğini" ve "Türkler'in Kürt politikalarındaki hedefleri açısından büyük bir bozgun olacağını" ifade etmekteydi. Dobss, Türkler'in "Kürtler'in Irak hakimiyetinde olmasını tercih edeceklerine" inanmaktaydı. Öte yandan, Chamberlain de, Kürtler'in Iran'a naklinin Milletler Cemiyeti'nin Kürtçe ve Kürt subayların isdihdamına dair hükmünü ihlal edici bir hareket olacağını kaydetmekteydi. Özellikle, Milletler Cemiyeti denetimi 1928'de sona ereceğine göre, bu daha fazla önem taşımaktaydı (27). Büyük Britanya, Irak ve Türkiye'nin Kürt nüfuslu toprakların Iran'a terkedilmesini istemediklerinin anlaşılması da, 22 Nisan 1926 dostluk andlaşmasının imzalanmasını hızlandıran muhtemel amillerinden biridir.

Nihai çözümlemede, Büyük Britanya, Irak ve Türkiye arasında bir andlaşmaya varılmasına son engel, Britanya'nın kendisiydi. 1924-1925 döneminde Britanya'nın Türkiye karşısında konumunu güçlendiren pek çok milletler arası gelişmeye ilaveten, Türkiye'de Britanya'nın uzlaşmasını kolaylaştıran pek çok dahili değişim yaşandı. Bu değişikliklerin en elverişlisi, 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin ilgasiydi. Halifeliğin ilgasi, Türkiye'nin Batı yönelikli bir dış politika izleyeceği, dahili siyaset açısından ise laik veya seküler bir siyaset izleyeceğini işaret eden en bariz işaret olmuştur. Bir Türk akademisyenin belirttiği gibi, "Türkler, Batılı olmak için Batı ile savaşmışlardır."(28) 1924 Mart ayı itibarıyle Türkiye'nin Batı'ya yönelmesine paralel olarak, Bolşevizm'in cazibesinde de bir azalma olacağı ve Sovyetler'le ilişkilerin soğuyacağı da belliydi. Daha 1924 başlarında, Türk-Sovyet münasebetlerinin 17 Aralık 1925 andlaşmasında tesbit edilecek olan zeminde kalacağı açılığa kavuşmuş bulunuyordu. Halifeliğin ilgasi, muhalefetin Mustafa Kemal ve hükümetine karşı halifeliği kullanması ihtimalini de azaltmış oluyordu.

Nitekim, Mart 1924'te halifeliğin ilgasına rağmen, bir yıldan az bir süre sonra milliyetçi kıyamı sırasında Şeyh Sait, İslam bayrağı açacaktı. Kürkçüoğlu, Musul meselesi halledilmemiş müddetçe Türkiye, halifeliği ve İslam'ı Büyük Britanya'ya-ki, İngilizler'in tekrarla- makтан hoşlandıkları gibi, yenyüzündeki en büyük Müslüman ülke Britanya iddi- karşı bir silah olarak kullanabilirdi, der. Fakat, Türkiye böyle yapmadı. Kürkçüoğlu, Türkiye'nin İslam'ı kullanmamasının, aksi halde genç cumhuriyetin laiklik siyasetiyle çelişiceği ve Türkiye'yi tekrar Arap dünyasına bulaştıracığı kaygılarından kaynaklandığını belirtmektedir. Musul vilayetini almakla Türkiye Arap dünyasına mecburen ve belki de dönüşü olmayan bir şekilde bağlanacaktı. Böylelikle, bu durumun, Britanya'nın Şeriflere dayalı Ortadoğu siyasetine karşı teşkil edecek jeopolitik tehdit bir tarafa, İslami siyaset, Türkiye'nin dahili siyasi hayatında bir kez daha kuvvetli bir şekilde yerini alacaktı. Kürkçüoğlu'nun kanaatine göre, Türkiye'nin daha 1924 Mart'ında Büyük Britanya'ya, Ortadoğu'da ve Hindistan'daki İngiliz çıkarlarına karşı İslam silahını daha önce yaptığı gibi kullanmayacağı işaretini vermesinin sebebi muhteme- len buydu.⁽²⁹⁾

Türkiye, Mart 1924'te, Batı emperyalizmine ve Britanya'ya karşı diğer Müslüman ülkelerin istiklal mücadelelerini desteklemeye- ceğine dair bariz bir işaret vermektedir. Lindsay, Şubat 1926'da, laik bir Türkiye'nin, İngiliz İmparatorluğu'na karşı Müslüman tehlikesini azaltmakta olduğunu yazmaktadır. Şeyh Sait İsyani'nın doruğa tırmanmış olduğu bir sırada, Mart 1925'te, İsmet Paşa'ya vurgulaya- rak, "Türkiye'nin barış içinde yeniden yapılanma hedefinden iç hu- zursuzluklar nedeniyle geri kalmasının bizim işimize gelmeyeceğini" aktarmış olduğunu belirtmektedir. Lindsay, İsmet Paşa'ya, ilaveten Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmاسının, Türkiye dahili siyase- tindeki laikleşmenin milletlerarası seviyedeki paraleli olacağını, Ce- miyetin Musul kararının bunu etkilememesi gerektiğini de anlatmak-

taydı. Dışişleri Bakanlığı'ndan D. A. Osborne, "İsmet'in Türkiye'nin yalnızca Londra'dan (yabancı) sermaye bulabileceğini farketmesi sayesinde" bu gelişmelerin kolaylaşacağını düşünmekteydi. Sovyetler gibi Türkler de, ülkelerini geliştirmek istiyorlarsa, sermaye için Batı'ya dönmek mecburiyetinde kalacaklardı.

Ronald Lindsay, Kasım 1925'te İsmet Paşa'ya, Türkiye'nin "tamamen Arap olan Musul'un kendisine iade edilmesi" talebinin, modernleşme politikasını tehdit etmekte olduğunu ifade ettiğini bildirmektedir: "İsmet, bu hususu derhal kabuletti. Musul'un tamamen veya çoğunlukla Arap nüfustan oluştugunun farkındaydı, Fakat, bu bölgelerde diğer nüfus 'unsurları'nın da bulunduğu ilave etti. 'Sizin de belirttiğiniz gibi, bu iki politika tenakuz içindedir ve birbirini tahrib edecek niteliktedir. Bunlardan biri samimi, diğeri gayrisamimi olmak durumunda. Ben, hangisinin hangisi olduğu hususunda takdiri, siz majestelerine bırakıyorum' dedi." Lindsay, İsmet'in verdiği cevabın şeklini Fransızcasının kifayetsizliğine atfetmeye temayül etmekle birlikte, Chamberlain'a "bu ifadenin altında yatan sağduyu ya dikkatinizi çekmek isterim" demektedir⁽³⁰⁾. İngilizler, Türkiye'nin Musul ve modernleşme politikaları konusunda İsmet Paşa'nın kasıtlı olarak müglak bırakılmış cevabı konusunda, gerçek Türk siyasi tercihinin Musul'dan (petroldan) ziyade modernleşme ve bunun ihtişi ettiği siyasi yönelim olduğu kanaatine vardılar.

Büyük Britanya ve Türkler arasında herzaman için en önemli sorunlardan biri olarak kalmış ve kalmakta olan bir unsur, İngiltere'nin Ortadoğu'daki emperyal siyasetleri ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Şeriflik siyasetinin peşine düşmesiyle ilişkili olarak, İngiltere'nin Kürt sorununa yönelik siyaset ve niyetleri idi. Türkler göre, İngiltere'nin 1920- 1925 arası Kürtler'e yönelik siyasetleri, Filistin'deki Siyonist harekete yönelik siyasetlerine ve bu siyasetin 1880'den 1918'e Osmanlı İmparatorluğu için yarattığı büyük etkile-

re hayli benzer gelmiş olmalı. 1925'te Türk hükümetinde, hala İngiltere'nin Siyonist hareketi ve Yahudiler'in Filistin'e yerleşmelerini desteklemesine tamamen aşina birçok diplomat ve bürokrat vardı (31). Burada incelenen yılları içeren Türk arşivlerinin açık olmasına rağmen, Tevfik Rüştü'nün ve İsmet İnönü'nün Lozan konferansı ve sonrasında iddiaları, Türkler'in, İngilizler'in Kürtler için milli bir toprak yaratmaya çalışıkları kanaatinde olduklarını göstermektedir. İngilizler, net bir şekilde bu çizgiye yakın düşünmekteydi. 1925 sonbaharında Türkiye ile anlaşma olasılığı arttığında, İngiliz yetkililer bu soruna daha doğrudan değindiler.

16 Ekim 1925'te Sir Ronald Lindsay, milletlerarası ve yerel gelişmelerin, Büyük Britanya ve Türkiye arasında "iyi ilişkilere bir dönüş"e işaret etmekte olduğunu yazmıştır. Fakat, ona göre, "geçen yılın Kurdistan isyanı bu siyasete korkunç bir darbeydi. Kurdistan'da milliyetçilik vardır; fakat bu Türk değil Kurt milliyetçiliğidir ve Hükümet tarafından aşılanan Türk milliyetçiliği oldukça dar ve dışlayıcı bir karaktere sahiptir. Aşiretler arasında bir isyan patlayacağı şüphesiz- Türk Hükümeti, ne pahasına olursa olsun Kurt milliyetçiliğini bastırmak gerektigine inanıyor. Fakat, hududun hemen ötesinde, Majestelerinin Hükümeti'nin, bir tür Kurt vatanı teşkil etmeyi hedeflediğini göstermektedir"(a.b.c.). "Böylelikle, başladığımız noktaya dönmüş bulunuyoruz- Musul meselesi, İngiliz-Türk dostluğununa giden politikadaki tek engeli teşkil etmekte dir. Son bir-iki ayın ajitasyonlarının ardından (Şeyh Sait), öyle görünüyor ki, oyun bariz bir şekilde HMG'nin kontrolüne girmiş bulunuyor ve istediği gibi oynayabilir. Belki de HMG, hali hazırda Güney Kurdistan'da milliyetçiliği tahrif etmeye telafi edilemez bir şekilde adanmış bulunuyor (a.b.c.); eğer öyle değilse, Milletler Cemiyeti'nin manda devletine bu yönde bir sorumluluk yüklememesini dilemek için kuvvetli sebepler var". Lindsay, "Kurdistan, mevcut rejim açısından gönünen en büyük tehlikeyi teşkil etmekte" kanaa-

tini dört gün sonra teyid edecek(a.b.ç.). Lindsay'in kanaatine göre, "daha Abdulhamid'in sultanlığı sona ermeden önce, Jöntürkler Kürt milliyetçiliğine tepki duymaktaydılar. Ermeniler'in ortadan kalkmasıyla , Kürtler'e müsamaha göstermek için bir neden kalmamış oluyordu. Kürt milliyetçiliği ile laik zihniyete sahip genç cumhuriyet arasında uzlaşmaz bir husumetten başka hiç bir şey olamaz." Şöyle devam etmekteydi: "Cumhuriyet, hayatıetini sürdürdüğü müddetçe tek mesele şudur: arka arkaya ayaklanmalara ve ardından bastırma harekatlarına mı şahit olacağız, yoksa bu mesuliyetin hükümete fazla gelerek Kurdistan şeyh ve beylerden oluşan kendi mahalli idarecilerine mi bırakılacak?.."⁽³²⁾

Lindsay, Kürt milliyetçiliğinin Türk hükümeti için oluşturduğu ciddi tehdide dair tahminlerini kaleme alırken, Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası, "Musul meselesine dair Türk siyasetini etkileyebilecek veya karara bağlayabilecek amillere" ilişkin uzun bir memorandum sunmaktadır.⁽³³⁾ Lindsay'in Türkiye ile iyi ilişkilere dönme açısından kendinden emin teşhisleri, siyasi memorandumla temellendirilmektedir. Türkler'in dikkat sarfetmek mecburiyetinde oldukları iki dahili siyaset meselesi mevcuttu. Birincisi, itibar görme ihtiyacı; ikincisi ise, Kurdistan meselesi idi. Memorandumda, Mustafa Kemal'in politikasının, Kürt nüfusu asimile etmeye yönelik olduğu belirtilmektedir. Fakat, Büyük Britanya'nın siyaseti, "Iraklı Kürtler için muhtariyet tohumları atmak yönündeydi." Bu, Türkiye'deki Kürtler'in Türkler'le kaynaşmaya gösterecekleri mukavemeti güçlendirecekti. Türkiyeli Kürtler, "eninde sonunda", "Irak'ta yarı-muhtar bir konumda bulunan kardeşleriyle" birleşmek isteyecek olurlarsa, "bu, Türkiye açısından değerli bir nüfus ve toprak kaybı anlamına gelecekti. Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun mani olmak isteyeceği bir tehdit".

İngilizler, tam da bu kaygısının, Türk-Irak hududunun teminat

altına alınması yönünde Türk teklifini açıkladığını düşünmektediler. Bundan başka, Türkiye'nin izlediği siyaseti etkileyen üç harici amil olduğu da ileri sürülmektedir: Mustafa Kemal, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasını istemektedir; Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne, potansiyel işgalcilere karşı sunduğu korumadan istifade edebilmek için katılmak istemektedir; Sovyetler Birliği'nin tecrit edilmesi anlamına gelen Locarno Misası ertesinde Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılma arzusu fevkalede ehemmiyet kazanmış bulunmaktadır: Türkiye, aynı şeyin kendi başına da gelmesini istemektedir!

Memorandumda, Türkiye'nin mali ihtiyaçlarına da temas edilmekte, "Cemiyet karşısında mağrur bir tavır takınmasının", Türkiye'nin Cemiyet mensuplarından mali yardım alma şansını azaltacağı belirtilemektedir. Irak'a karşı askeri harekatlar, Türkiye'ye pahaliya patladı. Fakat, memorandumu hazırlayanlar, Türkiye'nin, petrol rezervlerinin getireceği refahın riske atılmaya degeceğine kanaat getireceğinin de cüzi bir ihtimal olduğunu düşünmektediler. Memorandumu hazırlayanlar, askeri meseleler konusunda da, Türkiye'nin Irak'ı işgal etmesi ihtimali karşısında bazı ikna edici argümanlar geliştirmişlerdi. Örneğin, Türkiye Musul'u alabilirdi; fakat, özellikle Şeyh Sait isyanı gözönünde bulundurulursa, vilayeti elinde tutması mümkün müydü? Britanya, Hindistan'dan takviye alabilirdi. Türkiye'nin muharebe hatları hayli hassas bir durumdaydı. Türkler, arkalarında Kürtler'in olduğunu ve denizden İngiliz taarruzlarına maruz kalabileceklerini düşünüyor, olmaliydlar. Ülkenin iç kısımları ise RAF (İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri) taarruzlarına maruz kalabilirdi. Son olarak, Musul'a böyle bir taarruzda bulunmak, Milletler Cemiyeti kararlarının dolaylı ihlali anlamına gelecekti ve bu tür ihlallerin siyasi ve iktisadi bedelleri yüksek olurdu.

Mamorandumu hazırlayanlar, askeri bir maceraya girişmenin,

Türkler hesabına, ancak bir ümitsizlik siyaseti olacağı ve şüphesiz başarısızlıkla sonuçlanacağı sonucuna varmaktaydılar. Fakat, Mustafa Kemal'in tutumu hiç de ümitsiz görünmüyordu. Siyasi memorandumda, Musul'a bir Türk taarruzunun ihtimal dışı göründüğü belirtilmektedir. Ancak, Ankara tarafında 'askeri blöf' girişimlerinin yoğunlaşabileceği ileri sürülmektedir. Türkler, İngilizler'in engelleme ve kanuni itiraz siyaseti olarak adlandırdığı siyaseti, "oyun devam ettiği sürece" yürütülmekte ısrar edebilirlerdi. Bu, Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'nin **yardımı olmadan** Türkiye'yle bir anlaşma zemini sağlayabileceğinin olasılığını da ortaya çıkarmıştır. Uzlaşmaya varabilmek için, iki husus sağlanmalıdır: Türkiye Kürdistan'ının kaybedilmesine karşılık bir tür garanti; ve Mustafa Kemal'in kendisini Türkiye'ye haklı göstermesine yarayacak bazı vaziyeti kurtarıcı tertipler. Bunların ikincisine ilişkin üç olasılık sunulmuştur: Türkiye ve Büyük Britanya'nın "baltalarını seyre değer bir şekilde gömmeleri"; ilk hususun gereği olarak bir dostluk ve işbirliği antlaşması oluşturulması (fakat böyle bir antlaşma Türkiye'nin sınırlarını Sovyetler Birliğine karşı garanti altına alamazdı); ve "ona (Türkiye) Musul petrol gelişme şemasında bir pay önermek için maalesef çok geç"ti. Bu, güvenliğe (yani, Kürtler ve sınırlara) ilişkin hali-hazırda ne kadar çok müzakereler yapılrsa yapılsın, petrolün öneminin İngilizler için her zaman fazla olduğuna ilişkin bir hatırlatmayı.

Siyasi memorandumu hazırlayanlar, Türkler'i sınırlayan diğer pek çok faktör olduğunu düşünüyordular. Meselâ, kiş geliyordu. Türkler sadece Brüksel Hattının batı sınırına, tam olarak İngiliz kuvvetlerinin yoğunlaştığı yere saldırabilirlerdi; yine, bir Türk saldırısı İngiliz hava kuvvetlerince önemli ölçüde yavaşlatılabilirdi. Sonraki memorandumda da herhangi dolaylı bir saldırıyı durdurmadı, caydırımda veya altetmede, RAF(Kraliyet Hava Kuvvetleri)ın görev alabileceği açıkça belirtilmiştir. Memorandumun sonucuna göre, Türkiye için

Musul'a saldırımıı veya İngilizler'le çarşılmaya girmeyi imkansız kılan dahili, harici, askeri ve mali kısıtlayıcı âmil mevcut bulunmaktaydı. Memorandumda varılan sonuçlar ve öneriler, İngiliz dış politikasının ve diplomasisinin Türkiye ve Kürtler'e ilişkin geliştirmiş ve geliştirmekte olduğu hedef ve direktiflerle uyum içerisindeydi.(34)

Kasım'ın başlarında, İngiltere diplomatik bir müzakere için Türkiye'yi sıkıştırmaya devam etti. 5 Kasım'da Chamberlain, Lindsay'in Milletler Cemiyeti'nin Büyük Britanya'ya "Güney Kürdistan'da milliyetçiliği teşvik etme yönünde" hiç bir yükümlülük veremeyeceği şeklindeki görüşlerini yanıtladı. Chamberlain Lindsay'a şunları söyledi: "Kuzey Irak'ta, Türkiye'nin güney-doğu hududunun hemen ötesinde bir Kürt Milli Vatanı teşkil etme hususundaki teklinin ihtiva etmekte olduğu Türkiye siyasetine doğrudan tehdit arz etmekte olan unsurları ortadan kaldırmak için bir hal çaresi bulunabilirse İngiliz-Türk münasebetlerinin tatmin edici bir tabana oturabileceğि şeklindeki kanaatinizin hayli ikna edici olduğunu kabul ediyorum." Bununla beraber, Milletler Cemiyeti Konseyi komisyonu Brüksel hattının güneyindeki bölgenin Irak'la birleşmesi için Kürtler'in Kürtçe'yi kullanma, okullar inşaa etme ve Kürt memur ve polisi yoluyla yerel yönetimde muhtariyete sahip olma şeklindeki isteklerinin dikkate alınması gibi gerekli koşulları şart koştuğundan, Majestelerinin Hükümeti bir ikilem içerisindeindedir." 3 Eylül 1925 (a.b.ç.) gibi erken bir tarihte, Chamberlain, Lindsay'a, Sömürgeler Bakanı L.S. Amery'nin, İngiltere'nin "daha da etkili kılınabilecek" isteklerini halen uygulamakta olduğu hususunda konseyi bilgilendirliğini iletmıştır. 4 Ekim'de, Amery konseye şunları söylemiştir: "Kürt nüfus halen geniş bir ırksal muhtariyet içerisindeinde ve bunu artırmaya hazırlanıyoruz... fakat özerk bir Kürt devleti yaratmamalıyız." (a.b.ç.) Ortadoğu Masası'nın başkanı Sir John Shuckburgh, bunun anlamına ilişkin şunları söylemiştir: "Her iki yolla da karşı karşıya kalma gibi alışılmış mutsuz konumumuzdayız. Cemiyete karşı

yükümlülüklerimiz Kurt özerliğini teşvik etmemizi gerektiriyor (sınırlar içerisinde); Tükler'le olan ilişkilerimiz böyle bir şey yapmadığımızı ortaya çıkarıyor." (a.b.ç.) Bu, "kendi Kurt problemleriyle uğraşan Türkler için" özellikle sıkıntı verici olacaktır⁽³⁵⁾.

Musul sorununun çözümüne ilişkin müzakereler 1926 baharında hız kazanırken, Türkler'in kaygılanmak için nedenleri vardı. Mart 1925'te, Irak'ın toplam nüfusunun yüzde onyedisini temsil eden Kürtler, Irak'taki bütün polis gücünün yüzde yirmidördünü, ordunun yüzde ondördünü ve demiryolu çalışanlarının yüzde yirmiçünü teşkil ediyorlardı. Irak'ta polisin, ordunun ve demiryollarının toplam 20.000 personeli vardı ve bunların yüzde yirmisi, yani 4.000'i Kürtler'den mürekkepti. Dahası, Kurt bölgelerindeki yirmibeş okulun onaltısı öğretim dili olarak Kurtçe'yi kullanıyordu. Diğer okulların dördünden de Kurtçe ve Arapça serbestçe kullanılıyordu. Okularda elli iki Kurt öğretmen görev yaparken sadece sekiz tane Kurt olmayan öğretmen vardı. Yirmiiki Kurt, Kurt bölgelerinin dışında ders veriyordu. Bu uygulamalara ek olarak, Büyük Britanya ve Irak hükümeti "Kurt dilinin serbestçe kullanılmasına sadece vermekle kalmayıp fiilen teşvik etmek için... mümkün olan herşey"i yapıyordu. Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'nce onaylanmış ve uygulamaya konulmuş "Kürtler için bir Milli Vatan" yaratma politikasına ve 1920'de Misak-ı Milli'de ifade edilmiş Türk hakimiyeti ve toprak bütünlüğü ilkelerine bu politikanın oluşturduğu tehdide rağmen, Türk hükümeti, Büyük Britanya ve Irak'la 5 Haziran 1926'da bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Onsekiz maddenin onaltısı sınırla ve Kürtler'le ilgiliydi. 6'dan 13'e kadar olan maddeler ile 15. ve 16. maddeler özellikle "iyi komşuluk ilişkileri"yle Kurt nüfusun kontrole ilişkindi.⁽³⁶⁾

Antlaşmanın sınırla veya Kürtler'le ilişkili olmayan tek maddesi, 14. madde, Irak hükümetini, 14 Mart 1925'te elde ettiği imtiyazın

10. maddesine göre Türk Petrolleri Şirketi'nden aldığı payın yüzde onunu Türk hükümete vermekle yükümlü kılıyordu. Yüzde onun 500.000 İngiliz paundıyla değiştirilmesi ve petrol imtiyazına ilişkin diğer hususlar antlaşmanın bir ekinde yer almış ve bunlara antlaşmanın hiçbir maddesinde degenilmemiştir. İngilizler'in de kabul ettiği üzere bu "bir tür rüşvet niteliğinde" olduğundan, bunun yapılmasıının nedeni, bu değişimi mümkün olduğunda kamuoyundan gizlemekti. Aynı zamanda bu, Musul sorununun çözümünde petrolün önemli tek unsur olmadığını da göstermiştir. Gerçekte, Devlet Arşivleri Bürosu'ndaki, Dışişleri, Sömürgeciler veya Hava Bakanlıklar kayıtlarında, petrolün Türkiye'yle olan sınır anlaşmazlığı ya da İngilizler'in ve ulaşılabilen kaynaklardan belirlenebildiği kadariyla, Türkler'in Kürtler'e yönelik politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğuna dair çok az kayıt vardır. Hakikaten, Türkiye'ye petrol gelirlerinden elde edeceğİ pay için nakit ödemedede bulunulması düşüncesi, sa-dece Ronald Lindsay ve Tevfik Rüştü arasında Nisan ve Mayıs 1926'daki görüşmelerde ortaya çıkmıştır⁽³⁷⁾. 21 Nisan'da, Tevfik Rüştü, Lindsay'a Türkiye'nin esasen bölgede toprağa ilişkin talepleri olmadığını söylemiş ve Türkiye'nin Irak'taki petrolün işletilmesine dahil edilmesi talebini belirtmiştir. Büyük Britanya'nın Türkiye'nin rızasını petolle satın almaya hazırlanmış olmasına rağmen, Sir Ronald Lindsay'in verdiği bilgiler, bunun Türkiye'nin antlaşmayı imzalaması için bir teşvik primi olarak kullanılması hususunda özel olarak bahsetmez. Türkiye'nin, İngilizler'in petrol gelirlerine ilişkin olarak yapmış oldukları teklifleri şevkle kabul etmeleri (çok fazla pazarlık yoktu), Türkler'in güvenlik ve Irak'taki Kürtler'in kontrol edilmeleri hususu ile petrolden çok daha fazla ilgilendiklerini gösterir. Gerçekte, Türkler'in Irak petrolünün çıkarılmasına ve/veya petrol gelirlerine dahil olma konusunu antlaşmanın, Şeyh Sait İsyani ortaya çıkması ile birlikte sahip olmak istedikleri güvenlik tedbirlerine ilişkin gerçek ilgilerini gizlemek için ortaya atmış olmaları, bana çok daha olası gibi gelmektedir⁽³⁸⁾.

Helmut Mejcher, Peter Sluglett ve Marian Kent'in son zamanlarda ki çalışmaları ve Karl Hoffman ve Elizabeth Monroe'nun daha eski çalışmaları, petrolün Musul sorununun merkezi olduğunu vurgular. Bemin araştırmamın ve burada sunulmuş olan argümanlarınlığında, bu iddialar biraz zorlama gibi görülmektedir. Petrol, İngiltere için en önemli konu olmuş bile olsa, ki böyle değildi, Kürtler ve ilişkili güvenlik sorunlarından daha fazla kaygı duyan Türkler için bu böyle değildi. Bana göre, petrol, Musul sorunuyla ilişkili olarak İngiltere için en önemli unsur değildi: emperyal, stratejik, etnik ve politik düşünceler de, muhtemelen, petrole ilişkin kaygılarla beraber bulunuyordu. William Stivers'in göstermiş olduğu gibi, Irak petrolünün kontrolü, İngilizler'in Ortadoğu'daki ve dünyanın başka yerlerindeki emperyal siyasetleri için hayatıydı. İngilizler, çeşitli zamanlarda, Musul petrolünü Amerikan petrol şirketlerinin İngiliz emperyalizmini desteklemeleri için bir teşvik primi olarak da kullandılar. Amerikan petrol şirketleri, bunun kendileri için Ortadoğu petrolüne bir giriş sağlayacağını düşündüklerinde buna memnuniyetle uydular. Bununla beraber, sonuç olarak, Büyük Britanya, Birleşik Devletler ve petrol şirketlerinin Ortadoğu petrolüne erişebilme konusunda, özellikle de 1929'daki Red Line anlaşmaları müzakereleri sırasında, ciddi görüş farklılıklarını vardı. Bu bağlamda, Mejcher'in belirttiği gibi, İngiliz hükümeti Musul'daki İngiliz çıkarlarıyla Irak'takilerden daha fazla ilgiliydi, fakat bu özellikle veya sadece petrole ilişkin değildi.⁽³⁹⁾

İngiliz hükümetinin ve temsilcilerinin- Bonar Law, Lord Curzon, Ramsey MacDonald ve Austen Chamberlain- petrolün Musul sorununun kalbinde yer almadiği iddiaları, en azından 5 Haziran 1926'ya kadar olan dönem için doğrudur. İngilizler'in etnik ve/veya ırksal ve stratejik çıkarlarının Musul sorununun merkezinde yer aldığı iddiaları, benim muhakemelerime göre doğrudur. Yukarıda degilmiş olan son zamanlardaki çalışmalar ve diğerlerinde konu-

nun, terazinin bir kefesine ağırlık verilerek ele alınmış olmasının nedeni, bunların petrol politikasıyla veya Ortadoğu ve dünyanın diğer bölgelerinde İngiliz emperyalizmi açısından bu politikanın daha geniş içeriimleri ile ilgilenmiş olmalarından kaynaklanmaktadır; çok azı Kürtler'e ilişkin sorumlara değinmiştir, fakat çoğu bu gelişin güzel yapılmıştır. Örneğin, Şeyh Sait İsyani'nın Türk iç siyasetine olan etkilerine- Türkiye'yi ilgilendiren en önemli şey- kesihlikle yer vermemiştir. Halbuki, Sömürgeciler, Dışişleri ve özellikle Hava Bakanlığı kayıtlarında, Şeyh Sait İsyani'nın kendisine ayrılmış binlerce sayfa vardır. İngiliz siyasetinde petrolün Musul sorunu ve Ortadoğu'ya ilişkin hayatı bir unsur olmasından ziyade, Kürt miliyetçiliğini teşvik etmek ve "Kürtler İçin Milli Bir Vatan" kurmak, İngiliz siyasetinin 1925-1926 dönemindeki en önemli konularından birisiydi. Türkler'in iç ve dış güvenliklerini çok fazla tehdit ettiğini düşündükleri şey bu siyasetti. Eğer Türkiye ve Büyük Britanya arasındaki tek kaygı petrol olmuş olsaydı, Musul sorununun Haziran 1926'da, Şeyh Sait İsyam'nın 1925'te bastırılmasının bir sonucu olarak, çözülmesi mümkün olmayabilirdi. Şeyh Sait İsyani olmadan, Büyük Britanya ve Türkiye ihtilaflarını herhangi bir şekilde, fakat sonraki bir tarihte ve muhtemelen Türkiye'nin avantajına olacak şekilde çözebilirlerdi.⁽⁴⁰⁾

Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki antlaşma muhtemelen hem Türkler'in hem de İngilizler'in, Kürtler'in kendilerini yönetmekten ve gerçek bağımsızlığa ulaşmaktan aciz, dağınık aşiretlerden oluşan bir grup olduklarını düşünmeleriyle de kolaylaşmış olabilir⁽⁴¹⁾. Bunun, Ronald Lindsay veya Kemal Atatürk'ün gerçek değerlendirmeleri olup olmadığını belirlemek oldukça zordur, fakat bunun karşılıklı ifade edilmesi 5 Haziran 1926 anlaşmasının yapılmasına yardımcı olmuştur. Kürtler'in, İngiliz Şeriflik ve Ortadoğu politikalarım tehlikeye sokacak kadar büyük bir milliyetçi seferberliğe ulaşamayacakları yönündeki İngiliz kanaatinin, bir Kürt vatanı

yaratmayı destekleyici girişimlere destek olmaya devam etmelerini teşvik etmiş olması muhtemeldir. İngiliz planlarına göre, böyle bir muhtar ülkede merkezi hükümet, müstakil bir Kürdistan'ın doğmasını engelleyecek derecede İngiliz kontrolü altında tutulabilecekti. Uygulanan siyaset, Kürt milliyetçilerinin Kürt istiklalının ilk fırsatта gerçekleşeceğini ümid edecekleri kadar muğlak olmak durumdaydı. İngilizler'in bu konudaki görüşlerinin, halihazırda Filistin'de bir Yahudi vatanının kurulmasını desteklemekle elde etmiş oldukları sandıkları başarıların da etkisi altında şekillenmiş olması muhtemeldir.

Sonuçlar

Şeyh Sait İsyani'nın uluslararası sonuçlarından başlıcaları şöyle özetlenebilir:

- 1) İsyan, Büyük Britanya ve Türkiye ile Irak arasında 5 Haziran 1926'daki antlaşma vasıtasıyla Musul sorununun bütün sonuçlarıyla beraber çözülmesine yol açan müzakerelere vesile teşkil etmiştir.
- 2) İsyan, Büyük Britanya'nın Milletler Cemiyeti'ni, Türkiye'ye karşı İngiliz ve Avrupa siyasetinin bir aracı ve nihayetinde İngiliz empikal siyasetinin uygulanması için bir araç olarak etkili bir şekilde kullanabilmesini sağlamıştır.
- 3) Sonucta, Türkiye, kendisinin Yunanistan, Yugoslavya ve İtalya ile mücadele içinde olduğu ve her ikisi de Milletler Cemiyeti ve iki taraflı ilişkiler yoluyla Avrupa siyasetinde yer edinmek isteyen Almanya ve Sovyetler Birliği'nden diplomatik veya başka türlü destek göremeyeceğini düşünmekteydi. Dahası, Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti ve iki taraflı anlaşmalarla İtalya ve Fransa'yla iyi ilişkiler

kurmuş ve bu, Türkiye'nin 1925'teki tecrit halini arttırmıştır. Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki antlaşma imzalanır imzalanmaz, hatta antlaşma öncesinde Fransa ve İtalya arasındaki ilişkiler iyileşmiştir. 30 Mayıs 1926'da Fransa ve Türkiye bir dostluk antlaşması imzalamış ve İtalya'yla ilişkiler iyileştirilmiştir.(42)

4) Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin iç işlerine karışmayacağı ve Kürt milliyetçiliğini desteklemeyeceği, Şeyh Sait İsyani sırasında açık bir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği, aynı şekilde, 1924-1925'te Horasan'daki Türkmen-Kürt İsyani sırasında Rıza Han'a meydan okumamıştır. Sovyetler Birliği'nin, bu nedenle Musul sorununun Türkiye ve Büyük Britanya arasında bir çözüme ulaştırılmasına karşı çıkmayacağı 1925'te sarih hale gelmiştir. Zayıf ve parçalanmış bir devletten ziyade İngilizler'e karşı bir tampon olarak daha güçlü bir Türkiye, 1925'te Sovyetler Birliği'nin daha çok işine geliyordu. Dahası, bir çok Türk ve Sovyet komünisti, Şeyh Sait İsyani'nı feodal ve karşı-devrimci olarak görüyordu(43). Kısacası, çeşitli nedenlerden ötürü, hem Büyük Britanya hem de Sovyetler Birliği Mustafa Kemal'in milliyetçi Türkiye'sini desteklemiştir.

5) Şeyh Sait İsyani, Musul sorununun çözüme ulaştırılmasına yardımcı olduğu gibi, Büyük Britanya'nın Irak'taki şeriflere dayalı politikalarının başarısına ve bu nedenle Arap milliyetçiliğinin bastırılmasına, böylece Irak ve Suriye ile bunların himayeci güçleri arasında yakın ilişkiler kurulması ihtiyacına katkıda bulunmuştur.

6) Şeyh Sait İsyani, Türkiye ve İran arasında 22 Nisan 1926'da bir dostluk antlaşmasının imzalanmasında ve 1932'de sınır antlaşmasının imzalanmasında etkiliydi. İngilizler'in de farkettiği gibi, bu, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki Kürt duvarının yıkılmasına yönelik Türk umudunun suya düşmesine de yol açmıştır.

7) İsyanın sonuçlarından biri, Türkiye'nin diğer ülkelerin iç

işlerine karışmaktan kaçınmaya başlaması olmuştur ve isyan, Türkler'in şu şiarının oluşmasına katkıda bulunmuştur: **yurtta sulu, cihanda sulh.**

8) Şeyh Sait İsyani, Türkiye'yi iddialı bir dış politikadan kaçınmaya ve başka devletlerin içişlerine karışmayan bir dış politika oluşturmaya zorlamıştır.

9) İsyana, Türkiye'yi, 5 Haziran 1926 antlaşmasındaki güvenlik tedbirleriyle sınırlandırılmış bile olsa, İngiltere'nin Irak'ta "Kürtler İçin Milli Bir Yurt" oluşturulması politikasını potansiyel sonuçlarıyla birlikte kabul etmeye zorlamıştır. Antlaşma, Büyük Britanya ve Türkiye'nin, Kürtler'e ve Kurt milliyetçiliğine yönelik tamamen farklı politikalar uygularken, Kurt otonomisine sahip bir Kurt milli devletinin Irak dışına yayılmasını engellemede karşılıklı çıkarları olacağı anlamını taşıyordu.

10) Şeyh Sait İsyani ve sonrası, Büyük Britanya ve Türkiye arasında daha kapsamlı bir uzlaşmanın sağlanması yardımcı olmuştur. Bunun en önemli unsurlarından biri, Büyük Britanya'nın Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yakın ilişkiler kurulmasını engellemek istemesiydi.

11) İsyana, Türkiye'nin Musul vilayetindeki petrole erişebilme olanağını ortadan kaldırmış veya azaltmış ve Büyük Britanya'nın bunu yabancı, özellikle Amerikan petrol şirketlerinin petrolün işletilmesine katılmalarına izin vererek Britanya İmparatorluğu için destek sağlama amacıyla kullanmasına olanak tanımıştir.

12) İsyana, Türkiye'yi dahili gelişme üzerine yoğunlaşmaya, laikliği yaymaya ve Türk milliyetçiliğini teşvik etmeye zorlamıştır.

13) İsyana, Türkiye'de Kurt milliyetçilerinin bastırılmasına neden olmuştur.

14) Şeyh Sait İsyanı, İslam'ın Ortadoğu'daki ve diğer Arap ve Müslüman ülkelerdeki hükümetlere yönelik mücadelenin ve/veya muhalefetin bir aracı olarak kullanılabilirliğini azaltmıştır. İsyan, diğer Müslüman ülkelerle işbirliği kurmak isteyenlerin İslam kartına oynamaları imkanını ve İslam'ın devletlerarası siyasete dahil edilmesi ihtimalini hayli zayıflamıştır.

SONUÇ

Şeyh Sait Isyanı ilk geniş boyutlu milliyetçi Kurt isyanıydı. Bu isyanın yayılmasında Azadî önemli bir rol oynamıştır. Kurt entel- lektüeller ve subaylar, örgütlenme ve asker toplama bakımından milliyetçi hareketin odağında yer aldılar. Daha laik veya dini olmayan milliyetçi Kurt örgütlerinin fevkâlâde etkisi, isyanın kendisinden ve şeyhlerin liderliğinden ayrı tutulmalıdır. 1921'den itibaren Azadî'nin liderliğinde şekillenmiş olan Şeyh Sait Isyanı'na büyük çapta şeyh- ler önderlik etmiştir. Bu Azadî'nin 1924'teki kongresinde tanımlaş- müş ve uygulamaya konmuş bir karardır.⁽¹⁾ Isyanın dini bir karaktere bürünmüş olması, Azadî teşkilatının, isyanın başarıya ulaşması ve kitlesel bir çapta olması için gerekli gördüğü strateji ve taktik tesbit- lerine bağlıdır. Şeyh Sait Isyanı milliyetçi bir isyan olduğu halde, se- ferberlik, propaganda ve sembollerî, dini bir isyanın özelliklerine sa- hiptir. Bu isyanın, birçok Türk akademisyen tarafından (Behçet Cemal ve Metin Toker gibi), Kemalist hükümetin 1922'den başlayarak getirdiği laik reformlara (özellikle 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması ve şeri mahkemelerin ilgası ve laik mahkemelerin kurul- masına dair kanun gibi) karşı gericiler tarafından kısırtılan, Kurtler'in dini bir ayaklanması olarak tanımlandığı hatırlanmalıdır.

Bununla beraber, yakın dönemde bazı Türk akademisyenlerin isyanı "dini kılıkta milliyetçi bir isyan" olarak da tanımladığı belirtilme- lidir. Buna temel teşkil eden şey, ilk başlardaki kariyerinin gösterdiği gibi, Şeyh Sait'in ateşli bir milliyetçi olduğu geçevidir. 1960 ve

70'lerde çoğu Batılı sosyal bilimciler ve şarkiyatçılar arasında, milliyetçilik ve özellikle İslamiyet'e ait ruhanilik ve gerçek dini bağlanlıkların birbirine zıt olmasının Şeyh Sait İsyani için geçerli olmadığı hususunda bir fikir birliğine varılmıştır. 1970 ve 80'lerin Iran devrimi, bu tarz bir akıl yürütmenin yanlışlığını göstermiştir. İsyani detaylı olarak incelemiş tek akademisyen olan Martin van Bruinessen, "her ikisinin de [Şeyh Sait ve Azadî liderleri] temel amacı bağımsız bir Kurdistan kurmak" olduğunu, vurgulayarak belirtir.(2) Şeyh Sait, hem ateşli bir milliyetçi hem de adanmış bir mümindi. Azadî'nin ve isyanın bir çok lideri halifeliğin kaldırılmasına gerçekten üzülmüş olabilir. İsyanda yer almış ortalama bir Kurt için, hiç şüphesiz dini ve milliyetçi motivasyonlar iç içeydi. Kürtler'in çoğu, isyana önderlik eden şeyhlerin dindar, daha da önemli Kürt oldukları düşünüyordular.

İsyanda bir çok önemli olay, unsur ve gelişme de rol oynadı. Liderlerin çoğu, Ankara'daki merkezi hükümetin laikleştirme改革larıyla bir şekilde tehdit edilen topraklarını, malları için pazar üstünlüklerini ve hukuk sistemi üzerindeki kontrollerini korumak istemektediler. Örgütlenme ve gelişmesi açısından milliyetçilik birincil unsur olduğundan, Şeyh Sait isyanı Kürtler'in tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu milliyetçi semboller ve propagandayı kullanan sonraki büyük Kurt isyanlarının milliyetçi ve dini nitelikte olduğu gerçeğiyle gösterilmiştir. Şeyh Sait İsyani Kürt milliyetçiliğinin ne yönde gelişeceğini açıkça göstermiştir. Zeylan(1930) ve Ağrı (1926-1932) isyanlarında, milliyetçi Kürt sloganları büyük ölçüde kullanılmıştır.

Bu, geleneksel eşkiyalık ve aşiretler arasındaki kan davaları motivasyonları ve kişisel kin gütmelerin isyanda önemli unsurlar olmadığı anlamına gelmez.Bu ve diğer bağlamlarda, Amal Vinogradov'un 1920 Irak ayaklanması tanımladığı gibi, isyan "ilkel" olarak

tanımlanabilir. Fakat Şeyh Sait İsyani, Irak isyanına benzer olarak, siyasi ve sosyo-ekonomik alanlardaki temel alt üst oluşlara karşı önemli bir milli tepkiydi⁽³⁾. Hamidiye Alayları ve Birinci Dünya Savaşı'na katılarak çok fazla deneyim kazanmış Kürtler gibi, Osmanlı ordusunda savaşmış Iraklı aşiret mensupları da (bazıları Kürt'tü) Birinci Dünya Savaşı'nda kazandıkları askeri deneyimden yararlanmışlardır. 1925'teki Şeyh Sait İsyani ve Kuzey Iran'daki Kuçak Han'ın 1914-1921 arasındaki Cangali İsyani'na ilişkin önemli gelişmelerden biri, muhalif ve milliyetçi azınlık gruplarının, ihtilali ve isyanı desteklemelerinde silahların ve teknolojinin varsayılan etkileridir. Kürt, Arap ve İranlı aşiret mensuplarının, Osmanlı, Kaçar ve İngiliz ordularında yer almaları ve 1880'den beri meydana gelmekte olan önemli teknolojik ve askeri değişimlere olan aşınıkları, bu silahların ve örgütlenme metodlarının kendi milliyetçi hareketlerinde etkili bir biçimde kullanılabileceğine olan inançlarına katkıda bulunmuş olabilir. Bu şekilde bir değerlendirme yapmaları belki de doğruydu. Bununla beraber, bastırılmaları ve daha güçlü kuvvetlere ve daha güçlü milliyetçiliklere yenilmiş olmaları bu üç isyanın da talihsizliği idi. Kürtler için talihsizlik, Türkler'in daha güçlü bir devlete ve daha gelişmiş bir milliyetçiliğe sahip olmalarıydı. Gilan'daki Kuçak Han için de aynısı geçerliydi. Fakat, ek olarak, Cangaliler, Sovyetler Birliği ve Komünist hareketiyle önemli yardımlar için bağlantılar kuramamışlardı. Canganiler'in düşmanları, İngilizler'in arka çıktığı ve desteklediği İran hükümeti, asileri yenmeye muktedirdi. Şeyh Sait İsyani'nın aksine, İngiliz kuvvetleri hem Cangali hareketinin hem de Irak ayaklanmasıının bastırılmasında ve yenilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Modern silahları keşfederken modern diplomasije vakıf olmamışlıklarını, her üç isyanın ve/veya ayaklanmasıların liderlerinin erken hareket etmelerine neden olmuş olması muhtemeldir.

Şeyh Sait İsyani aşiretseldi. İsyanda yer almış göçebe aşiret mensuplarının oranı, Irak ve Cangali isyanlarındanakinden çok daha

yükseli (4). Çok az aşiret mensubu veya köylü rençberler muharip olarak katılmışlardı. Gerçekte, yukarıda belirtildiği gibi, çok azının savaşabileceğini düşündüklerinden veya köylülerin korku, sindirme veya hissizlik nedeniyle fazlaıyla toprak ağalarının avuçlarının içinde oldukları düşündüklerinden, isyanın liderleri, aşiret mensubu köylü rençberleri asker olarak toplamaya bile çalışmadılar. Aşiret mensubu ve köylü rençberlerin rolü Irak ve Cangali isyanlarında çok daha fazlaydı. Isyanın yayıldığı bölgede (Ör. Diyarbakır'da) (Harita 2'ye bakın) belli sayıda büyük toprak sahibi olmasına rağmen, isyan bölgesi içerisinde derebeylerinin ve/veya toprak ağalarının ne kadar toprağa sahip oldukları bilebilmek güçtür. Eğer aşiret reisleri de derebeyi veya ağa olarak tarif edilmekte iseler, bunların çoğu hayvan yetiştirciliği ile uğraşmaktaydılar. Fakat Diyarbakır ovalarının toprak sahipleri isyana muhaliftiler. Bunlar, Şeyh Sait tarafından saldırlılıp kuşatıldıında Diyarbakır'ın Türk hükümetine bağlı kalmasını sağlamada temel bir rol oynadılar. Ağalar ve hükümet arasındaki işbirliği, Kemalistler'in bir çok Kurt ağa ve reisle kurmuş oldukları güçlü bağların başka bir göstergesidir. Bu, ileride Atatürk koalisyonunun başlıca dayanaklarından biri olacaklarına ilişkin bir işaretti.

Isyan sırasında, şehir sakinleriyle aşiretler arası koordinasyon yerince kurulamamıştır. Büyük oranda Kürtler'den oluşan Diyarbakır, isyancıları desteklemek için ayaklanmamıştır. Elazığ halkı başlangıçta doğuşmeden teslim olmuştu; fakat aşırı yağma ve talanları nedeniyle isyancıların karşısında yer aldılar. Irak ve Cangali isyanlarında şehirlerin isyana katılımı da Şeyh Sait İsyani'ndakinden daha fazlaydı. Şehirli gruplarla koordinasyon, çekirdek isyan alanının bölgesel olarak tecrit edilmesiyle engellenmişti. At ve eşek yolu dışında haberleşme, özellikle telgraf hatlarının kesilmesinden sonra imkansızdı. Ayrıca, telgraf hatları henüz daha birçok kasabaya ulaşmamıştı.

Yukarıda gördüğümüz gibi Azadî ve İstanbul arasındaki ilişki sağlanmış olmasına rağmen, milliyetçi Kurt hareketindeki çatıtlaklara ek olarak Azadî'nin 1921'den sonra Erzûrûm'da kurulması, İstanbul'daki Kurt milliyetçilerle daha az ilişki kurulmasıyla sonuçlandı⁽⁶⁾. Ulema ve şeyhler, Şeyh Sait Isyanı'nda da olduğu gibi, Irak ve Cangali isyanlarında büyük ve etkili bir rol oynadılar. Bunların Şeyh Sait Isyanı'na katkıları diğer ikisinden fazlaydı. Bu, yukarıda belirtmiş olduğum gibi, Şeyh Sait isyanı'nın milliyetçi tabiatının diğer iki isyandakinden daha güçlü olduğunu da gösterebilir.

Şeyh Sait Isyanı, bu özellikleriyle Birinci Dünya Savaşı sonrası milliyetçi isyanların bir prototipiyoğ. Aşiretler arası düşmanlık ve Sünni-Şii ayrılıkları (özellikle de Hormek-Cibrân aşiretleri çatışmasıyla temsil edilen şekliyle) ayaklanmanın başarıya ulaşmamasına katkıda bulunmuştur. Bu bölgeler Nakşibendi-Nakşibendi olmayan ayrımlıyla da şiddetlenmiştir. Isyanın şekillenmesi ve Kurt milliyetçiliğinin gelişiminde, Zazaca konuşanlar ve konuşmayanlar arasındaki farklılıklardan ziyade, bunlar önemli bir rol oynamamışlardır. Şehirli-köylü ve toprak sahibi-aşiret düşmanlıkları ve isyanın liderleri arasındaki kutupsal laik-dini yönelik karlılıklarının hepsi isyanın başarısız olmasına katkıda bulunmuştur.

Şeyh Sait Isyanı, başlangıç halindeki bir milliyetçiliği temsil ediyordu; bu isyan, otuz yıl önce başlamış, Birinci Dünya Savaşı sırasında güçlenmiş ve arkasında organize bir devletin gücüyle kuruluş savaşında daha da ivme kazanmış güçlü bir Türk milliyetçiliğiyle de mücadele etmiştir. Türk milliyetçileri, Kurt milliyetçilerinin, üzerinde bağımsız bir Kürdistan yaratmak istedikleri bölgeyi sahiplenmişlerdi. Türkler Kurtler'i de kapsayan bir milliyetçiliği savunuyorlarken, Kurt milliyetçiliği Türkler'i ve milliyetçiliklerini dışlıyordu. Bu, Türk milliyetçiliğini başlangıçta ideolojik olarak Kurt milliyetçiliğinden daha güçlü kıldı.

Şeyh Sait İsyani, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ermeniler'in sürülmeleri, sınırdışı edilmeleri ve katledilmelerinin bir sonucu olarak, bölgesel ve siyasi anlamda Kürtler'in giderek artan oranda incinabilir hale geldiklerini göstermiştir. Ermeniler'in göçü, varlıklarının ve milliyetçiliklerinin Kürtler'e sunduğu korunma kalkanlarını da ortadan kaldırılmıştır. Kürtler'in durumu ve milliyetçiliklerinin bastırılması, 1915 ve sonrasında Ermeniler'in göçe zorlanmalarına ve katledilmelerine gönüllü olarak katıldıkları düşünüldüğünde daha da ironiktir. Ermeniler'in sürülmüşünün Kürtler ve Kurt milliyetçiliği için taşıdığı gerçek trajik anlam, daha önce debynildiği gibi, Cibranlı Halit Bey gibi bazı milliyetçi Kurt liderlerinin gözünden kaçmamıştır.

İsyancıların Türk tarihi ve siyasetine olan etkisi hususunda, benim konumum, Erick Jan Zürcher ve Metin Toker'inkilerden farklıdır. Zürcher, son çalışmasında, 1926 tasfiyelerine bir bölüm ayırrken Şeyh Sait İsyani ve sonrasında sadece iki kez bahsetmiştir⁽⁷⁾. Diğer taraftan, Metin Toker, Şeyh Sait İsyani konusunda bütün bir kitap yazmış ve isyanın modern Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir dönüm noktası olduğunu göstermeye çalışmıştır. Elbette, Metin Toker isyanın kendisi ve sonuçları arasında bir ayırım yapılması gerektiğini belirtir. Metin Toker, bir olay olarak isyanın çok önemli olmadığını söyler. Türk silahlı kuvvetleri seferber edilir edilmez isyan bastırılmıştı. Burada benim iddiam, Şeyh Sait İsyani'nın, bir olay olarak bile, Metin Toker'in ileri sürdürüğünden ve Zürcher'in işaret ettiğinden çok daha fazla önemli olduğunu.

Bununla beraber, isyanın sonuçlarının Türkiye, özellikle de Kemalistler için isyanın kendisinden çok daha önemli olduğunu söylemekten Metin Toker haklıdır. Toker, benim muhakememe göre haklı olarak bunun başlıca sebebinin, eğer çok daha fazla birlik, işbirliği ve koordinasyon göstermiş bile olsalardı, Kürtler'in askeri eylemlerinin tecrübe Türk kuvvetlerinin taarruzlarına hiç bir zaman dayanamayacağına inanır. Bununla beraber, bir olay olarak isyan, Toker'in

ileri sürdüğünden çok daha fazla önemliydi. Toker, isyanın Türk milletçiliğine meydan okuyan bir milliyetçiliği temsil ettiğini ve bu nedenle Türk devletine bir tehdit oluşturduğunu reddetmektedir.

Benim görüşüme göre, Türkiye'nin dahili siyaseti bakımından isyan, neredeyse Toker'in öne sürdüğü kadar önem taşımaktaydı. Toker'e göre isyan, Kemalisler'e veya onun adlandırdığı şekliyle "radikallere", muhalif gruplarla ittifak içerisindeki İstanbul basınının ve hemen sonra bölgesel gazetelerin eleştirilerine son verme şansı verdi. Isyan, Takrir-i Sükün Kanunu yoluyla hukuki yolların kullanılmasını ve vakit kemale erdiğinde, Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra, muhalif güçlerin ileri gelen üyelerini tutuklamak için İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasını da sağladı. Suikast planının ortaya çıkarılmasından hemen sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının yirmibir üyesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli onbir üyesi tutuklandı. Bazıları yurtdışında olduklarıdan veya saklandıklarından, tevkifattan kaçabilmişlerdi. Suikast planının ortaya çıkarılmasının bir ay sonrasında, Kemalisler'e muhalif grupların onbeş üyesi idama mahkum edilmişti. Refet Bele, Rauf Orbay ve Kazım Karabekir gibi ihtilalin ve İstiklal Harbi'nin kahramanları ölüm cezasından kurtulabilmişler, fakat Türkiye siyasetinde bir daha asla önemli roller oynayamamışlardır. Tek istisna Fuat Cebesoy'du⁽⁸⁾.

Haziran 1926'da İzmir'de suikast planının ortaya çıkarılması sonrası Kemalistler'e karşı olan muhalefetin bastırılmasına başka yerlerde layıkıyla degeinilmiştir⁽⁹⁾. Burada belirtmek istediğim nokta, muhalefetin hem siyasi hem de hukuki olarak ezilmesini kolaylaştıran mekanizmanın Şeyh Sait isyanı'nın bastırılmasından sonra getirilmiş olmasıdır. İzmir suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra ölüme mahkum edilenlerin çoğunun suçlu bulundukları İstiklal Mahkemeleri lehine oy kullanmış olmaları ironiktir. Kemalistler, arta kalan

muhalefetten kurtulmak için Şeyh Sait İsyani'nın bastırılmasından yaklaşık bir yıl sonra, Haziran-Temmuz 1926 tasfiyelerine dek beklerken, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın temsil ettiği resmi ve örgütlü muhalefet, partinin 3 Haziran 1925'te kapatılmasıyla bertaraf edilmiştir.

Metin Toker, üç "devrim"(reform)in ancak Şeyh Sait İsyani'ndan sonra gerçekleşebildiğini yazar: 4 Ekim 1926 tarihli Medeni Kanun devrimi, 25 Kasım 1925 tarihli Kıyafet Devrimi ve 1 Kasım 1928'de Harf Devrimi. Bu gibi reformlar Türkiye'de ancak Takrir-i Sükun Kanunu altında yapılabildi. Toker, 1925 dönemi ve 1957-60 dönemi arasındaki benzerlikleri görmektedir. Her iki dönemde de İsmet İnönü, Kemalist programı yürütebilmek için otoritesini kullanabilmişti. Maalesef-der Toker-, 1957-60'da Celal Bayar ve Adnan Menderes, İsmet İnönü ve Mustafa Kemal'in 1925'te sahip oldukları güce ve meşruiyete sahip değildi⁽¹⁰⁾.

Kısaca, Toker için Şeyh Sait İsyani, "radikal" Kemalistler'in Batıya yönelik, kapitalist yönlü ağır endüstriye dayanan modernleşme programlarını sürdürbilmek için bastırmak zorunda oldukları engellerin (muhafazakarlık, dini fanatizm, Müslüman kardeşliği ve resmi demokratik muhalefet) bir simgesini temsil eder. Şeyh Sait İsyani Kemalistler'e süren siyasi çekişmelerin bu programı erteleyeceğini veya uygulanmasını imkansız kılacığını göstermiştir. Kemalist modernizasyon kararları muhtemelen bir kaç yıl önce belirlenmişti, fakat kesinlikle, 1924 itibarıyle bu süreci vakit kaybetmeksizin uygulamak isteyen katı bir merkez vardı. 1926 tasfiyeleri için gerekli atmosferive mekanizmaları yaratan hadise Şeyh Sait İsyam'ydı. Bu bağlamda, Toker'in analizi doğrudur. Zürcher, 1926 tasfiyelerinin atmosferine ve içeriğine yeteri kadar değinmez. Şeyh Sait İsyani'nın Türk tarihi için neden çok fazla önemli olduğunun yanımı, bu isyanın bastırılması için yaratılmış olan kanun ve kurumları Kemalizm'e mu-

halif olanların da kabul etmiş olmalarıdır. Her ne kadar gönülsüzce de olmuş olsa, bunları kabul ettiler, çünkü hiçbir yurtsever Türk subayı, rakip bir milliyetçiliğe müsamaha gösteremezdi. Burada, önce "dış" düşmanı bastırmada kullanılan, daha sonra "iç" muhalefeti ortadan kaldırmak için yararlanılan kanun ve kurumların iyi bir örneğine sahibiz. Kemalistler'in muhalifleri ve Fethi Bey bunu farkettiler ve bu yüzden, isyanı kesinlikle karşı devrimci olmayan, bölgesel bir ayaklanması olarak tanımlamaya çalıştılar. Fakat isyanın Kürt ve milliyetçi olduğu gerçeği, getirebilecekleri itirazları oldukça sınırlamıştı. Daha faal bir muhalefete girişmeleri, onların hain olduğuna inanılmasına neden olabilirdi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, yaptıkları muhalefetle bile, hiç bir zaman kanıtlanmadı da olsa, isyana karışmakla suçlanmışlardı⁽¹¹⁾.

Şeyh Sait İsyani, Kemalist hükümete ciddi muhaliflerine, Kürtler'e yakın olanlar, Kürt milliyetçiliğine sempati duyanlar veya Kürt milliyetçiliğini veya Kürt etnik gücünü kuvvetlendirecek ideolojileri benimseyenler olarak kategorileştirme meşruiyeti verdi. Eğer solcuların kızıl bayrakları Şeyh Sait'in (İslam'ı olduğu kadar Kürt milliyetçiliğini de temsil eden) yeşil bayrağının yanında yükselmiş olsaydı, isyanın geride bıraktığı miras Kemalizm'e ve muhtemelen gelecekte Türk devletinin kendisine bir tehdit oluşturacaktı.

İsyan, 30 Kasım 1925'te bütün tarikatların, tekkelerin, zaviyeleinir ve turbelerin kapatılması yoluyla Kemalist modernizasyona karşı olan muhalefeti zayıflatma fırsatı sağladı. Dini ünvanlar kaldırıldı ve dini giysilerin giyilmesi yasaklandı. 25 Kasım 1926'da, dini muhalefet merkezlerini olduğu kadar Kemalistler'e karşı meşruiyetlerini güçlendirmek amacıyla kanunun uygulanmasına muhalif olan siyasi grupları da hedeflemiş olan Kıyafet Kanunu kabul edildi. Burada belirtilmesi gereken şey, bu kanunların, uygulanmalarının ve kabul görmelerinin Türk kamuoyu tarafından Kürt milliyetçiliği tehdidini

azaltacağı şeklinde düşünüldüğü bir siyasi bilinç atmosferi içerisinde getirilmiş olmalarıdır.

Şeyh Sait İsyani, hükümet politikalarına yönelik daha sonra ortaya çıkabilecek en ciddi muhalefetin veya gidişata yönelik kapsamlı itirazların, rahatsız olan zümrelerin, hain olarak nitelendirilebilecekleri olasılığını açık tuttuğu bir vesile yaratmış ve sağlamıştır. İsyanın sonrasında, muhalif güçleri düşmanca bir etnik boyayla olduğundan başka göstermek göreceli olarak kolaydı. İsyanın ve Kemalist programa karşı onun hasıl ettiği muhalefet sembollerinin bastırılması için vasıtalar yaratılması ve karınlar getirilmesi, Türk devletinin ve Türk milliyetçiliğinin pekişmesinin isyanın bastırılması ve Kürt tehdidinin ortadan kaldırılmasıyla hızlandıgı anlamına geliyordu. Eğer nüfusun yüzde doksanının milliyetçi gayelerine erişilecekse, diğer yüzde onun milliyetçi isteklerinin reddedilmesi gerekiyordu. Şeyh Sait İsyani ve sonrası, Kemalist programa karşı muhalefetten sadece geriye kalanın ortadan kaldırıldığı 1924 tasfiyelerinden bu bağlamda daha önemliydi. Tasfiye edilenlerden veya ölüm cezasına çarptırılanlardan çoğu, Türk hükümetinin Kürtler'e ve milliyetçiliklerine karşı sonradan takındığı tutuma katılmışlardır veya katıldırları. Herşeyin ötesinde, 1950'den sonra farklı siyasi kararlar almak ve takip etmek için fırsatlar çıktılarında bu yapılmadı.

Şeyh Sait İsyani'nın bastırılması, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gelişmesinin ve istibdatının ve 1950'ye kadar temsil ettiği tek parti idaresinin sağlamlaşmasına ve Türk milliyetçiliğinin parti ve devlet temelinde birleşmesine katkıda bulunmuştur⁽¹²⁾. Tek parti devletinin yaratılması siyasi alternatiflerin ciddi şekilde tartışımasını engellemiştir ve bu, genç Türkiye cumhuriyeti'nin karşılaşabileceği sorumlara ideolojik çözümler aramada tek boyutluluk demekti. Cumhuriyet Halk Partisi'nı, 1946'da Demokrat Parti'nin gücü ve cazibesi kanusunda şaşırtan şey, bu tek boyutlu

yaklaşımıdı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946'dan ders almamış olması, 1950'de yenilmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Halk Partisi'nin 1950'deki yenilgisinin nedenlerinden biri, Şeyh Sait İsyani ve sonuçlarının Türk siyasetine miras olarak bıraktığı tek boyutluluktu. Gerçekte, bütün İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi, 1960-1961 ve 1973'te ordunun yönetimde bulunduğu dönemler ve 1980'den başlayan dönemde, isyanın siyasi ve ideolojik sonuçlarıyla şekillenmiş bir yol takip eder. Modern Türk siyasetinin oluşmasına bir çok unsur katkıda bulunmuştur; Kürtler ve Kürt milliyetçiliği en önemli tek faktör olmayabilir. Fakat bunların modern Türkiye'nin gelişmesindeki tesirleri, Türkiyeli akademisyen ve öğrencilerin çoğu tarafından gerektiği kadar önemsenmemiştir.

Türk ordusunun 1924'ten 1938'e kadar Kürdistan'da onyedi veya onsekiz çarpışmaya girmiş olduğu V. bölümde belirtilmiştir. 1938 sonrasında Türk ordusunun girmiş olduğu çarşışmalara ilişkin bilgi sağlanamamıştır; fakat sağlanmış olsaydı, muhtemelen benzer bir durumdan söz edilecekti. Türk orduları, 1938'de Hatay'da, 1950-53 arası Kore'de ve 1974'te Kıbrıs'ta çarşışmışlardır. Kürtler'e karşı yapılan askeri müdahaleler, dışarıdaki müdahaleler veya çarşışmaların sayısını hayli aşmıştır. 1980'lerde, Türkiye'nin Kürtler'e karşı olan askeri eylemleri iç boyutun yanısıra dış bir boyut da kazandı. 1983, 1985, 1986, 1987 ve 1988'de, Türk kuvvetleri, Kürt milliyetçi ve gerilla gruplarını bastırmak ve ortadan kaldırmak için Irak'a girdi. Kürtler'e karşı ilk olarak 1925 senesinde belli siyaset şekillerinin uygulandığı ve belli milliyetçi, ideolojik ve psikolojik fikirlerin ve tutumların kullanıldığı mücadele, Şeyh Sait İsyani'ndan elli yıldan fazla bir süre sonra bile, Türkiye'nin siyasi kararlarında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Bu faktörler, yirmibirinci yüzyılda da Türk siyasi hayatını etkilemeye devam edecek gibidir. Şeyh Sait İsyani ile ifade edilmiş ve simgeleştirilmiş olan Kürt milliyetçiliği de gelecek yüzyılda devam edecektir.

Şeyh Sait İsyani'na karışmış üçüncü büyük tarafın, Büyük Britanya'nın, amaçları ve politikaları V. Bölüm'de tartışılmıştı. Bununla beraber, isyanın değinilmesi gereken başka bir uluslararası sonucu vardır. Büyük Britanya, Hava Bakanlığı'nın Ağustos 1922'de askeri operasyonların kontrolünü Savaş Bakanlığı'ndan devralmasından sonra getirilmiş ileri, atak politikası yoluyla Kuzey Irak'taki gücünü pekiştirmiştir. 1922'den 1925'e kadar, Hava Kurmay Başkanı olarak 1929'da Sir Hugh Trenchard'ın yerine getirilmiş olan Sir John Salmond komutasında Kralliyet Hava Kuvvetleri (RAF), Kuzey Irak'taki Kürtler'e ve Araplar'a karşı etkili bir bombardıman politikası takbik etti. Bombardıman, Albay Özdemir komutasındaki Türk kuvvetlerini, Haziran 1923'te Revanduz'dan çekilmeye zorladı. Türkiye ve Irak arasında 5 Haziran 1926'daki resmi antlaşma, birçok şekilde, İngiltere'nin başarılı bombardıman politikasıyla biçim kazanmıştır. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, yeni Türkiye cumhuriyeti İngilizler'den çok şey öğreniyordu. 1926 sonu itibarıyla, Türkiye 106 savaş uçağı sağladı. İzleyen yıllarda, Kürtler'e karşı yapılan askeri operasyonlarda hava gücü yoğun bir şekilde kullanıldı. Hava kuvveti, aynen İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası Orta-doğu'da emperyal gücünü pekiştirmek için İngiliz hava gücünün yaptığı gibi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle Kürtler'e karşı devlet gücünü pekiştirdiği etkili bir vasıtaydı. Kuzey Irak'ta hava gücünün kullanılmamasından, özellikle 1922-1925 döneminde alınan dersler, Sudan, Kuzeybatı cephesi, Filistin ve diğer yerlerde İngilizler'in yararına olmuştu. Bu örnekler, ikisi doğrudan askeri çatışma içerisinde olmayan, fakat her ikisi de kendilerine karşı düşmanca siyasetler izleyen üçüncü tarafa boyun eğdirmek isteyen kurulu imparatorluklar ve yeni devletler arasındaki ilişkisi gösterir. "Kürt miliyetçiliğine siyasi imtiyazlar vermek tense" Kürtler'i bombalamak, İngiltere ve Türkiye için daha kolaydı⁽¹³⁾.

Şeyh Sait İsyani'ndan önceki dönemde, Kürtler (ve Türkler de),

geceleri yanın bombası da dahil olmak üzere, yeni yoğun bombardıman teknolojisiyle tanışmak zorunda kaldılar. Şeyh Sait sonrası dönemde, Kürtler, deneyimli bir İngiliz hava gücünün saldırularının yanı sıra, yeni gelişmekte olan ve giderek etkili olan Türk hava gücünün kükülerle de karşılaşmak durumunda kaldılar. Kürtler, yeterli uçak savar silahlara sahip olana degein, otuz yıldan fazla bir süre geçecektir. Aradaki yıllarda, Türk ve İngiliz (Irak) kuvvetleri, çoğunlukla Kürtler'in yaşadığı Türk ve Irak bölgeleri üzerindeki kontrollerini artırmaya muktedir oldular. 1926'da, Kürtler'e karşı aynı bombardıman siyasetleri, İran'da Rıza Han tarafından uygulandı. Hava gücünün etkili kullanımı ve oluşturduğu tehdit, Şeyh Sait Isyanı'nın kökenlerinde ve sonuçlarında önemli bir rol oynadı. Bu gücün, özellikle de yanın bombalarının Irak, Türkiye ve İran'daki köylü, göçbe halk üzerinde oluşturduğu psikolojik terör özellikle etkileyiciydi. 1925'te İngiliz Sömürgeler Bakanı L.S. Amery'e göre, Irak "Hava Kuvvetleri için mükemmel bir eğitim alanı"ydı(14).

İngilizler'in Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında büyük oranda İngiliz kolonilerinde yaşayanlara karşı etkili bir şekilde hava gücü kullanmasının sonuçlarından biri, bunun, İkinci Dünya Savaşı patlajında İngiliz hava savunmasının Alman saldırularına hazırlıksız yakalanmasına katkıda bulunmuş olmasıdır; A. J. P. Taylor, bunu RAF'ın "ezici bir üstünlüğün tek savunma biçimi olduğu doktrini" diye ifade etmiştir. "İkinci Dünya savaşı'nın başlamasına doğru ve hatta savaş sırasında", 1919'dan 1929'a kadar hava mareşallığının başkanı olan Lord Hugh Trenchard'ın siyaseti şu şekilde ifade edilmektedir: "Bombardıman kendi başına savaş kazanabilirdi; bu, başkalarınca bombalanmamak için de tek alternatifti. Trenchard ve onu izleyenler hava savunmasını sürekli olarak ihmali ettiler". Trenchard ilk olarak, 1920'lerin başlarında Irak'ta, bazen piyadelerle koordinasyon içerisinde, stratejik hava bombardımanın etkililiğini kanıtlamıştı. Taylor, İngilizler'in Kuzey Irak'ta hava gücünü başarılı

bir şekilde kullanımalarının, 1920 ve 1930'larda İngiliz ordusunun bozulmasına, mekanize araç eksikliğine ve yeterli bir hava savunma sistemi yaratılmamasına katkıda bulunduğu fikrineydi⁽¹⁵⁾. İngilizler'in 1920'lerde, Türkler'e ve sonra Kürtler'e ve Araplar'a karşı kazandıkları başarılar, sonradan RAF'in Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde ve savaşın ilk yılları esnasında Alman saldırılara hazırlıksız yakalanmalarına katkıda bulunmuş olabilir. Yakın dönemde yapılmış çalışmalar Taylor'un çıkışlarını doğrular.

Uri Bialer, 1930'lardaki İngiliz hava ve savunma siyasetleri üzerine yaptığı çalışmasında şöyle der: "1938'de savaşa girmeye karşı getirilen argümanların en önemlilerinden birinin, İngilizler'in Alman bombardımanına karşı savunmasız olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. " Jafna Cox, 1919'dan 1932'ye kadar Irak'ta RAF'ın oynadığı role ilişkin çalışmasında, İngilizler'in Irak'taki bombardımanın üzerinde durmasının dengesiz bir hava gücü gelişimine yol açmış olduğu sonucuna varır. Cox, bu politikanın "Ikinci Dünya Savaşı sırasında stratejik doktrini hangi ölçüde etkilemiş olabileceği hususu belki de daha fazla dikkate değer" olduğunu söyler⁽¹⁶⁾. Hava gücünün kullanılmasıyla Kurt milliyetçiliğinin başarılı bir şekilde bastırılmasının, İngiliz hava savunmasının 1930'larda Alman saldırı ve tehditlerini karşılamak için hazırlıksız olmasına neden olduğu düşünülürse, Şeyh Sait'in, tabir caizse, öcünü almış olduğu söylenebilir: Bu, Ingiltere'ye, Avrupa'ya ve Batı Dünyası'na çok pahaliya mal olmuştur.

EKLER

Ek-I.Kurdistan'ın Muhtariyetine Dair ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Şubat 1922 Tarihinde Müzakere Edilmiş Olan Kanun Tasarısı (FO 371/7781 Doğu, E 3553/96/65, no.308).

Ek-II.1924 Eylül İtibarıyle Azadî Üyeleri (Hava 5/566).

Ek-III.Beytüşebap Başkaldırı Hareketinden Sonra Firar Eden Kürt Zabitlerinin İsimleri (Hava 5/566).

Ek-IV.Elegeçen ve İhsan Nuri'nin Casus Olduğu Mesajını Vermek Kastıyla Yazılmış Bir Türk İstihbarat Mektubu (Hava 23/436) (*Çok Gizli*).

Ek-V.Miralay Özdemir'in Kürt Aşiretlerine Beyanatı (CO 730/32).)

Ek-VI.Nisan 1925'te Doğu Vilayetlerinde Bulunan Türk Zabitlerinin Bir Listesi (Hava 23/291).

Ek-VII.Mezreh (Mamuret-el-Aziz)'deki Olayların Güncesi, 23 Mart'tan 15 Nisan'a (FO 371/10837).

Kurdistan'ın Muhtariyetine Dair ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Şubat 1922 tarihinde müzakere edilmiş olan Kanun Tasarısı,

(FO 371/7781 Doğu[Türkiye], E 3553/96/65, no.308; Sir H. Rumbold'dan Kedleston'da Marquess Curzon'a. [3 Nisan'da alınmış]).

8. Aşağıda, daha önce bahsetmiş olduğumuz kanun tasarısının bir özeti yer almaktadır:

1.Türkiye Büyük Millet Meclisi, medeniyetin icapları gereğince Türk milletinin ilerlemesini sağlama hedefi doğrultusunda, Kürt milleti için kendi milli ananeleriyle ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini üzerine almaktadır.

2.Ekseryetini Kürtler'in oluşturduğu havali için, Büyük Millet Meclisi'nin karar vereceği şekilde Türk veya Kürt olabilecek bir Genel Vali Vekili ve bir müfettişle birlikte bir Genel Vali, [Kürt] milletinin ileri gelenleri tarafından seçilebilecektir.

3.Büyük Millet meclisi de Genel Vali seçecektir. Bu kişi, tecrübeli bir idareci olmalı, şerefli bir isim ve Kürt milletinin hürmetini kazanmış bir şahıs olmalı.

4.Genel Vali üç senelik bir müddet için tayin edilecek; vazife müddetinin bitiminde (Kürt) Millet Meclisi tarafından Kürt milletinin ekseryeti, eski Genel Vali'nin vazifede kalması arzusunda olmadıkça yeni Genel Vali tayin edilecektir.

5.Genel Vali'nin Kürt veya Türk olması, Büyük Millet Meclisi tarafından karara bağlanabilirse de, seçim doğrudan doğruya Kürt Millet Meclisi tarafından yapılacaktır. Fakat, Genel Vali, Genel Vali Vekili ve Müfettiş tayini hususu Ankara Hükümeti'nin tasdikine sunulmalıdır.

6.Kürt Millet Meclisi, Doğu vilayetlerinde genel seçim yoluyla kurulacak, Meclis'in görev süresi üç sene olacaktır. Meclis, her sene 1 Mart'ta toplanacak ve faaliyet süresi dört ay olacaktır. Ancak, Meclis, bu müddet zarfında gündemindeki işleri tamamlayamayacak olursa, üye sayısının salt çoğunuğunun isteği üzerine ve Genel Vali'nin tasdiğiyle bu süre uzatılabilir.

7. Genel Meclis, Doğu vilayetleri idaresinin gelir-gider bütçesini tet-

kik etme ile sivil ve idari memurların karışmış olduğu haksızlıklarını soruşturma hakkına sahip olacaktır. Meclis, ülkenin ilerlemesini ve refahını ilgilendiren kesin kararlar alabilecek ve bu kararların tamamı, Büyük Millet Meclisi'nin bilgisi için Ankara Hükümeti'ne iletilecektir.

8.Büyük Millet Meclisi, Genel Vali ve Kürt Meclisi arasındaki tüm anlaşmazlıklarda karar mercii olacak ve her iki taraf da kararlarına uymakla mesul olacaktır.

9.Karma bir komisyon tarafından hudutların tesbitine bağlı olmak üzere, Kurdistan idari bölgesi, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri ile Dersim sancağı ve mahdut kaza ve nahiyelerden mürekkep olacaktır.

10.Kurdistan'ın idaresine ilişkin olarak, adli teşkilat, özel bölgeler için mahalli kullanıcımlara ahenkli bir şekilde kurulacaktır. Bu teşkilat şimdilik , ehliyetli memurlardan oluşacak ve yarısı Türk ve yarısı Kürt olacaktır. Türk memurların emekliliği halinde, yerlerine Kürt memurlar gelebilir.

11.Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, savaşa katkı şeklinde veya başka hiç bir şekilde vergi istenmeyecektir. Şimdiye kadar mecburi olan bütün mali katkılar, mahalli idarenin yetkisi dahilinde kaldırılacak, vergiler yılda bir kez ödenecektir. Vergiye tabi olacak net gelirlerin nisbeti, Ankara Büyük Millet Meclisi ve Kürt Millet Meclisi mebuslarından mürekkep karma bir komisyon tarafından tesbit edilecektir.

12.Doğu vilayetlerinde nizamı tesis etmek için bir jandarma kuman-danlığı tesis edilecektir. Kürt Meclisi, bu teşkilatı idare edecek kanun hazırlamakla yükümlüdür. Fakat, jandarma kuvvetlerinin genel kuman-danlığı, barış tesis edilip isteyen herkes kendi ülkesine dönünçeye kadar kıdemli Türk subaylarının idaresi altında olacaktır.

13.Türk ordusunda bulunan Kürt subayları ve askeri, barış tesis edilip isteyen herkes kendi ülkesine dönünçeye kadar hali hazırda vazifelerini terketmeyeceklerdir.

14.Başın tesis edilmesinden itibaren, Harb-i Umumi'den evvel ve sonra el koyulmuş bulunan tüm hayvan ve malzemenin kıymetinin takdiri ilk iş olacak ve en geç oniki ay içinde bedelleri ödenecektir.

15.Türk lisansı, yalnızca Kürt Millet Meclisi, valilik hizmetleri ve Hükümet idaresinde kullanılacaktır. Ancak, okullarda Kürt lisansı ile öğrenim yapılabilir ve Vali de kullanımını teşvik edebilir. Fakat, bu ge-

lecekte Kürt lisانının hükümetin resmi lisانı olması yönünde bir talebe temel teşkil etmemelidir.

16.Kürt Millet Meclisi'nin birinci vazifesi, hukuk ve tıbbiye fakülteleri olan bir üniversite kurulması olmalıdır.

17.Genel Vali'nin tasdiki olmaksızın ve Büyük Millet Meclisi ve Ankara Hükümeti'nin bilgisi haricinde Kürt Millet Meclisi tarafından hiç bir vergi yükümlülüğü getirilemez.

18.Ankara'da bulunan Büyük Millet Meclisi ile istişarede bulunmaksızın ve rızasını almaksızın hiç bir şekilde imtiyaz verilemez.

Kanun tasarısının neden Kürt mebuslarının hararetli itirazlarıyla karşılaşmış olduğu bu özette anlaşılacaktır.

Horace Rumbold

Yüksek Komiser

Ek-II

1924 Eylül'ü İtibarıyla Azadı Üyeleri

(Hava 5/566)

Erzurum

Miralay Halid Bey: *Cemiyet Reisi*; daha önce *Erzurum Garnizon Kumandanı*, şimdi *Kars'ta ticaretle uğraşır*.

Kaymakam Salim Bey,

Kaymakam Küçük Kazım Bey,

Miralay Küçük Ragip Bey,

Hacı Mevlüt Efendi veya Hacı Darsum Efendi: *Erzurum Eşrafından*.

Kaymakam Arif Bey: *Halen Hınıs Sivil Kaymakamı*,

Abdulhûde Cafer Bey ve Arslan Bey (kardeşler).

İstanbul

Seyyid Abdulkadir Efendi :*Şube Reisi*,

Avukat Abdulrahim

Kars

Yüzbaşı Tevfik Efendi: *Şube Reisi*,

Beyazıt

Şeyh İbrahim

Malazgirt

(Menasgird)

Haydaranlı aşiretinden Kur Hüseyin Paşa: *Şube Reisi*,

Vartova

Malazgirt Çivarı

Halit Bey: *Şube Reisi*; (*Cemiyet reisinden farklı bir şahıs*),
Hasserahlı Aşireti reisi ve bir aşiret alayının miralayı.

Hınıs

Rüştü Efendi: *Şube Reisi*,

Yüzbaşı Raşit Efendi.

Muş

Bitlis

Yusuf Ziya Bey: *Eski mebus, Şube reisi,*

Binbaşı Hacı Hasan Bey: *Bitlis,*

Abdulrahman Ağa: *Şırnak (halen mapushanede).*

Hacı Darsum Ağa: *Muşlu.*

Van

Molla Abdulmecid Efendi: *Molla Said Kürdi'nin kardeşi, Şube reisi,*

Sadun Bey: *Kara Hisar, Hassaran aşireti reisi,*

Binbaşı Arif Bey: *Şamsaki aşiretleri reisi,*

Ali bey: *Arif'in kardeşi.*

(Not. Bilgi kaynağının haber verdiğine göre, meşhur Molla Said Kürdi [sonradan Bediuzzaman Said Nursî, ç.n.], Bitlis yolundan Van'a gitmek üzere İstanbul'u terketmiş bulunuyordu-Eylül başı.)

Siirt

Yüzbaşı İhsan Bey: *Şube reisi,*

Hacı Abdullah Efendi: *Tacir, Siirt,*

Derviş Bey: *Gümrük Müfettişi, Siirt,*

Kaymakam Rezzak Bey: *Halen Belacık kaymakamı, Anadolu valisi tarafından gönderilmiş,*

Miralay Veyis Bey: *Emekli.*

Şırnak

Süleyman Ağa: *Şube reisi, Hacı Bayram aşiretleri.*

Cizre

Hacı Dursun Efendi,

Abdulvehap Efendi,

Abdulmuttalip Efendi: *Silopi Nahiyesi Müdürü.*

Diyarbakır

Cemilpaşazade Ekrem Bey: *Şube Reisi,*

Doktor Fuad Bey,

Abdulgani Bey,

Doktor Nesim Bey,

Binbaşı Mustafa Bey,

Kaymakam Adnan Bey: *I. Süvari Fırkası*, Diyarbakır yerli ve burada ateşli bir milliyetçi olarak bilinir.

Mardin

Hacı Hıdır Efendi,

Dersimli Kaymakam Hıdır Bey: *Dersim'den gönderilmiş*, 6.Alay Kumanda Subayı idi.

Erzincan

Harput

Dersim

Kangozade Ali Haydar: *Şube Reisi*,

Azadi'nin Desteklerine Güvendiği Aşiretler.

Bitlis Havalisi

Hacı Musa Bey ve oğulları,

Cemil Çeto, *Paçınar aşireti*,

Şeyh Selahattin, *Garzan aşiretleri*,

Mustafa Ağa, *Garzan aşiretleri*,

Mustafa Ağa oğlu Ali Ağa.

Van Havalisi

Karaveli Lezgin Ağa: *Artuş aşiretleri*,

Ebu Bekir, *Lezgin'in kardeşi*,

Ismail Ağa, *Gevdan aşireti*,

Ömer Ağa, *Manhuran Aşireti*,

Ismail Ağa Sımkı, *Şikak aşireti*,

Şeyh Abdurrahman Efendi, *Bervardi aşireti*,

Şahin Ağa,

Yahya Ağa, Jirikan aşireti,

Yakup Ağa, Aruh aşiretleri.

Şırnak Havalisi

Ali Han Ağa,

Mustafa İbn Abdurrahman Ağa, Hacı Bayran aşiretleri,

Şahin İbn Süleyman Ağa,

Agid Ağa,

Ömer Timur Ağa, Batvan aşiretleri,

Şeyh Tahir, Batman aşiretleri.

Mardin Havalisi

Zangardlı Rammo Ağa,

Eyüp Bey, Milan aşiretleri,

İsa Ağa,

İbrahim Ağa, Dakuri aşiretleri,

Faris Ağa,

Mahmud Bey İbn İbrahim Paşa, Milli aşiretleri.

Ek-III

Beytüşebap Başkaldırı Hareketinden Sonra Firar Etmış olan Kürt Zabitlerin İsimleri

(Hava 23/279)

<i>İsim/ Rütbe</i>	<i>Variş Tarihi/Hareket Tarihi</i>
Abdülmecit/Yüzbaşı	20/3/24,25/8/24
Abbas Efendi,Mülazımı evvel	26/8/24-31/8/24
Hurşit Efendi,Mülazımı evvel	20/9/24-21/9/24
Ahmet Edip efendi,Yüzbaşı	20/9/24-10/10/24
Ihsah Nuri,Yüzbaşı	27/9/24-24/10/24
Tevfik Efendi,Mülazımı evvel	27/9/24-24/10/24
Rasim Efendi,Mülazımı evvel	27/9/24-24/10/24
Said Efendi,Yüzbaşı	24/10/24-28/10/24
Ahmet Bey,Sivil kaymakam	25/10/24
Seyyid Muhammed,İmam	27/11/24-22/1/25
Muhammed ibn Şeyh	
Abdullah,İmam	12/12/24-12/12/24
Abbas Efendi,Yüzbaşı	15/12/24-21/12/24
Şakir,Muallim	7/3/25-10/3/25
Halil ibn Mustafa,Er	8/8/24
Ahmet,Er	8/8/24
Abdurrahman,Er	21/9/24
Mustafa,Er	21/9/24
Ali ibn Şeyho	
Ibrahim,Er	18/10/24-24/2/25
Salih,Er	1/11/24
Muhammed,Çavuş	1/1/25-13/1/25
Çolo,Er	17/1/25-3/2/25
Abdurrahman,Er	17/1/25-3/2/25
Veli,Er	17/1/25?3/2/25
Muhamed ibn Abdurrahman,Çavuş	18/1/25-18/1/25
Cemal ibn Mustafa,Er	30/1/25-3/2/25
Veli ibn Eyyüp,Er	30/1/25-3/2/25
Aziz ibn Halil,Er	30/1/25-3/2/25
Şükrü,Er	30/1/25-3/2/25
Ahmed Hamdi,Mülazımı evvel	7/4/25
Abdulkerim,Mülazımı evvel	24/4/25

**Elegeçen ve İhsan Nuri'nin Casus Olduğu Mesajını Vermek
Kastiyla Yazılmış Bir Türk İstihbarat Mektubu**

(Hava 23/436) Çok gizli

Elegeçirilen Şifreli Türkçe Mektubun Tercümesi

Alıcı: Kaf 40.

Yoldaşlar!

Allah'ın yardımıyla sevgili MUSUL'umuz bir kez daha Anavatan'a bağlılığı gün, selamet güneşini yükselecek ve bunu biz göreceğiz.

Türk Hükümeti, Cemiyeti Akvam'ın MUSUL'a gönderdiği tarafsız Komisyon'a genç, aktif ve şerefli insanlardan mürekkep bir Türk heyetinin de dahil edilmesini emniyete almış bulunuyor. Delegelerimizin eşlik edeceğİ Ceimiyeti Akvam Komisyonu Ocak'ın ikinci haftasında araba ile HALEP ve ŞAM yolundan MUSUL'a gidecek. Heyetimizde, KERKÜK mebusu NAZIM Bey, Süleymaniye mebusu FETTAH Bey ve bazı Hariciye memurları bulunmaktadır. Bu müjdeyi ilan ederiz. Komitenizin bundan böyle, meseleyi tahlük etmek için gelecek olan Komisyon'a ve milletin Anavatan ile birleşme arzusunda olduğunu ispat etmek için aşağıda yazılı yollara başvurmanızı gereklİ sayarız.

1. Türk Hükümeti ve milletinin iradesi müناسip olarak MUSUL'da umumi efkariyeye hakim olacak MUSUL Komitesi müreffeh olmalıdır. Dolayısıyla, bu hedefe ulaşmak için lazım maddi ve manevi ihtiyaçlarınıza dair bize malumat vermelisiniz.

2. Komite, sadece MUSUL'da değil ve fakat her kazada, nahiye ve köyde nüfuz sahibi olmalı ve önderlik etmeli ve nasıl hareket edileceğini anlatmalı. Bazı azaların zaman zaman tevkif edilebileceği ve ortadan kaybolabileceği gözönünde bulundurularak, Komite'nin teşkilatı ve faaliyetleri hakkında bir önyargıya sebebiyet vermemeK amacı ile, bütün vilayet dahilinde büyük bir hızla komiteler kurulmalıdır. Bu şekilde kurulan komitelere dair rapor verilmelidir.

3. Komite'miz tarafından onaylanan fertler, hususiyetle Komisyon tarafından ziyaret edilecek olan mahallerde bulunan fertler, aşiret reis-

leri ve şeyhler, sizin vasıtınızla müناسip hediyeler alacaklardır.

Bu hususta tekliflerinizi bütün hızınızla bize gönderin.

4.Cemiyeti Akvam Tahkikat Komisyonu'nun ziyaret edeceği mahallelerde İngilizler'e ve Irak Hükümetine karşı kitlesel gösteriler düzenlemeye kararınız tasdik edilmiştir. Komisyon tarafından ziyaret edilen mahallelerde, Türkiye lehine kitlesel gösteriler yapılacak olursa, davamız çok şey kazanır. İngilizler'in, Cemiyeti Akvam Komisyon azalarının dil bilmemesini istismar ederek olayı kendi lehlerine döndürmelerine mani olabilmek için, gösteriler boyunca bir Türk bayrağı taşınması hayli yararlı olacaktır. İlk fırsatта, bir veya daha çok, küçüklü büyülü bayrağın taşınması ve herkesin ceplerinden bir küçük bayrak çıkarması iyi olur.

5.İngilizler, bize karşı pek çok memorandumda hazırlayıp Cemiyeti Akvam'a gönderdiler.Komitenizin de pek çok memorandum hazırlayıp vilayetin her yerinde Türkiye ile birleşme arzusu gösterecek biçimde pek çok imza toplaması ve Cemiyet'e göndermesi hayli tesirli olacaktır. Bu çok mühimdir.

6.Hâsılı, MUSUL halkı, yürüyüşler ve memorandumlar ve diğer vasıtalar ile TÜRKİYE'ye duydukları aşkı ve onları TÜRKİYE'ye bağlayan bağları ispat etmek için her şeyi yapmalıdır. İngilizler'in bunları engellemek için yapacağı hiç bir propaganda ve tehditten korkma malıdır. Filhakika, İngiliz Hükümeti de Tahkikat Komisyonu'nu kabul etmiştir ve Komisyon'un gözleri önünde halka tazyikte bulunmaya cesaret edemeyeceklerdir. Bundan başka, her türlü tazyik ve faaliyet Türk Hükümeti'nin notaları ve protestoları ile karşılaşacaktır. MUSUL halkı barışçı(!) bir yoldan kurtulmak istiyorsa, Tahkikat Komisyonu'nu beklemelidir; bu mümkünündür.

7.MUSUL'da ve civarında, NASTURİ faaliyetleri esnasında vatan haini olan ve vatana ihanet eden ve firar eden bir kaç zabit mevzubahistir. Bu adamların faaliyetlerini durdurmak için kuvvetle tedbirler alınmak lazım gelir. Savaşmaktan korkup kaçtılar. Hükümet tarafından vatan haini olarak görürlüler ve tekin insanlar değildir.

8.Yakın bir zamanda, Hükümet, MUSUL'un şerefli halkına hitaben Türkçe ve Kürtçe posterler hazırlayarak gönderecektir. Bunlar, halka ve ilgililere, Komisyon'un gelmesinden önce dağıtılmalıdır. Buna ilaveeten, hükümetimiz tarafından Cemiyeti Akvam'a gönderilen ve MUSUL'un TÜRKİYE'ye ait olduğunu belirten bir memorandumun 60

nüşhası da gönderilecektir. Bunlar da bütün ilgililere, mesela reislere ve şeyhlere vs. dağıtılmalıdır.

9.Hülasa, Hükümet'in MUSUL vilayetine dair taleplerinde ve görüşlerinde ısrarlı olduğu ve Allah'ın yardımıyla gayemize vasıl olacağımız iyice anlaşılmalıdır. Bütün mesele şudur: İngilizler, Cemiyeti Akvam kararını kabul edeceklerini bildirdiklerine göre, Cemiyet'in lehimize karar almasını sağlamak mecburiyetindeyiz. Bu nedenle, MUSUL vilayeti sakinlerinin komisyona veya doğrudan Cemiyeti Akvam'a, sözlü olarak veya hareketleriyle ispat ederek, İngiliz ve Irak idaresini kabul etmediklerini açıkça ifade etmelidirler.

10.Ilaveten, Hükümetimiz, MUSUL vilayetinin Anavatan ile birleşmesi gayesinde yapmadığımız veya yapamayacağımız hiç bir şey olmadığını ilan eder. Hükümet, çok sıkı çalışmaktadır ve bu fırsatı kaybetmeyecektir. MUSUL halkı da fedakarane ve hararetli bir şekilde çalışacak olursa, hedefe kolayca varılacaktır. Cesaret ve azim, muvafakat yetiminin kapısını açan anahtarlardır. Allah muzaffer etsin.

11.Bu 10 paragrafin münasip yollardan Ekselansları Şeyh Mahmud'a iletmesini emniyete almış bulunuyoruz. Bunu, KERKÜK ve ERBİL'e de iletmeniziniz. Onlar da, kaza ve nahiye'lere dağıtımını yapacaklardır.

12.Propaganda vasıtıyla, umumi bir af ilan edilerek İngilizler'e hizmet edenlerin ve onlarla çalışanların affedilmesi hususunda karar alınmış bulunduğu yeryüzünden yaymalısınız. Bazılarının hayatlarının garantiye alınarak, bazlarına vazife vererek tarafımıza çekileceklerdir.

13. İhsan Efendi'ye yazılmış ilişikteki mektubu İngiliz istihbaratının eline geçmesini sağlamalısınız.

14.Mektubumuza olabildiğince acil cevap vermeniz ve en güvenilir casusunuz aracılığıyla taleplerinize dair malumat elde etmemizi sağlamanız rica olunur.

Tarih: 7 Ocak 1925.
İmza:Dal 92

Çok Gizli

Elegeçirilmiş Özel Bir Türk Mektubu

Gönderen:C. M. Diyarbakır

Alicı: Yüzbaşı İhsan Bey, 2.Fırkadan Firari

Tarih: 5/1/1925

Muhterem Kardeşim,

Hayli bir zaman beklemiş olduğu uzun mektubunu henüz almış bulunuyorum. Verdigin haberler takdir-i şayandır. Bundan, gelecekte istifade edilmesi cihetinde karar alındı. Bildigin gibi, Cemiyet-i Akvam Komisyonu yakında oraya geliyor. Daha önceki kararımıza uygun olarak, güvenilir biri aracılığıyla acilen...(bir veya iki kelime)... tarafına... (bir veya iki kelime)... göndermen istenmektedir.

Maaşının artırılması için karar alındı. Gelecekte ilk adamımızla gönderilecek. Meşlektaşlarınıza, vazifelendirildikleri mahallerdeki vazifeleri hakkında talimat veriniz...(yaklaşık üç kelime)... bu meselenin halledilmesi için zaman geldiğine göre, Türkiye'nin menfaatleri icabında ve taahhütleriniz ve mesuliyetleriniz lüzumunca halk arasında... (yaklaşık üç kelime)... manız rica olunur.

Mektubuma son verirken, hamiyetperver gayretlerinizde muvaffakiyetler dilerim. Diğer arkadaşlara da selam ve hürmetlerimi arzediniz.

Kardeşiniz, C.M.

Miralay Özdemir'in Kürt Aşiretlerine Beyanatı

(CO 730/32)

Tercüme

Suriye ve Filistin Osmanlı Milli Hareketi Kumandanlığı

No.41. 5 Haziran 1922

Bismillahirrahmanirrahim

Haysiyetli ve yılmaz milliyetçi Ahmet Şakir Ağa'ya;

Derahin Reisi

Iltifatlardan sonra, bu ülkeye Allah adına ve ayeti adına ve anavatanı müdafaa için kafir devletlerin hakimiyetine geçmiş Osmanlı topraklarını tekrar almak için cihat etmeye geldiğimizi bilmelisiniz.

Allah şöyle buyurmuştur: "Allah'a hakikaten inananların dini Islam'dır; Allah merhametlidir; peygamberi ve inananlar da öyledir"; ve "Ey Muhammed! Müminleri savaşmaya davet et" ve dahi "Allah'ın vaatleri hayırlıdır; O, mücahidleri oturup bekleyenlere tercih eder."

Celian aşireti reisi Ömer Ağa'ya milis kuvvetleri harekete geçirmek için takip edilecek yolları ve milli hareketle ilgili malumatı anlattım. Lütfen kendisiyle görüşünüz; kendisi size lazım olan her şeyi anlatacaktır. Allah yardımınız olsun.

Özdemir

Umumi Milli Kuvvetler ve

Hareketler Reisi

Muhterem Reis,

Şimdiye kadar, Umumi Harb'den ve Müttereke'den beri süre gelen devrede memleketimizin başına gelen felaketlerin farkına varmadık tek bir Müslüman kalmadı. Ingilizler'in gerçek amaçlarını anlamamış tek Müslüman kalmadı. O Ingilizler ki, mukaddes İstanbul'un, Hilafet koltuğunu, İslam'a düşman unsurlar tarafından işgaline sebep oldular. "İnsanlığın övüncü" olan Halife'nin [Zafer ve övgüler onadır] kölelik mertebesine inmesini sağladılar. Bu vaziyet, onu alçak bir şekilde onların talimatlarını göre hareket etmeye mecbur bıraktı. [O, Ingilizler ki,] Müslüman ümmet arasına husumet ve nifak tohumları ektiler; sonunda onları parsellediler; Güney Kürdistan'da, bugünkü kabul edilemez durumu yarattılar. Ingiliz Hükümeti'nin alçak bir maşası olan Faisal hükümetinin ruhunu anlamayacak tek bir adem oğlu yoktur. Fakat, bu müessif vaziyet Allah'ın Haysiyeti'ne de dokunur; bu sebepten O, Peygamber'in Mucizeleri'ni ispat etmek için, Osmanlı topraklarında işgali sona erdirmek, onları bu haysiyetsiz durumdan kurtarmak ve vatanın mühimce bir kısmını işgal altında tutmakta olan kafirleri defetmek üzere Mustafa Kemal'i savaş meydanına sürdü. Allah, Kur'an-ı Kerim'de buyurmuştur ki, İslam Mahşer Gününe kadar yaşayacaktır. Ve Allah'a şükürler olsun, vatan, istiklalini tekrar kazanmaktadır.

Tüm bu sebeplerle, hükümet, Güney Kürdistan ve Musul vilayetinde mühim bir yardımda bulunacak durumda değildir. Şimdi ise Allah'a şükür, kafir kuvvetlerin bacaklarını kırmak ve mukaddes vatanı kurtarmak için buraya gelmiş bulunuyoruz. Allah'ın izniyle, kısa bir müddet zarfında halkı umumi bir hareket için teşkilatlandırma işine girişeceğiz.

İmdi, size de, biz kuzeyde harekata başlar başlamaz, siz kendi aşiretinizin başında olmak koşuluyla, aşiretinizle birlikte düşmana karşı geriden taarruza geçmenizi tavsiye ederim. Bu hususta

çekinmek veya gecikmek için hiç bir sebep yoktur. Musul vilayetimizi kurtarmak için elimizden geleni yapacağız. Zaman gelip de biz faaliyete geçince sizin de işbirliğinizü ümid ederim. Yardım zamanında gelmedikçe işe yaramaz. Bu yüzden, sizden bu konuda vaadde bulunmanızı bekliyorum.

Sizinle görüşmek üzere bir heyet hazırlanmış bulunuyor. Bu heyette, sizin istediğiniz bir yerde buluşmanızı teklif ederim. Heyetin gayesi, amaç ve planlarımızı size daha sarih bir lisanla ifade etmektir. Dilerseniz, münasip bir yerde bir müzakere talep edebilirsiniz.

Size ve aşiretiniz reislerine selam ve hürmetlerimi arzederim.

Tarih: 26 Haziran 1922

ÖZDEMİR

*El Cezire ve Irak Teşkilat
ve Umumi Harekat Kumandanı*

Ek-VI

Nisan 1925'te Doğu Vilayetlerinde Bulunan Türk Zabitlerinin Bir Listesi

(Air 23/281)

III.Müfettişlik,

Müşavir Karargâhi, DİYARBAKIR

Müfettiş General Ferik İzzetin Paşa;

Baş Kurmay Subay; Miralay Kazım (Kemah) (daha önce 2.Fırka Kumanda Subayı;

Operasyonlar; Kaymakam Fahri;

Süvari; Kaymakam Hüseyin Nuri (daha önce 9.Süvari Livası Kumanda Subayı);

Rehber Müşavir; Miralay Nafit (Erzincan);

Piyade Müşavir; Kaymakam Cemil Hadi (17.Fırka Muvazzaf Kumanda Subayı olduğu rapor edildi);

Nakliye Müşavir; Kaymakam Abdullah (Harput);

Tıbbiye Müşavir; ?

Baytarlık Müşavir; Miralay Ali Rıza (daha önce El Cezire cephesinde Baytar Subayı);

Muhaberat;

Kayıtlar.

VII.KOLORDU KARARGAHI, DİYARBAKIR

Kumandan General, Mirliva Mürsel Paşa

Yaver, Yüzb. Ramis

Askeri Katip, Yüzb. Fadıl.

Baş Kurmay Subay,Kaymakam Yusuf Ziya.

1.Kita, Kaymakam Mehmet Nuri.

a) Harekatlar,Yüzb. Celal.

b) İstihbarat

2. Kıtacı (Personel), Binb. Bahâ Bey.

3. Kıtacı (Yargı), İbrahim Bey (Sivil).

Divan-ı Harbiye Subayları, Kaymakam Mihri ve Binb. İlyas.

4. Kıtacı, Miralay Halis.

a) Muhasebe, Binb. İsmail Hakkı.

b) Muhimmat, Binb. Osman (Muvazzaf).

c) Cephane, Binb. Halis.

5. Kıtacı (Tıbbiye), Kaymakam İsmail Hakkı.

6. Kıtacı (baytarlık)

7. Kıtacı (Kayıtlar), Yüzb. Tavif.

Topçu müfettişi, Binb. Mustafa Rasim.

Merkez Kumandanı

İnzibat, Yüzb. Selahaddin.

Karargah Süvari Bölüğü, Yüzb. Tahsin, Mülazimevvel Behçet
(Süleymani).

Karargah Muhafiz Bölüğü (Piyade).

Merkez Hastane

Özel İşler Tabur, Binb. Süleyman.

İnşaat Bölüğü, Yüzb. Süleyman, Yüzb. Cemil.

Askeri Malzeme Atölyesi, Yüzb. Abdulkadir.

Mühendislik, Yüzb. Nazım, Yüzb. Kazım.

Şifre Bölüğü, Yüzb. Bedri.

Telsiz, Telgraf Kumanda Subayı, Yüzb. Ziya (Afrikali).

İstihkâm Takımı Kumanda Subayı, Yüzb. Sıddık.

Dağ Takımı Kumanda Subayı, Mül. Sani Emin (Konya).

Nakliye Bölüğü, Kumanda Subayı, Yüzb. Ahmet Hamdi.

Kıtacı Kumanda Subayı, Mul. Tahir.

Hayvan Nakliyesi Bölüğü, Yüzb. Ali Ratib.

Kıta Kumanda Subayı, Mul. Thani Ziya (İstanbul).

Karargah Topçu Bölüğü AA Bataryası Komuta Subayı

İrtibat Subayları:

Cerablus, Yüzb. Nishat.

Nisibin, Yüzb. Ekrem.

Jazireh, Yüzb. Nazım Nafaçı (Kerkük), Süleyman Efendi
(Kerküklü).

II. FIRKA: KARARGAH, BİTLİS

Kumandan General, Mirliva Kazım Paşa.

Yaver, Yüzb. İsmail Hakkı.

Baş Kurmay Subayı, Binb. Yunni.

1. Kıta, Yüzb. Lütfü.

a) Harekat Mülazimevvel'i, Mülazimevvel Nuri.

b) İstihbarat, Mül. Sani Cevdet.

2. Kıta (Personel), Yüzb. Muhammed Selim, (Harput).

3. Kıta (Yargı), Yusuf Bey (Sivil).

4. Kıta, Binb. Şevket (Şam).

a) Muhasebe, Alay Memuru Tevîk (Şam).

b) Mühimmât, Asst. Bn. Seyyid, Emin (Kerkük).

c) Cephane, Asst. Bn. İsmail Hakkı.

5. Kıta (Tibbiye), Kaymakam Şükrü.

6. Kıta (Baytarlık), Kaymakam Nureddin (Anadolulu).

7. Kıta (Kayıtlar), Mülazimevvel Cemal.

Karargah Süvari Bataryası

Karargah Piyade Bölüğü

2. Piyade Tugayı Kumanda Subayı, Miralay Ali Bey.

Piyade Tugayı, Kurmay Subaylar, Yüzb. Fahri (Şam).

2. FIRKA TOPÇU ALAYI

Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Münir.

1. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Tevfik (İzmir).
1. Batarya Kumanda Subayı, Yüzb. Siddık.
2. Batarya Kumanda Subayı, Yüzb. Nureddin.
2. Batarya Kumanda Subayı, Binb. Fevzi (Bağdat).
3. Batarya Kumanda Subayı,
4. Batarya Kumanda Subayı.

1. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı

1. Tabur Kumanda Subayı, Binbaşı Enver.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Mazhar.

6. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Ali Timur.

1. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Ömer.
4. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Hilmi.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Faik.

18. PIYADE ALAYI

Alay Kumanda Subayı

1. Tabur Kumanda Subayı, Vekaleten Yüzb. İsmail Hakkı (Oğuz).
- Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Ahmet Faik.
2. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Fuat.

Bölüğü, Yüzb. Mustafa Hami (veya Kamil), Binb. Hüseyin, Binb. Süleyman Fahri. (18. Alaya bağlı oldukları rapor edilen, fakat bunun doğrulanması gerekiyor)

XVII.FIRKA

Kumandan General, Kaymakam Cemil Hadi, III.Müfettişliğin önceki Piyade Müşaviri. Kumandan Yardımcısı Nureddin Paşa Mirliva, Harput bölgesi Kumanda Subayı.

Baş Kurmay Subay, Binb. Cevdet.

Yaver

1. Kıtâ

2. Kıtâ

3. Kıtâ

4. Kıtâ, Binb. Halis.

5. Kıtâ

6. Kıtâ

7. Kıtâ

17. Piyade Tugayı Kumanda Subayı, Mirliva Osman Bey.

17. Piyade Yaver Kumanda Subayı, Mülazîmîvel Lütfü.

17. FIRKA TOPÇU ALAYI

25. PIYADE ALAYI

1/25. Piyade Alayı Kumanda Subayı, Kaymakam Murat (Trabzon).

1/25

62. PIYADE ALAYI

62. Piyade Alayı Kumanda Subayı, Kaymakam Hasan Faik.

Depo Kumanda Subayı, ? Tevfik.

Alay Memuru, Yüzb. Rasim.

62. Alay 1.Tabur Kumanda Subayı, Binb. Hasan Tahsin.

1. Tabur, 2.Kumandan, Mülazîmîvel Hamdi.

1. Tabur Doktor, Binb. Ismail Hakkı.

1. Tabur 1. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Talat.

Bölüğü Subayı,

1. Tabur-2. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. İbrahim ? Hakkı.
2. Bölüğü Kumanda Subayı olarak rapor edilmiş olan Yüzb. Hasan Fehmi.

Bölüğü Subayı olarak rapor edilmiş olan 1. Tabur 3. Bölüğü Kumanda Subayı, Mül. Sani İhsan.

1. Tabur 3. Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. ? İbrahim Hakkı.
- Bölüğü Subayı, Mul. Thani Bushar.
4. Makinalı Tüfek Takımı Kumanda Subayı, Yüzb. Osman, raporda diğer subayların 1. Tabur'a bağlılığı belirtilmiştir. Mülzimevvel Halil, Mül. Sani Ziya.

62. ALAY 2. TABUR

2/62. Alay Kumanda Subayı, Binb. Hüseyin Nazif.

2. Tabur, 2. Kumandan, Binbaşı Ekrem.

2. Tabur, Mühimmat Subayı, ?Süleyman Efendi.

62. Alay 3. Tabur

3. Tabur Kumanda Subayı, Binb. Bekir Sıdkı. Subayların aynı Taburye dahil oldukları belirtilmiştir.

Bölüğü Kumanda Subayı, Yüzb. Kadir.

Bölüğü Kumanda Subayı, Mülzimevvel Nashat

Bölüğü Kumanda Subayı, Mülzimevvel Şükrü, Mül. Sani Saim, Mül. Sani Sami.

63. PIYADE ALAYI

63. Piyade Alay Kumanda Subayı, Kaymakam Muhammed Şahin.

1. SÜVARİ FIRKASI KARARGAH,MARDİN.

Kumanda Subayı Vekaleten, Miralay Adem (Tugay Kumandanı); Kumandan Yardımcısı Miralay Arif, Fırkanın Nisan 1925'te Kurtler'e karşı harekatta yenilmesi nedeniyle görevden alındığı rapor edilmiştir.

Yaver, Yüzb. Seyfeddin.

Baş Kurmay Subay.

1. Süvari Tugay Komutanı, Miralay Adem, vekaleten Fırka Kumandanı.

Tugay Kumandanı Yaveri

11. SÜVARİ ALAYI

11. Süvari Alayı Kumandanı, Kaymakam Nuri.

14. Alay 2. Kumandan, Kaymakam Cemil.

21. SÜVARİ ALAYI

21. Süvari Alay Kumandanı, Kaymakam Hüseyin Hüsnü.

Doktor, 21.Alay, Kaymakam Hasan Basri, diğer subayların bu fırkaya bağlı oldukları rapor edilmiştir, fakat buradaki birimler bilinmiyor: Binb. Ekrem Kadızade .

Yüzb. Hüseyin Hilmi.

Yüzb. Şevket.

Mülazım Racep.

Mülazım Abdullah.

XIV. SÜVARİ FIRKASI KARARGAHI, URFA

Kumandan, Miralay Suphi.

Baş Kurmay Subay, Binb. Hamit.

Yaver, Binb. Ferid.

1. Kita

2. Kita

3. Kita

4. Kita, Binb. Hayri.

5. Kita, Kaymakam Celal.

6. Kita, Kaymakam, Ziyaaddin.

FIRKA TOPÇU ALAY KARARGAHI

Hüsnu Bey (?).

3. SÜVARİ ALAYI, Kaymakam Ferhat.

5. SÜVARİ ALAYI

Kumandan, Kaymakam Cemil.

Yaver, Yüzb. Faik.

54. SÜVARİ ALAYI

Kumandan

AYNI FIRKAYA BAĞLI DİĞER SUBAYLAR

Rapor edilmiş Topçu Taburu Kumandanı Sekreteri, Yüzb. Mustafa.

Rapor edilmiş Kumandan, Yüzb. Hamis.

Rapor edilmiş Kumandan, Yüzb. Hafız Hilmi.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 1. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hilmi.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 2. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hamis.

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 3. Bölük Kumandanı, Yüzb. Lütfü (Urfa).

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı 4. Bölük Kumandanı, Yüzb. Hüseyin (Hüsünü).

Rapor edilmiş 3. Süvari Alayı Doktoru, Kaymakam Kazım.

**Mezrah (Mamuret-el-Aziz)'deki Olayların Güncesi, 23 Mart'tan
15 Nisan'a**

(Kasabanın Avrupalı bir sakini tarafından yazılmış bir mektuptan)

(FO 371/10837)

23 Mart

İsyancıların yaklaşığı haberi alındı ve akşam kuşatma durumu ilan edildi. Sorulduğunda vali, malumati verenin güvenini tazelemeye çalıştı. Vali, güvende olmaları için Emperial Osmanlı Bankası'ndaki nakiti evine nakletmeyi önerdi. Hükümet binası hiç güvenli olmadığından bu reddedildi.

24 Mart

Günbatımına doğru silahların ve otomatik ve makinalı tüfeklerin sesi. Vali 25 silahlı jandarma eşliğinde bir arabayla kaçtı.

Hemen sonra, 300 Kürt kasabaya girdi ve yağmalama başladı: ilk olarak Hükümet Konağı, sonra levazimat binası ve mahkemeden başka hapishaneyi açtılar. Ve mahkumlar, memurların evlerini yakalayıp hapsedilmeleri için; zenginlerin evlerini de yağmalanmaları için Kurtler'e gösterdiler. Bu yağmaya şehrin çoğunuyla Kürt olan hamal ve oduncuları da katıldı.

25. Mart

İsyancılar talana devam ettiler. İlk önce yarı yarıya boş olan askeri malzeme deposu, daha sonra 4.000 Türk Liralık tütün kaybedecek olan Tekel binası ve tabii ki, kasabanın zenginlerinin evleri.

Şeyh Şerif'in kumandan olduğu öğrenildi ve kendisi kasabaya öğlen vakti geldi. Konağa gitti ve soranlara düzeni sağlayacağına sözverdi; fakat bunu yapmadı.

Günün sonraki bir vaktinde, 500 imzayla seçilen eski müftü olan, Ali Bey oğlu Mehmet Nuri Efendi, Şeyh Şerif'le beraber kasabada çalıştı ve ahaliyi düzenin sağlanacağı hususunda ikna etmeye çalışti. Ve tesadüfen, Emperial Osmanlı Bankası müdürü, valinin isteği üzerine şeyhe hiç bir kayıpları olmadığını söyledi. Bununla beraber, yağma sürdüğünden, akşamda doğru banka yöneticileri bütün değerli

şeyleri bir arabayla Harput'a götürdüler.

26 Mart

Gün esnasında, kasabanın ileri gelenleri, ahalı arasından bir milis örgütlemeye çalıştilar; fakat fazla istekli yoktu. Çünkü bütün nüfus her zaman olduğu gibi silahlı olduğundan, isyancıların silahlarını ellerinden alacakları korkusuyla silahlarını göstermek istemiyorlardı.

Bununla beraber, ordunun bir subayı olan Rasim Bey, halka biraz cesaret vermede başarılı oldu ve hemen akabinde isyancılara saldırdılar: geride 50 ölü bırakılarak isyancıları kasaba dışına sürdüler; ahalı arasında da eş sayıda kayıp vardı.

27 Mart

Subaylar ve memurlar saklandıkları yerlerden çıktılar ve bazıları üniformalarını giydi. Isyancıların bir kısmı hala kasaba dışında milislerin başarısızca saldırdıkları bir evi ellerinde tutuyorlardı.

28 Mart

vali ve vekili bütün hükümet hizmetlerinin açıldığını ilan etti ve banka yöneticileri kasabaya geri döndü.

Ankara'daki hükümet, ahalije tebriklerini gönderdi ve askerlerin derhal geleceğini bildirdi. Telgraf haberleşmesi sansür ediliyordu ve mektuplar açık postalanıyordu.

Mart'ın 28'i ve 16 Nisan arasında, Nureddin Paşa kumandasındaki 17. Fırka geldi, fakat isyancılar Murad Nehri'nin doğusunu terketmediğlerinden, askerler kasabanın güvenliği sağlayabilmekten uzaktı; kasaba hâlâ, Dersim Kürtlerinin Mezra'nın kuzeyinde Çemişkezek'teki bir çok aileyi Malatya'ya göçe zorlayan yağmalamaları nedeniyle, panik hali içerisindeydi.

NOTLAR

I.BÖLÜM

1-Şeyh Ubeydullah döneminde en iyi tartışıldığı yer, Wadie Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development". s. 212-289, Hareketi milliyetçi özellikli bir hareket olarak tanımlayan ilk çalışmadır. Ayrıca bakınız; John Joseph, **The Nestorians and Their Neighbours: A study of Western Influence on Their Relationships**, s. 107-113. Joseph, Jwaideh'in tezini kullanış gibi görünülmektedir; bibliyografyasına dahil etmesine rağmen (s. 264), notlarında buna değinmemiştir. Martin van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organisation of Kurdistan**, Jwaideh'le beraber, ondokuz ve yirminci yüzyıllarda Kürtler'in sosyo-politik ve milli tarihleri üzerine en iyi kaynaktır. Fakat, Şeyh Ubeydullah hareketine sadece bir kaç sayfa ayırmıştır (328-329, 444 n.84). Basil Nikitine, **Les Kurdes: Etude sociologique et historique** da Şeyh Ubeydullah isyanlarının ve savaşlarının kısa bir tartışmasını içerir. Benim Şeyh Ubeydullah hareketine ilişkin yazdıklarım Jwaideh'e dayanır. Bedirhan Bey dönemi için bakınız, Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s. 176-212.

2-Kürdistan'daki Müslüman tarikatlarının büyük etkisi için bakınız, van Bruinessen, **Agha Shaikh and State**, s. 249-339; Butrus Abu Manneh, "The Naqshbandiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", **Die Welt des Islams**, 22/1-4 (1984): 1-35; Hamit Algar, "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance", **Studia Islamica**, 44(1977):124-152; Albert Hourani, "Shaikh Khalil and the Naqshbandi Order", **Islamic Philosophy and the Classical Tradition**, ed. Albert Hourani, S. M. Stern ve Vivian Brown, s. 89-104. İslam dünyasındaki Nakşibendi hareketinin daha kapsamlı bir çalışması için bakınız, **Les confréries Soufies dans le monde arabo-islamique: Les Naqshbandis**, ed. Alexander Popović ve Marc Gaborieau, 1989'da basılacak.

3-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.225.

4-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.202. Bedirhan Bey başka bir miras daha bıraktı. Onun doksan civarında çocuğu olduğu belirtilir ki, bunların çoğu, hiç şüphesiz mirasından ilham alarak üzerine,

Kürt milliyetçisi olmuşlardır. Bakınız, Chris Kutschera, *Le mouvement national kurde*, s.20.

5-Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s.62-63. Safrastian, bunu Konsül vekili Clayton'un 11 Temmuz 1880 tarihli raporundan almıştır, s.7(Türkiye, no.5, 1881). Joseph, *The Nestorians and their Neighbours*, s.109-110, Ubeydullah'ın Ekim 1880'de Iran'a saldırmasının nedenlerini belirten benzer bir mektup içerir. Bu mektupta, Ubeydullah, Kürt nüfusu 500.000 aile olarak belirtir. Her aile için beş kişi hesaplanırsa, bu 2.5 milyon insan demektir. Joseph, kaynak olarak *Parliamentary Papers* 100 (1881), cmd.2951, no.47'yi belirtir.

6-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.225, 215.

7-Aynı eser, s.133. 1970'lerde bazı Kürt şeyhlerinin oldukça ilginç gözlemleri için bakınız, van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s.296-332. Ayrıca bakınız, van Bruinessen, "Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said", ,ed. Jochen Blaschke ve Martin van Bruinessen, s.148-151.

8-Aynı eser, s.229-333. Şeyhler, 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunu'ndan yarar sağlayan gruplardan sadece biriydi: ağalar, zengin tüccarlar ve yerel hükümet memurları da fayda sağlamıştır. Bu konu üzerine bakınız, Albert Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq", *Middle Eastern Affairs*, ed. Albert Hourani, s.106-136. Bu, toprak yasasının aşağı Irak'taki etkilerine ilişkin en iyi çalışmalardan birisidir. Bu, Mithat Paşa'nın reformlarının 1869-1871 arası Irak'ta nasıl tarımcı aşıretlerin zararına olduğunu belirtir. Tecrübesizlik, rüşvet ve bilgisizlik nedeniyle, tapular ve senetler aşıretlere, şehirde oturan aşıret reislerine veya zengin tüccarlara verilmiştir. Irak'ta, Mithat Paşa'nın yapmaya çalıştığı reformlar aşıret ittifaklarının dağılmasına katkıda bulunmuştur. Aşağı Irak'taki durumun Kürdistan'dakinden farklı olmasına rağmen, aşağı Irak'ta toprak kanununun aşıret ittifaklarının şeflerinin gücünü azaltmış olan etkileriyle, Ubeydullah gibi şeyhlerin ortayamasına katkıda bulunacak şekilde büyük Kürt emir ve derebeylerinin ortadan kalkması arasında bir paralellik vardır. Tapuların aşıret liderlerine verilmesi, aşıret liderlerini sömürge yönetimlerinin dayanak noktası yapma politikalarının bir parçası olarak, İngilizlerce de sürdürülümüştür.

Bakınız, Albert Jwaideh, "Midhat Pasha", s.135.

9-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.212.

10-Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.228-229.

11-Berlin Antlaşması'nın tam bir metni için bakınız, J.C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record:1535-1914**, I, s.189-191; Ayrıca bakınız, Sir Edward Hertslet, **The Map of Europe by Treaty, IV, 1875 to 1891**, s.2759-2799 (s.2795'daki 61. madde). Herstet'in kitabı haritalarla desteklenmiştir.

12-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.231. San Stefano Antlaşması'nın 16.maddesi, Ermeniler'in Rusya tarafından korunacağını vurgular görünülmektedir. Fakat, San Stefano Antlaşması'nın yerini almış olan Berlin Antlaşması, Rusya'nın böyle bir koruma sağlama hükmünü ortadan kaldırmıştır. Osmanlıları reform programını yürütmeye zorlama sorumluluğu, Avrupalı devletler ittifakına verilmiştir. Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s. 26'da Berlin Antlaşması'nın "Ermeni sorununu uluslararası diplomasi seviyesine" de çıkardığını belirtir. Berlin Antlaşması'nın 16. maddesinin Kürt milliyetçiliğini destekliyor olması gerçeği, bir Ermeni devleti yaratılmasının kesinlikle zararınıydı. San Stefano Antlaşması'nın tam bir metni için bakınız, Hertslet, **The Map of Europe**, IV, s.2672-2696(s. 2686'daki 16. madde).

13-Konsolos muavini Clayton'un Trotter'e yazısı, 11 Temmuz 1880 (Türkiye, no.5, 1881), s.7, aktaran, Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.233.

14-W. M . Ramsay, **Impressions of Turkey during Twelve Years Wanderings**, s.147, alıntılayan Joseph, **The Nestorians and Their Neighbours**, s.104. 4 Haziran 1878'de imzalanan Savunma İttifakı Konvansiyonu'nun 1. maddesinde İngiliz konsolosları tem'in ettiler. Bu bazen Kıbrıs Konvansiyonu olarak adlandırılır. Metin için bkz. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, s.188-189; Hertslet, **The Map of Europe**, IV, s.2722-2723. Kıbrıs Konvansiyonunun önemi için bkz. Dwight Ervin Lee, **Great Britain and the Cyprus Convention of 1878**, s.125-165.

15-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.224; Jwaideh'in s.239-252'deki beyanı Kürt ligi için en iyi kaynaktır; ayrıca bkz. Safrastian, **Kurds and Kurdistan**, s.63. Benim görüşüm Jwaideh'inkini izler. Jwaideh'ten yaklaşık 20 yıl sonra bir Türk tarihçisi, II. Abdülhamid'in

Ubeydullah'ı desteklemiş ve ona silah göndermiş olduğunu teyid eder. Bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *Tarih Dergisi* 32 (1979):436.

16-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.266-267. Ubeydullah'ın İran'a saldırısının sonuçlarından biri, Birleşik Devletlerle diplomatik ilişkilerin kurulmasıydı; Kongrenin bazı üyeleri Şeyh'in Nasturiler'e saldırmasıyla hakarete uğramışlardı.

17-Ibid, s.281; van Bruinessen, "Vom Osmanismus", s.119-120.

18-Hamidiye tartışmasına ilişkin dört kaynağı başvurdum. En iyi açıklama, orijinal dokümanları kullanarak Hamidiye'ye değinen tek makale olan Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s.427-480'dır; M. Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.76-93, Şeyh Sait Isyanı bölgeleri hakkında bazı bilgileri içerir; M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, 7.bölüm, s.113-127, Hamidiye'ye ayırmıştır; Stephan Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies** 9 (Mayıs 1973):139-155'te Sultan II. Abdülhamit'in siyasetlerine ilişkin iyi bir yorumlama sağlar(s.139'daki alıntı).

19-Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s.437'de bu siyasetin bir örneği olarak Sadrazam Said Paşa'nın Ermeniler için bazı reformlar yapmak istemiş olduğunu belirtir. Bununla beraber, II. Abdülhamit, Said Paşa'nın Ermeniler'den rüşvet aldığından dolayı改革ları savunduğunu düşünüyordu. Kodaman, Said Paşa'nın reformlara ilişkin şevkinin onun iki taraflı oynadığını gösterdiğini ileri sürer.

20-Ibid.,s. 438-439; burada, önceki tartışmadan sarıh hale geldiği üzere bu altı amacın nedeni tartışıılır.

21-Duguid, "The Politics of Unity", s. 152.

22-Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s.450, 465; van Bruinessen "Vom Osmanismus", s.121-122; Fırat, **Doğu İlleri**, s.114'te her alayda 1200 adam olduğunu ileri sürer, fakat buna göre her alay tam bir kadroya sahipti ve bu nadiren böyledi. İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonominik ve Etnik Temeller**, s.237'de Fırat'ın rakamlarını tekrarlar.

23-Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari alayları", s.463-471;

Abdülhamit'in emrini detaylı bir şekilde tartışır (s.467-469; bunların ait olduğu aşiret ve alayların adlarını içerir); van Bruinessen, "Vom Osmanismus", s.122.

24-Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", s.476.

25-Adı geçen eser, s.478; Fırat, **Doğu İlleri**, s.114, 117.

26-Halid Bey, İkinci Cibran Alayı'nın kumandanı ve 1902'de öldürülmüş olan Mahmud Bey'in oğluydu. Alayın kumandanı olarak yerine Halid Bey geçti. Bkz., Fırat, **Doğu İlleri**, s.124, 149-153; van Bruinessen, "Vom Osmanismus", s.123.

27-Bayram Kodaman, *Abdülhemit Devri Eğitim Sistemi*, s.181-224.

28-Duguid, "The Politics of Unity", s.152-153.

29-Bu Kürt teşkilatlarının benim yararlandığım kısa ve özlü değerlendirmeleri için, bkz. Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s. 297-386 ve van Bruinessen, **Agha Shaikh and State**, s.371-378; Mahammed Emin Zeki, **Hulasat Tarih al-Kurd û Kurdistan min Aqdam al-Unsur Hatta al-An**'ın çevirmeni Ali Avni, Kurdistan Teali ve Terakki Cemiyeti'nin 1900'de kurulmuş, Kurdistan Azm-i Kavi Cemiyeti adlı bir öncülü olmuş olabileceğini ileri sürer (s.319). Yeni bir yayın, **Kürt Milliyetçiliği ve Abdullah Cevdet**, s.29, Ali Avni'nin haklı olduğunu teyid eder. Liceli Ahmet Ramiz bunun kurucularından biriydi.

30-Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.338-340.

31-Aynı adlı eser, s.370, 50 (alıntı); Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.291-293 (burada tarih 1910 olarak verilir).

32-Jwideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.291-293, 302-303 (alıntı).

33-Aynı adlı eser, s.304-306 (alıntı); Jwaideh, isyanları liste halinde sıralar (s.307-329).

34-Kürt Milliyetçiliği, s.52, 53.

35-Zeki, Khulasat Tarikh al-Kurd, s.274-276; Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement" s.361-363. Fırat'a göre, (**Doğu İlleri**, s.136,139), Ruslar 30.000 ölü verdi ve binlercesi tatsak edildi. Ölenlerin

muhtemelen bir kısmının Türk askerleri olduğu belirtilmelidir.

36-Hovannissian, Armenia on the Road to Independence, 1918, s.36.

37-Justin MacCarty, Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire, s.112,115 (alıntı); Hovannissian, Armenia on the Road to Independence, 1918, s.67.

38-Justin McCarty, "Population in Eastern Turkey During World War I", Newsspot 22 (Şubat 1985):5; van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s. 445 n.11; burada FO 371, 1919: 44 A/105775/3050 alıntıdır.

39-Roberts ve Ravendsdale'in raporları, Bilal N. Şimşir, Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938), s.263-290'dadır; aynı eser, bkz., s.126-148.

40-Zeki, Khulasat Tarikh al-Kurd, s.274-275; Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.363-369; Kuzey Irak'taki yıkımın ve nüfus kırimını detaylı olarak anlatır; Bletch Chirguh, La question Kurde: Ses origins et ses causes, s.23; Süreyya Bedirhan, The Case of Kurdistan against Turkey, s.32-33; Nikitine, Les Kurdes, s.296-298.

41- Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, listeyi içerir (s.446 n. 32 ve n.34) ; ve Zınar Silopi, Doza Kurdistan, s.52-54. Bu kitabı ulaşamadım. Silopi, Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Kadri Bey Cemil Paşa'nın takma adlarından biriydi.

42-Kurschera, Le mouvement national kurde, s.29; Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement" s.374-378.

43-Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, s.340; Eric Jan Zürcher, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist movement, 1905-1926, s. 68-105.

44-Kurtchera, Le mouvement national kurde, s.32-33.

45-Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, II,

s.81-87; Sevr Antlaşması'nın bir kopyasını ihtiva eder. III.Bölüm'ün 62,63 ve 64. maddeleri Kürdistan'la ilgilidir. 64.madde, Kürtler'in bir yıl sonra (1921 Güzü) bağımsızlık isteyebileceklerini belirtir.

II.BÖLÜM

1-Van Bruinessen, **Agha,Shaikh and State**, s.445-446, n.24; Fırat, **Doğu İlleri**, s.121-123.

2-Fırat, **Doğu İlleri**, s.142-143.

3-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.371; Fırat, **Doğu İlleri**, s.144-145.

4-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, Azadi'nin 1923'te ortaya çıktığını, fakat 1921'de kurulmuş olabileceğini belirtir. Fırat, **Doğu İlleri**, bu tarihi 1921 olarak verir ve Dersimi, **Kurdistan Tarihinde Dersim**, bunun 1922'de kurulduğunu ve Kurt İstiklal Cemiyeti olarak adlandırdığını söyler.

5-Fırat, **Doğu İlleri**, s.147.

6-Koçgiri isyanına ilişkin ulaşabildiğim sadece tek bir değerlendirme var: M. Nuri Dersimi, **Kurdistan Tarihinde Dersim**, s.120-172. **Koçgiri Halk Hareketleri** başlıklı kitap veya kitapçığının bir kopyasını sağlayamadım.

7-Dersimi, **Kurdistan Tarihinde Dersim**, s.120, 127, bu zamanda 437 kişiden oluşan Parlamentonun 72 Kurt üyesi bulunduğuunu belirtir; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.446 n.37; Frederick W. Frey, **The Turkish Political Elite**, ek 3, s.438-442, ilk Büyük Millet Meclisi'nin üyelerinin bir listesini içerir.

8-Dersimi, **Kurdistan Tarihinde Dersim**, s.129.

9-Aynı eser.(s.131); ikisinin adını verir: Kangooğlu Ahmed Ramizi ve Binbaşı Hasan Hayriye (Hayri).

10-Aynı eser.(s.134,136); bölgede (Koçhisar) Kurt milliyetçiliğinin yayılmasını kolaylaştırmak için toprak bağışını, tereeddüt ederek kabul etti.

11-En azından Dersimi'ye göre böyledir, aynı adlı eseri, s.141.

12-Aynı eser., s.143,149-154, 159-162, Kurtler için 6 185 gibi bir sayı verir. Türk kuvvetlerinin ihtiya ettiği rakam da da yaklaşık aynı rakama işaret eder. Telgraf, Koçgiri aşiretlerinin iki lideri, Mustafa ve Taki ile Dersim'in aşiret liderleri olarak Mustafa, Seyidhan, Muhammed ve Munzur tarafından imzalanmıştır.

13-Aynı eser, s.120-172.

14-Aynı eser., s.171.

15-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.374.

16-Aynı eser., s.9, 455.

17-İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonominik ve Etnik Temeller**, s.270.

18-Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, **Vesikalar**, 47, 48,49,50,51, 52,53, s.937-945. Mustafa Kemal, Küfrevizade Şeyh Abdulkâi Efendi (Bitlis); Abdurrahman Ağa (Şırnak-Şernak); Ömer Ağa (Derşevli); Resul Ağa (Muşaşlı) ve Şeyh Mahmud Efendi ve Cemil Çeto Bey'lere (Gerzan) de, III. cildin vesikalarda yer alan mektupları yazmıştır.

19-FO 371/6369, Kasım 1921, İstanbul İttifak Kuvvetleri Kumandan Generali'nden Savaş Bakanlığı'na. İran ve Türkiye arasında 22 Nisan 1926'ya degen hiç bir antlaşma yoktu. Kürdistan'ın yönetimine ilişkin komite veya komisyon ile yasa tasarısı hakkındaki değerlendirmem, 29 Mart 1922 tarihinde İngiltere'nin Türkiye büyükelçisi Horace Rumbold'un Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği bir telgrafta, FO 371/7781 E 3553/96/95, dayanmaktadır. İngilizler sunulan yasa tasarisının tam bir metnine sahip gibidirler.

20-Van Bruinessen, Azadi'nin faaliyetlerine işaret eden ilk akademisyendir, **Agha, Shaikh and State**, s.373,446-447, n.42; Hava Bakanlığı (Air) 23/411: genellikle adlandırıldığı şekilde Beytüssebap Ayaklanması'na ilişkin ilk değerlendirme, Air 23/411'de Bağdat'taki hava istihbaratının Bağdat Hava Komutanlığı'na çektiği, 8 Aralık 1924 tarihli bir telgrafta bulunur. Ayaklanması'nın liderlerinin bir listesi, 5 Kasım gibi erken bir tarihte kaydedilmiştir. Bundan önce, SSO (Özel Servis Memurları) olarak nitelenen hava istihbarat subaylarının, 8 Ekim ve 21 Ekim tarihli iki raporu mevcuttur; sırasıyla (no. D6, 10/8/24 ve no. J/62, 10/21/24). Bağdat raporu, Kürt bilgi kaynakları dışında kaynaklara dayanıyordu. Bu raporları

bulamadım; fakat 8 Kasım raporu bir kaç detay dışında bütün bilgiyi içerir gibi görülmektedir. Van Bruinessen, FO 371, 1924, E 11093/11093/65'te benzer bir rapor bulunduğu yazmıştır. Bu dokümanı kullanmadım, fakat Irak'ta özel istihbarat sorumluluğuna sahip hava istihbarat raporları kökenli olmalıdır. Beytüşşebap Ayaklanması'na ilişkin değerlendirmeler, Air 5/556, 23/471, 23/436 ve 23/279'da da vardır. Bunları izleyen değerlendirmeler, van Bruinessen'in kullandığı FO 371 dokümanı dahil olmak üzere, 8 Kasım raporuna dayanır gibi görülmektedir. Hava Bakanlığı raporları, FO 371 veya Sömürgeler Bakanlığı kayıtlarından daha kapsamlıdır; çünkü bu Bakanlık Irak'taki ve bir vakada Doğu Türkiye'deki istihbarattan sorumludur. Ben, Hava Bakanlığı dokümanlarını kullandım. FO 371 firarilerin isimlerini vermez; fakat Hava Bakanlığı raporları verir.

21-Air 23/411, 5 Kasım 1924.

22-Air 23/411, 8 Kasım 1924.

23-27 Kasım 1924 tarihinde Sömürgeler Bakanlığı'na gelen Air 5/556 onbeş sayfa uzunluğundayken, 8 Kasım raporu sadece dokuz sayfadır. Telgrafların Bağdat'tan Londra'ya ulaşması genellikle altı ile yedi gün sürgünden, 8 Kasım ve 20 Kasım arasında rapora daha fazla bilgi eklenmiştir. Değerlendirmeye Musul'daki SSO tarafından bazı bilgiler eklenmiş gibidir. Raporu yazan memur elyazısıyla şu notu düşmüştür: "İsimler hakkında orijinale bakınız"; burada S15428 kastedilir.

24-8 Kasım 1924 raporunda, Kürt aşiret üyelerinin Türk ordu birimlerine hububat taşımak zorunda bırakıldıkları da belirtilmiştir. Geri verilirken, alındığından daha az hububat verilmiştir. Türk kumandanlar karşılığını ödemeden hayvanları da almıştır. Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.43'te de ilk şikayetlere ilişkin bir liste vardır; aynı liste van Bruinessen, "Popular Islam, Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)", **Religion and Rural Revolt**, ed. Janos M. Bak ve Gerhard Benecke içinde (Köyü Çalışmaları Üzerine Dördüncü Interdisipliner Workshop'a Sunulmuş Makaleler University of British Columbia), s.294'e dahil edilmiştir; "Vom Osmanismus", s.143-444'te de bir liste vardır. Van Bruinessen'in listesi yukarıda de濂ilen FO 371'den kaynaklanır. I. Liste daha kapsamlıdır. Şikayetlere ilişkin çok az farklı bir liste de 8 Kasım tarihli Air 23/411 raporunda mevcuttur. Fİllen, Kasım 1921 gibi erken bir tarihte benzer Kürt şikayetlerinin bir özeti vardı: Türkler'in, Kurtler'i Avrupa'ya bir heyet gönderebilselerdi isteyeceklerini düşündükleri, benim sıraladığım onbir

talebe benzer yedi talep. Bkz. İstanbul İttifak Kuvvetleri Kumandan Generali'nden Savaş Bakanlığı'na, Fo 371/6369, no.464, Kasım 1921.

25-Air 23/411 8 Kasım 1924. Bu, özellikle Irak'ta Azadi'nin yanlış hapselanmasıının ve zayıf örgütlenmesinin başka bir örneğin, Seyyid Taha'nın konumu çok az anlaşılabilirmişdir. 15 Haziran 1925'te, Erbil'deki 550, H.W. Foote, kendisinin Seyyid Taha'nın İhsan Nuri, Tevfik Cemal veya Ahmed Rassim'le ilişkilerini keşfetmede başarısız olduğunu rapor etmiştir. Seyyid Taha, üç firariyi Foote ile tartışmaya isteksiz görünümüştür. Seyyid Taha, Foote'a üç adamın gerçek kahramanlar olduğunu düşündüğünü ve İhsan Nuri'nin zekası ve kapasitesi hakkında müsbat düşündüğünü söylemiştir. Taha, bunların son faaliyetlerine veya "herhangi bir Kürt Komitesi" ile bağlantularına ilişkin tam bir kayıtsızlık göstermiştir. Üç firarı subayın "kendisine çok az şey anlattığını" söylemiştir. Seyyid Taha, onları onlomak istedikleri yer olan Revanduz'da kalabilecekleri fikrine kapılmış ve "kuzeýden başka emirler gelmezse" spekülasyonunda bulunmuştur. Bkz., Air 23/436, "Investigation of Bayt-Ash Shabab", 15 Haziran 1925.

26.Air 23/436, 7 Şubat 1925. Bu rapor, Bağdat'taki Hava Komutanlığı'ndan bir SSO (yüzbaşı) tarafından yazılmıştır.

27-Örneğin, İngiliz istihbaratı o zaman Irak'ta bulunan dört ünlü Kürtle birlikte, İhsan Nuri'nin kariyerini araştırmıştır. Bunlar, İngiliz hükümetinin koruması altında olduklarıdan ve Anglo-Irak hükümetinde görev almak istediklerinden dolayı, değerlendirmeler doğru olarak kabul edilmiştir: Zeynel Abidin, İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti'nin önceki başkanı; Türk ordusunda daha önce kurmay subayı olarak vazifeli olan Salih Zeki Bey; Mülazım Faik, Türk ordusundan bir firarı; ve Mustafa Paşa, İstanbul'da Türk ordusunun 1917-1920 esnasındaki yargı kanadı eski başkanı. Bu dört adam, İhsan Nuri'nin veya diğer firarilerin casus olmasının imkansız olduğunu düşünüyorlardı. Bkz., Air 23/436, 7 Şubat 1925. Türk mektuplarının kopyaları yukarıda deñinilen raporda bulunabilir. 6 Ağustos 1926 itibarıyle, İngilizler ele geçirilen posta torbasındaki bütün Türk mektuplarının şifrelerini çözmüşlerdi. Air 23/436, 6 Ağustos 1925, Türk ve Kürt beyannamelerini İngilizce tercümeleriyle beraber ihtiva eder,

28-Bu kongreye ilişkin tek değerlendirme, van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.377-378'dedir ve sözlü kaynaklara dayanır. Devlet Arşivleri Bürosu'nda bu kongreye deñinen hiç bir dokuman bulamadım. Bu, Azadi'nin hareketini gizlemede oldukça başarılı olduğunu bir

göstergesi olabilir. Türk istihbaratı bunun farkında gibi görülmektedir. Burada benim değerlendirmem van Bruinessen'i izler.

29-FO 424/261, Henderson'dan (İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi) Mac Donald'a (İngiliz Dışişleri Bakanı); Air 5/556, s.12, Cizre'de diğer bir Türk-Kürt kongresinin daha yapılmış olduğunu belirtir.

30-Air 23/411, 8 Kasım 1924.

31-Air 5/556, 27 Kasım 1924,

32.A.g.e.

III.BÖLÜM

1-Benim "The Second Time Around: British Policy towards the Kurds, 1921-1922" (27, 1987: 91-102) adlı makalemdeki malzemeyi kullanmam için izin veren **Die Welt des Islams**'ın editörlerine teşekkür etmek istiyorum.

2-Hakkında yazılmış bütün değerlendirmelerde, E. W. C. (Edward William Charles), Noel'i hayli uzun, verimli ve maceracı bir kariyeri olduğu yazılıdır. Sömürge Bakanlığı kayıtlarında, onun Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya ve 1919'da tutsak edildiği Gilan'da Kuçak Han Cangallileri arasında, Bahtiyar ve Kürtler arasındaki kahramanlıklarına ilişkin oldukça kapsamlı raporlar vardır. Noel, hükümete atandığı Hindistan'da, Pathanlar ve Kuzeybatı sınır aşiretleri arasında da faaldi. Sir Arnold T. Wilson, **Mesopotamia 1917-1920: A Clash of Loyalties**, s.31-37, 127-129'da Noel'in iyi bir portresi vardır. Noel, Kürtler arasındaki tetkikatı ve casusluğuna ilişkin 77 sayfalık bir tez yazmıştır: **Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan, from June 14th to September 21st, 1919**. Bu raporun bir kopyası FO 371/5068'de de bulunabilir. Noel başka bir eser daha yazmıştır, **Note on the Kurdish Situation**. Noel Mart 1921'deki Kahire Konferansında da mevcuttu. Oradaki rolü için, bkz., Aaron S. Klieman, **Faoundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921**, s.110; ayrıca bkz., FO 371/6343, raporları bulunabilir, özellikle ek 10, "Fourth Meeting of the Committee of the Middle East Department, 15 March 1921".

3-Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim, s.122.

4-Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement", s.485; C. J. Edmonds, **Kurds, Turks and Arabs: Travel and Research in Northern Iraq, 1919-1925**, s.264-385.

5-FO 371/5068, 13 Nisan 1920.

6-Aynı eser.,bkz. ek A.

7-İraq'taki "Hava Planı"na ilişkin binlerce doküman vardır. Özellikle bkz., CO 730/32; Air 20/526. Siyasi endişeler için bkz., Peter Sluglett, **Britain in Iraq, 1914-1932**, s.254-270.

8-Aynı eser.

9-Kahire konferansının öneminin en iyi tartışıldığı yer, Klieman, **Foundation of British Policy**'dir; FO 371/6343, orijinal dokümanların 157 sayfa tutan kopyalarını içerir.

10-FO 371/6343, s.21.

11-Klieman, **Foundation of British Policy**, s.110; FO371/6343, s.59-61.

12-CO 730/2, Mezopotamya İstihbarat Raporu no.13, 15 Mayıs 1921, Reader Bullard'ın zabıtlarıyla.

13-CO 730/2, no.153,2 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e.

14-CO 730/2, no.148, 9 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a ; no,169, 8 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e; 15 Haziran 1921, Churchill'den Orta-doğu Masası'na.

15-CO 730/2, no.201 ve Folio s.612; bu, Sömürgeler Bakanlığı'na 21 Haziran 1921'de geldi. Bu, Cox'tan Churchill'e çekilmiş olan bir telgrafın açıklamasıdır.

16-Aynı yer., Folio s.614.

17-FO 371/6346, no.209, 21 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e. No.201 Sömürgeler Bakanlığı'na sabah 11'de, no.204 akşam 5:18'de geldi.

18-CO 730/9, no.476, 11 Mayıs 1921, Rumbold'dan Curzon'a.

19-Fo 371/6369, 11 Kasım 1921, istihbarat raporu, İstanbul'dan

Dışişleri Bakanlığı'na.

20-CO 730/7, 26 Kasım 1921, istihbarat raporu, Constantinople'dan Sömürgeler Bakanlığı'na.

21-FO 371/6346, no 521, 25 Mayıs 1921, Rumbold'dan Curzon'a; 1 Haziran 1921, Rumbold'dan Amery'e (Winston Churchill'den önceki Sömürgeler Bakanı).

22-Fo 371/6346, no.162, 13 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e.

23-Fo 371/6346, 5 Mayıs 1921, Shuckburg'den Dışişleri Bakanlığı'ndaki siyaset alt müsteşarına.

24-FO 371/6346, 24 Mayıs 1921, Shuckburgh'dan Dışişleri Bakanlığı'na; 31 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e; 14 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a.

25-CO 730/2, no.196, 24 Haziran 1921, Churchill'den Cox'a.

26-CO 730/2, no.109, 25 Mayıs 1921, Churchill'den Cox'a.

27-CO 730/2, no.211, 2 Temmuz 1921, Churchill'den Cox'a; FO 371/6346, no.162, 13 Mayıs 1921, Curzon'dan Churchill'e; CO 730/2, no.216, 21 Haziran 1921, Cox'tan Churchill'e (J. H. Hall'in muhtırasıyla).

28-CO 730/4, no.433, 21 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e; no.424, 26 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e.

29-CO 730/4, no.433, 21 Ağustos 1921, Cox'tan Churchill'e; 8 Eylül 1921, Churchill'den Cox'a.

30-CO 730/5, no.503, 20 Eylül 1921, Cox'tan Churchill'e.

31-Aynı yer.

32-CO 730/5, 27 Eylül 1921, Reader Bullard'ın, Cox'un 20 Eylül tegrafına ilişkin muhtırası.

33-CO 730/5, no.423, 3 Ekim 1921, Churchill'den Cox'a.

34-CO 730/5, no.534, 29 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e; 31 Ekim 1921, Oliphant'dan (Dışişleri Bakanlığı) Cox'a; FO 371/7781, 18 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e.

35-Co 730/6, no.616, 25 Ekim 1921, Cox'tan Churchill'e.

36-Aynı eser.

37-Co 730/6, no.519, 11 Kasım 1921, Churchill'den Cox'a. Churchill, Mart 1922 Londra Konferansı'ndaki Pourparlers'den bahsediyor olmalı

38-CO 730/6, 28 Ekim 1921, Cox'dan Churchill'e. Cox'un önerileri "Çok özel" olarak işaretlenmiş bölümde bulunuyor (s.485-489). Cox'un telgrafları bazen 55824 olarak geçer. Metindeki alıntılar bu telgraftandır.

39-CO 730/6, Bullard'ın 9 Kasım 1921, Cox'dan Churchill'e.

40-CO 730/6, Bullard'ın 9 Kasım 1921 tarihli muhtırası.

41-Aynı yer., Meinertzhagen'in muhtırası.

42-Aynı yer., Shuckburg'un muhtırası.

43-CO 730/7, no.700, 21 kasım 1921, Cox'dan Churchill'e.

44-CO 730/7, 1 Kasım 1921, Churchill'den Cox'a.

45-Aynı yer., Churchill'in 7 Aralık 1921 tarihli muhtırası; Co 730/28. Rawlinson'un raporları ve Sömürgeler Bakanlığı personelinin muhtıraları 4 Mart ile 17 Mart arası tarihlidir ve 200-209. sayfalarda yer alır. Metinde aksi belirtilmemiği takdirde referans bu sayfalara yapılmıştır.

46-Türkiye'de hapisten çıktıktan hemen sonra, Rawlinson, Türkiye'deki faaliyetleri hakkında **Advertures in the Near East** adlı kitabı yazdı (bkz. s.351-353). Ayrıca bkz. Salahi Ramsdan Sonyel, **Turkish Diplomacy, 1918-1923**, raporları, özellikle de Rauf Orbay, Selahaddin Bey ve Vehbi Hoca ile Kemal Atatürk gibi milliyetçi liderler arasındaki farklılıklara ilişkin olanlar, İngilizler tarafından ilginç ve önemli bulunuyordu (**Turkish Diplomacy**, s.163). Bkz., Roderic H. Davison, "*Turkish Diplomacy from Mudros to Lousanne*", Gordon A. Craig ve Felix Gilbert, **The Diplomats, 1919-1939**'da, s.172-209; Briton Cooper Busch, **Mudros to Lousanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923**, s.163-319; Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, s.137-250; CO 730/28, s.207.

47-Rawlinson, **Adventures in the Near East**, s.208 (alıntı), 130-140. Rawlinson'un 1920-1921'de Türkiye'de görevlilikten yapacağı işlerden biri çeşitli milliyetçi subaylar arasındaki anlaşmazlıklarını öğrenmek ve eğer

mümkün olursa, kavgalar yaratmaktı. (Aynı eser, s.267-334; Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s.163; CO 730/28, s.208). Rawlinson, Dersim Kürtlerinin 1919-1920 esnasındaki ayaklanmalarını ve isyanlarını gözlemlemiş veya hiç şüphesiz ilk ağızdan duymuştur.

48-Bu olaylar için bkz., Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s.91-182; Davinson, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", s.172-196; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.137-250. Yayınlanmış İngiliz dokümanlarının detaylı değerlendirmeleri için bkz., *Documents on British Foreign Policy*, ilk seriler, XVI, Greece and Turkey, 1 Ocak 1921-2 Eylül 1922.

49-Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, s.41; Sluglett, *Britain in Iraq*, s.86-87. İlginçtir ki, Şeyh Mahmud Şubat 1923'te zorhla iktidardan indirildi ve Sir Percy Cox aynı ay emekli oldu. Cox'un yerine yüksek komiser Sir Henry Dobbs geçti.

50-En yeni ve en iyi değerlendirmelerden biri , Marian Kent, "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution", *International Journal of Turkish Studies* 3 (Winter 1985-1986): s. 33-51'dir; ayrıca bkz., aynı yazarın "Great Britain and the End of the Ottoman Empire", *The Three Great Powers and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923* (ed.Marian Kent, s.172-205) adlı eserde.

51-Aynı yer., s.45,46 n.88. Churchill-Cox yazışması, Curzon'un kamuoyu önünde veya Lozan müzakerelerini açısından takındığından daha yumuşak bir çizgi takınmaya niyetli olduğunu da belirtir. Kent, bunun nedeninin Curzon ve devlet ve dışişleri bakanlıklarının daimi sekreteri olan Lord Eyre Crove'un E.G. Forbes-Adams'ın İngilizler'in "niyetinde Constantinople ve Ankara'nın daha yumuşak görüşlere sahip ortak bir hükümette uzlaşacakları umuduyla Constantinople'daki hükümetin Türkiye'nin hükümeti olduğu şeklindeki hukuk teorisini bir an önce gerçekleştirmek" istedikleri şeklindeki görüşünü kabul etmeleriydi. Churchill-Cox yazışması ve Kürtler'e ve Irak'taki gelişmelere yönelik İngiliz siyaseti de bu siyasete aykırı olacaktır. Bu, her nasılsa, zafer kazanılmış bir alanda yapılmış bir siyasetti.

52-Air 23/397, "Intelligence Reports on Turkish Internal Affairs 1924-1925". 7 Ekim tarihli rapor "The Projected Militarisation of the Executive" ve 2 Ocak 1925 tarihli rapor "The Oriental and the Occidental Policies" başlığını taşıyordu. Bu, "sahte-oriyental" siyasetin bırakılmasında

Mudanya'nın, 11 Ekim 1922'de imzalansın olan ateşkesin etkili olduğunu belirtir.

53-A.g.e.

54-A.g.e.

55-A.g.e.

56-Aynı eser., 28 Ocak 1925. Bunların ve bu dönemdeki diğer olayların bir değerlendirmesi için bkz., Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*, s.44-51, 73-75; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty system*, s.42,48; Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s.138-139, burada, Mustafa Kemal'in Fethi'nin kabinesinde başka bir taraftar edinebilmek için yeni deniz görevini yarattığı söylenir. Fuat Cebesoy, bunu Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün ateşli taraftarları cephesindeki tam bir siyasi harekat olarak görmüştür.

57-İngiliz istihbaratı, İnönü'nün telgrafı 19 Şubat 1925 Perşembe gecesi saat 10.00'da aldığı rapor etmiştir. Açıkta ki, İngilizler telgraf haberleşmesine ulaşabiliyorlardı; Air 23/397, 21 Şubat 1925, s.9.

58-Aynı eser., 2 Mart 1925, "Turkey: Internal, İsmet Pasha and the Revolt in Kurdistan" başlıklı.

59-Aynı eser.

60-Aynı eser.

IV.BÖLÜM

1-Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s.378.

2-Shaw and Shaw, *The Rise of Modern Turkey*, II, s.384; Chirguh, *La question Kurde*, s.31; van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, s.379 (alıntı), 447.

3-Dersimi, *Kurdistan Tarihinde Dersim*, s.174, Yusuf Ziya Bey'in 1921 baharında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve mustafa Kemal'e karşı olan diğer muhalefetle konuşmuş olduğunu belirtir. Fakat Terakkiper-

ver Cumhuriyet Fırkası Ekim 1924'e deðin kurulmadığından, bu mümkün değildir. Bununla beraber, bir çoğunu tanıdığınıza göre, Yusuf Ziya Bey muhalefet üyeleriyle konuşmuş olabilir. İsyandan sonra, daha sonra göreceğimiz gibi, Kemalistler, üyelerinin isyan hazırlayanlarla bağlantıları olduğunu söyleyerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı gözden düşürmeye çalışmışlardır. Bu suçlama bütün Terakkiperver Fırka üyeleri ve Mustafa Kemal'e karşı olan diğer muhalefet tarafından derhal reddedilmiştir.

4-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.379.

5-Fırat, **Doğu İlleri**, s.151 (Babakurdi aşiretlerini sıralar), 155; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.174 (bu olaylar için Fırat'tan yararlandım); van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.54.

6-Fırat, **Doğu İlleri**, s.157; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.383.

7-Fırat, **Doğu İlleri**, s.157,158-159 (n.1, Şeyh Sait'in yargılanması sırasında Diyarbakır'daki İstiklal Mahkemesi'ne verdiği fetvanın çevrilmiş halini ve onun Hormek aşiretinin liderine göndermiş olduğu mektubun bir kopyasını içerir).

8-Burada, bilgi kaynağı Mela Hesen'in değerlendirmesine dayanan van Bruinessen'i [**Agha, Shaikh and State** (s.384,385)], izliyorum. Mela Hesen, bu toplantılarla mevcut değildi, fakat van Bruinessen onun değerlendirmesinin Fırat'ındinden, (**Doğu İlleri**, s.159-160), muhtemelen daha doğru olduğunu düşünür. Van Bruinessen sınırların çizilmiş olduğu toplantıya ilişkin bir tarih vermez, fakat verilen bilgi bunun Melekan'daki 8 Ocak toplantısı olduğunu gösterir; Aynı eser., s.447, n.59. Eğer sınırların çizildiği toplantı 8 Ocak'ta yapılmışsa, bunun anlamı, isyan için Mart tarihinin kararlaştırıldığı toplantının Şeyh Sait'in Ocak turunun başlangıcından önce yapıldığıdır. Bu, Kırıkhan'daki 4 Ocak toplantısında gerçekleşmiş olabilir.

9-Behçet Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.24; Metin Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.38 (kitabının Şeyh Sait İsyani'yla ilgili bölümünde, Metin Toker, isyanın kendisinin boyutları üzerine genellikle çok detaylı olan Cemal'in değerlendirmesini yakından, bazen harfi harfine izlemiştir); Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.177; Fırat, **Doğu İlleri**, s.161; van Bruinessen'in **Agha, Shaikh and State** (s.385)'te yapmış olduğu gibi, isyanın tarihini 8 Şubat olarak verir; van Bruinessen'in bu tarihi, Fırat mı

yoksa Mela Hesen tarafından mı verildiği şekliyle kabul ettiği açık değildir. Cemal ve Toker, her ikisi de isyanın tarihi olarak 13 Şubat tarihini verirler. Bu Cuma günüdür ve bunun anlamı isyana yol açan olayların Pazar günü, 8 Şubat 1925'te meydana geldiğidir.

10-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.397 (alıntı), 30; Fırat, **Doğu İlleri**, s.6-19, 151, 152, Zaza, Kurmancı ve Babakurdilerin kökenlerinin ve aralarındaki farklılıkların bir tanımını verir. Fırat, Zazalar'ın kendilerini Kürt olarak bile kabul etmediğiklerine değinir. Ayrıca, bkz., Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, s.353. Beşikçi Zazalar'ı Kurmançılarından ayırmaz.

12- Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.397, 398.

13- Air 23/33, 5 Nisan 1925. Bu, o zamana kadar ki isyana ilişkin dokuz sayfalık bir özettir. Bilgi kaynağı çoğu bilgiyi o zaman Siirt'te üstlenmiş ikinci Fırkada askeri tabip olan Dr. Ziya Bey'den almıştı.

14- Bu, daha sonra meydana gelen isyanlarda (örneğin, Dersimli Alevi Kürtler'in 1937-38 isyanları), Zaza ve Sünni aşiretlerin, Aleviler'e yardım etmediğikleri manasına da gelir.

15- Van Bruinessen, "Vom Osmanismus", s.146.

16- Van Bruinessen, Kurdistan'daki Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarının kuruluşuna ve gelişmesine bütün bir bölüm ayrılmıştır, **Agha, Shaikh and State**, s.299-352; ayrıca bkz., s379,402-403; burada, van Bruinessen isyan bölgesindeki en önemli şeyhlerin bazlarını bir listesini verir.

17- Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.31; Cemal, **Şeyh Sait isyani**, s.18, burada, Şeyh Sait'in "almişini geçkin" olduğunu söyler. Toker ve Cemal'in tarihleri, Şeyh Sait'in Diyarbakır'daki yargılanması sırasında verdiği ifadeye dayanır.

18- Air 23/236, 3 Mart 1925, Bağdat'taki Al-İstiklal adlı gazetededen alıntı yapar; Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.31. Anlattıklarından çıkarsama yapılrsa, Toker'in Palu'yu ziyaret ettiği aşikardır.

19-Aynı eser, s.32-33; Cemal, **Şeyh Sait isyani**, s.18-19.

20-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.259, 260-261,404.

21- Air 23, dosya 12,16 Mart 1925 no'lü kaynakta, isyancılar "15.000

savaşçı" olarak hesaplamıştır. Raporda, isyan sırasında bölgenin toplam nüfusunun 150.000 olduğu da hesaplanmıştır; ayrıca bkz., Air 23/399 B, burada asileri 7.000 ile 15.000 arasında olduğunu belirten raporlar alıntı yapılmıştır. Bir istihbarat kaynağı, sadece Hoverli'nin reisi ve Midyat aşiretlerinin en büyük reisi olan Haco'nun kontrolündeki aşiretlerin 12.000 savaşçı çıkarabileceğini hesaplamıştır (Air 23/236, 28 Mayıs 1925). Haco bilindiği kadarıyla hiç bir zaman bunu yapmadı.

22-Air 23/399 B. Rapor "Gizli" ibaresi taşıyordu.

23-Aynı eser. Bu, alıntı yapılmış raporun bir taslağıdır.

24-Şimşir, İngiliz Belgeleriyle, s.68-69. Harenc'in piyadelere ilişkin toplam hesaplanması yanlıştır. Onun toplamı 49.000'dir, fakat verdiği sayılar toplam 54.000 yapar. Şimşir, FO 242-263 (s.2-3, no.2/2)'den alıntı yapar. Harenc'in rakamları Bağdat'taki hava istihbaratı tarafından Mayıs sonlarında veya Haziran başlarında yapılan hesaplamalarına dayanır gibi görülmektedir. Bütün bu bilgi, Şimşir ve van Bruinessen'in başvurmadıkları Hava Bakanlığı dosyalarında mevcuttur. Bu bağlamda, Harenc'le aynı hesaplamaları veren FO 371/10867 ile karşılaşılmıştır. Bir raporda (Air 23/397, 11 Mart 1925), hava istihbaratı şunu rapor etmiştir: "Türk-Fransız anlaşmalarında şart koşulduğu üzere, Türk askerlerinin Kürdistan'a Suriye üzerinden demiryoluyla taşınması için gerekli izni sağlamak amacıyla Fethi Bey'in Fransızlar'la görüşüğü biliniyordu". Fransızlar askerlerin geçiş için izin verdiler, fakat Fethi Bey, İngilizler'i düşünerek, Fransız kapitalistlere Musul sınır bölgesinde 100.000 adam getirmeleri gibi çekici imtiyazlar vererek Fransa'nın suç ortaklığını sağlamaya amacı da güdüyordu. Askerler görünüşte Kürtler'e karşı, fakat gerçekte İngiltere ve Irak hükümetine karşı bir gösteri için kullanılacaktı. Bu amaçla, Fethi Bey, Konya ve Adana'da ve Kürdistan dahil olmak üzere bütün "doğu vilayetleri"nde yirmi ile kırk yaş arasındaki bütün erkeklerin seferber edilmesi emrini verdi. Rapor, sonra şunu belirtiyordu: "bu isyanı ateşlemiş olabilir". Başka bir istihbarat subayı, 100.000 sayısının abartı gibi geldiğini; diğer yandan, Türk askeri yetkililerin 30.000 portatif çadır, 3.000 sabit çadır, 50.000 üniforma (kullanılmış veya kullanılmamış), çorap (miktar belirtilmemiştir) ve 200.000 metre jüt torba bezi için iç pazara sipariş verdiği bilindiğini yazmıştır. Eğer Türkler bu malzemeleri yerel olarak tehdik edemezlerse, dışarıdan alınacaktır.

İsmet İnönü 2 Mart'ta iktidara geldikten sonra, seferber edilecek asker sayısı düşünülmüştu. Rapordaki bir muhtıra sadece çağrıılan bütün asker-

ler için yeterli malzeme sağlanmasının olanaksızlığı nedeniyle İsmet İnönü'nün, Fethi Bey'in emrini durdurmuş olmasının mürrükün olduğunu belirtir. raporun son kısmında, isyanın Fethi Bey'in seferberlik emriyle ateşlenmiş olabileceğini söyler. Yeni askerler "asilere karşı" gönderilecek olduklarına göre, Fethi Bey'in emrinin 8 Şubat 1925'ten önce verilmiş olması gerekmektedir, fakat durum böyle değildir. Metinde tartışıldığı gibi, isyanın Mart'ta başlamasına yönelik planlara, Aralık 1924'ün son günlerindeki veya Ocak 1925 başlarındaki bir Azadi toplantısında karar verilmiştir. Fethi Bey'in seferberlik emrini Ingilizler'e karşı gövde gösterisi mahiyetine ve Şeyh Sait İsyani'nın patlak vermesinden önce vermiş olması olasıdır. 8 Şubat 1925'ten önce, Türk hükümeti tarafından "asilik" olarak nitelenebilecek birçok olay olmuştur.

V-BÖLÜM

1-Bkz., 3. bölüm, n.15. İsyanyı yayılmasına ilişkin değerlendirmeler için şunlardan yararlandım, van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.385-393; Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.25-37; Fırat, **Doğuilleri**, s.160,183; Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.38-43 ve 85-88. Toker, Cemal'in değerlendirmesini yakından izler gibi görülmektedir, Cemal de Fırat'ın değerlendirmesini izler. Bu değerlendirmeler farklılık gösterdiğinde, olayları en iyi kuran van Bruinessen ve kaynaklarını izledim. Hava Bakanlığı dosyalarını ve zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'nın kayıtlarını kullandım. Hava Bakanlığı dosyaları bilgilerimize çok şey ekliyor. Irak üzerindeki potansiyel etkisi nedeniyle, isyana büyük ilgi gösteren hava istihbaratı tarafından sistematik ve kronolojik olarak tutulmuş, o günlere ait kayıtları vardır.

Örneğin, Hava Bakanlığı kayıtlarında, "*Kurdish Rising in Anatolia*" başlıklı dört kalın dosya vardır. I.Bölüm, Air 23/236, 26 Şubat 1925 ile 6 Haziran 1925 dönemiyle ilgili 66 ek içerir. II.Bölüm, Air 23/237, 54 ek içerir ve 18 Haziran 1925 ile 9 Eylül 1925 dönemine ilişkindir. III.Bölüm, Air 23/238, 101 ek içerir ve 15 Eylül 1925 ile 15 Nisan 1926 dönemine ilişkindir. IV.Bölüm, Air 23/239, 83 ek içerir ve 15 Nisan 1925 ile 3 Ocak 1927 dönemini kapsar. Bu dosyalardaki bütün dokümanlar, Şeyh Sait'e karşı Türk askeri operasyonlarını anlatan altın madenleridir. Air 23/333, 23/334, 23/279, 23/399, 23/399B ve 23/525 de isyana ilişkin önemli bilgiler içerir. Hava Bakanlığı dosyaları, Şeyh Sait İsyani'nın Türk basınında nasıl görüldüğüne ilişkin neredeyse tam bir kayıt da içerir; bkz. Air 23/236, 5

Nisan 1925.

"Piran Olayı"na ve dolayısıyla isyana katkıda bulunmuş âmillerden birinin, üç karısı ve bir çok çocuğu olan Şeyh Sait'in, çok yakında ilan edilecek olan medeni kanuna göre bütün varislerine eşit miras bırakmak zorunda kalacağını ve yine yeni medeni kanunun poligamiyi yasaklayacağını duymuş olması olduğunu belirten Toker, Türk değerlendirmelerinin iyi bir harmanını sunar (**Şeyh Sait ve İsyani**, s.39).

2-Fırat, Doğu İlleri, s.162 n.1 ca n.18. Kürtler'ce seferber edilen savaşçıları toplam 15.000 olarak verir; bu sayı çok yüksek gibi görünmektedir.

3-Air 23/279, isyana ilişkin farklı istihbaratları bir araya getiren uzun bir rapordur. Başka iki subay kaçtı ve yakalanmadı: Albay Arif ve Yarbey Adnan (Adhan).

4-Aynı yer. İngilizler, şimdi isyancıların 8.000 kişilik bir güç olduğunu hesaplıyordu. 1 Mart civarında, Balu aşiretlerinin reisi Necip (Nacep) Ağa, 1.000 olarak hesaplanan mahiyetiyle beraber isyancılara katıldı. Fırat bu sayıyı Şeyh Sait'in "komutasında 20.000" olarak verir, **Doğu İlleri**, s.163. Benim önceki hesaplarımı göre, bu oldukça çok görünür. Eğer Fırat'ın sayılarını kabul edersek, bunun anlamı isyana en azından 25.000 adamın katılmış olduğunu söyleyebiliriz. Savaş, binlerce adamın savaştığı Diyarbakır'daki mücadelelerle eş zamanlı olarak diğer cephelerde sürüyordu. Yargılanması sırasında Şeyh Sait'in kendi ifadesine göre 3.000 adamı vardi. Türk hükümeti onun kuvvetlerini 5.000 olarak hesaplıyordu. Bir Diyarbakır sakini, isyancılar Diyarbakır'ı işgal etmeye başaramadıklarında sonra 10.000 adamın şehrin kuşatılmasında yer aldığı spekulasyonunu yaptı (FO 371/100869). Bu, "Sur l'insurrection du Kurdistan de février à avril 1925" başlığıyla Fransızca olarak yazılmış bir görgü şahidi değerlendirmesidir. Van Bruinessen, benzer, belki de aynı kaynağı alıntılar, **Agha, Shaikh and State**, s.447 n.62 ve FO 371/E 3340/1091/44.

5-"*Sallallahu alayhim! Ya Allah! Teslim! Teslim!*" (Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.32); Fırat, **Doğu İlleri**, s.163-164, 167-169 (Kiğı ve Hormek aşiretlerine Mustafa Kemal de dahil olmak üzere Türk yetkililerin gönderdikleri kutlama telgraflarının bir listesini sunar); Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.35, duvarda gediğin açıldığı büyük savaşın 7 Mart'ta meydana geldiğini belirtir.

6-Fırat, Doğu İlleri, s.164; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.180-181.

7-Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s.165, yüksek gibi görünen 5.000 isyancı sayısını verir; s.181, Şeyh Yado'nun Çapakçur dağlarında kaldığını ve Suriye'ye kaçtığı 1927'ye dekin Türk kuvvetlerine karşı gerilla savaşı yürüttüğünü belirtir.

8-FO 371/10837. Rapor tam olarak "*Diary of Events at Mezreh (Mamouret-el-Aziz)*" başlığını taşıır (kasabada yaşayan bir Avrupalı tarafından yazılan bir mektuptan, bkz.ek VIII); aynı doküman olması muhtemel olan, van Bruinessen ve FO 371 E2359/362/65 ile karşılaşmanız. Var Bruinessen, raporun kısmi bir tanımını verir, **Agha, Shaikh and State**, s.389: bkz., yukarıdaki n.4. Ben kitapta kullanılmış kaynaklardan yararlandım. Açıkta ki, özellikle Almanya, Sovyetler Birliği, Yunanistan ve Türkiye'deki arşivlerde, Şeyh Sait Isyanı'ha ilişkin değerlendirmeler vardır. Bu bağlamda, Fransız arşivleri zengin olmalıdır. Bununla beraber, belirttiğim gibi, bir çok Fransız istihbarat raporu, benim kullandığım İngiliz arşivlerinde mevcuttur.

9-Fırat, Doğu İlleri, s.167-169; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

10-Fırat, Doğu İlleri, s.169,170, isyanın önemli dört bölgesini de verir; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

11-Fırat, Doğu İlleri, s.171; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.388. Fırat, **Doğu İlleri**, s.173-176, Hınıs'taki Türk kumanlarının 13 ve 14 Mart 1925'te gönderdiği şükran telgraflarının tam listesini kaydeder.

12-Fırat, Doğu İlleri, s.176,177; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.178.

13-Fırat, Doğu İlleri, s.177; Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**, s.179, bunun Şeyh Sait'in oğlu Abbaseddin olduğunu söyler. İzleyen aylarda ve yılda Ali Rıza, isyan için yardım edeceklerini düşünerek Irak'taki İngilizler'le ve Ermeni-Kurt örgütü Tashnak-Hoybun ile yakın ilişkiyi sürdürdü. Hava Bakanlığı dosyalarında, onun faaliyetlerine ilişkin bir çok değerlendirme vardır. Hasananoğlu Halid, Malazgirt'e 1926 baharında döndü.

14-Fırat, Doğu İlleri, s.180. Bunu, Hormek aşiret ordusunun kuman-danı Şerif Efendi (Fırat)a gönderdiği bin mektup veya telgrafta belirtmiştir.

15-Van Bruinessen, Agha, Shaikh and State, s.312, Şeyh sait'in 14 Nisan'da yakalandığını belirtir. Van Bruinessen burada hiç bir dipnot vermez ve öyle anlaşılıyor ki, bilgi kaynaklarına ve Cemal'e (**Şeyh Sait İsyanı**, s.72) dayanır. Cemal'in 15 Nisan tarihi ise Türk hükümetinin resmi açıklamasına dayanır. Metin Toker (**Şeyh Sait ve İsyanı**, s.98), Cemal'i izleyerek, Şeyh Sait'in 14-15 Nisan geceyi yakalanmış olduğunu ve bunun resmen 15 Nisan olarak ilan edildiğini söyler. Shaw and Shaw (**The Rise of Modern Turkey**, s.381), Cemal'i izleyerek bu tarihi 15 nisan olarak verir. Fırat ve Dersimi, iki Kürt değerlendirmesi, Şeyh Sait'in 27 Nisan'da Abdurrahman Paşa köprüsünde yakalandığını belirtir. Ingiliz istihbaratı bu tarihi 15 Nisan olarak verir. Türk hükümetinin Şeyh Sait'in ele geçirilişini daha bunu gerçekleştiremeden ilan etmiş olması olası ise de, kanıtların ağırlığı Şeyh sait'in 15 Nisan veya civarında yakalandığını gösterir gibidir.

16-Fırat, Doğu İlleri, s.181, n.1; tarihler konusunda ayrılıklar vardır. Örneğin, Fırat şeyh Sait ve diğer isyan liderlerinin Çapakçur'u 10 Mayıs'ta terk ettiğini söylerken, Cemal, (**Şeyh Sait İsyanı**, s.93), onların Diyarbakır'a 5 Mayıs'ta vardığını belirtir. Van Bruinessen, (**Agha, Shaikh and State**, s.390-394, 396), Cumhuriyet gazetesinden isyanın bastırılmasının Türk versiyonunu anlatan bir çok karikatür de verir.

17-Türk-Irak sınır müzakereleriyle ilgili yazılmış oldukça çok eser vardır. Mükemmel haritalar içeren en iyi çalışmalardan biri **Question de la frontière entre la Turquie et l'Irak 16 à 30 septembre 1924**'tür. Hava Bakanlığı kayıtlarında bu soruna ilişkin binlerce sayfa bulunur (ör. Air 367, 5/403, 5/389, CO 730/98, 730/100). Son iki cilt, antlaşmaya yol açan ve antlaşmanın kendisine ilişkin müzakereleri içerir.

18-Brüksel Hattı kararı Milletler Cemiyeti'nce konseyin Otuzbirinci Toplantısı sırasında akşam saat 6'da verilmişti; CO 730/83. Bazı raporlar kararın 17 Aralık 'ta verilmiş olduğunu belirtir.

19-Air 23/278.

20-Özellikle, bkz. Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, s.27-29. Cemal, bunu uzunca tartışır. Bu kaynaklara ilişkin bir tartışma için bkz. yukarıdaki n.1; Air 23/236, 13 Mart 1925.

21-Suriye'deki Fransız istihbaratı, bilgilerini İngilizler'le paylaşımlarıdır. İsyancı bölgeye sevk edilen Türk kuvvetlerinin sayısını, genellikle İngilizler'inkinden daha yüksek olarak hesaplarlar. Hem İngilizler hem Fransızlar, Türkler'in isyan bölgesinde ve tabii ki Irak sınırının kuzeyinde 100.000 askerlik bir kuvvete sahip olma niyetinde olduğunu hesaplamışlardır. Fransız istihbarat raporlarına ek olarak Air 23 dosyaları Türk gazeteleri, özellikle Tanin'i büyük oranda kapsar; Air 23/236.

22-Kaynak, Writtenburg-Dessau'dan bir Alman firması olan Hayer, Schroeder ve Froehlich'ten Friedrich Wilhelm Hayer'in bir iş arkadaşıdır (Air 23/399A, 4 Mart 1925).

23-Air 23/236. Bunlar Dariş, Karzi, Boçai, Karnak, Kundan, Çamalla, Teppe ve Sor köylerinin reislerini içerir. Reislerin adları raporda da yer alır, 10 Haziran 1925.

24-Erken Osmanlı havacılığının bir değerlendirmesi için bkz. Pierre Oberling, "The State as Promoter of Technology Transfer: The Early Years of Ottoman Aviation", Turks, Hungarians and Kipchaks: A festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun (Journal of Turkish Studies 8, [1984], ed. Şinasi Tekin ve gönül Alpay Tekin), s.209-214. Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması itibarıyle, Osmanlı hava kuvvetinde sekiz pilot ve on uçak vardı. Air 23/425, 1925-1927 yılları için Türk hava kuvvetleri üzerine önemli miktarda bilgi içerir. Bu raporlar, hava kuvvetlerinin gelişimine özel bir ilgi duyan İtalyan deniz ateşesi Binbaşı Neyroni ile işbirliği içerisinde İngiliz askeri ateşesi Binbaşı Harenc tarafından yazılmıştır. İtalyanlar, Türkiye'ye uçak sağlayan kaynakların başında yer almıyordu.

25-Görünüşe göre Mart'ta veya civarında bkz. Air 23/236, 23/279, 23/280.

26-Air 23/225 (çeşitli subayların maaşlarını belirtir), 23/279.

27-Air 23/280, 23/237, 23/280.

28-Fırat, Doğu İlleri, s.181,182. Nuh Bey, Irak'ta Şeyh Mahmud'la iki yıl kalmıştır. Mayıs 1928'de Nuh Bey, yeğenine, Hacı Oğlu'nun oğlu Medeni'nin, Şeyh Mahmud'un Ararat (Ağrı) Dağı bölgesinde bir Kürt isyanı başlatması için göndermiş olduğu Haydaranlı Hüseyin Paşa'yı öldürmesinin intikamını almak için Şeyh Mahmud tarafından asılmıştı.

29-Bkz. yukarıdaki n.1.Air 23/237, bu tarihler arasında ilişkin 54 ek içerir.

30-Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.119; Air 23/237, 3 Eylül 1925.

31-Air 23/238, 16 Eylül 1925.

32-Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.22,23; İnönü ve grubunu "radikal takımı" olarak niteler; Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.12.

33-Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.26; Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.390, tarihi 23 Şubat olarak verir, fakat kaynak göstermez. Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.41,53, tarihi 21 Şubat olarak verir ve sıkıyonetimin ilanının bir kopyasını içerir. İsyanın iç etkilerinin detaylı bir yorum için bkz. Tunçay, **Tek Parti**, s.127-148.

34-Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.381. Bazları kanundan İngilizce'de Maintenance of Order Law olarak bahsetmektedirler: bkz., Karpat, **Turkey's Politics**, s.47; Weiker, **Political Tutelage**, s.45; Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.67-68. Toker (s.48-49), Mustafa Kemal'in Şeyh Sait İsyani'nın bir sonucu olarak, Başbakanlık için neden Fethi Okyar'dan ziyade İsmet İnönü'yu tercih ettiğine ilişkin renkli bir öykü anlatır. İstiklal Mahkemeleri ilk olarak 29 Nisan 1920'de kurulmuştu. Ayrılıkçı hareketleri ve gerilla hareketlerini ve komünist veya sözde komünist grupları bastırmak için kullanıyorlardı. Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.75, 76-77 (s.82'de Toker gazetelerin ve editörlerinin bir listesini verir).

35-Tunçay, **Tek-Parti**, s.142, Ankara mahkemesinin üyelerinin adlarını verir; Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.118-119; Cemal, **Şeyh Sait İsyani**, s.112-114; Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.381'de Toker gibi, Cemal'i izler ve tarihi 29 Haziran olarak verir. Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.392, Şeyh Sait'in diğer 47 kişiyle birlikte 4 Eylül'de asıldığını belirtir; Toker, s.131, asılanların bir listesini verir. Ayrıca bkz., Air 23/238, 16 Eylül 1925; Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle**, s.89; 23 Mart 1926, Hoare'dan Chamberlain'e.

36-Tuncay, **Tek-Parti**, s.168; Zürcher, **The Unionist Factor**, s.108-109,144; 12 Ocak 1927, Clerk'den Chamberlain'e, 9 Ağustos 1927, Clerk'den Chamberlain'e, 14 Aralık 1927, Hoare'den Chamberlain'e; Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle**, s.107,108,114. Binbaşı Harenc, Niğde civarında 150 kişilik, Karaman ve Konya arasında 300 kişilik Kürt grupları ve Konya

yakınlarındaki Çumra'dan 600 kişilik Kurt kampı görmüş olduğunu belirtmiştir.

37-Şimşir, İngiliz Belgeleriyle, s.114, 119-120; 11 Ocak 1928, Clerk'ten Chamberlain'e, 26 Haziran 1928, Clerk'ten Chamberlain'e, no.46'daki ek, "Aux Vilayets Orientaux: Une nouvelle promotion d'Ibrahim Taly Bey"; 14 Ağustos 1928, Clerk'ten Chamberlain'e. Şimşir'deki (**İngiliz Belgeleriyle**) İngiliz dokümanları, 1938'e kadar olan Kurt olaylarını, isyanlarını ve ayaklanması kapsar.

38-Tunçay, Tek-Parti, s.136-137 n.16. Bir Türk akademisyen olan Tunçay, Süreyya Bedirhan'ın (**The Case of Kurdistan against Turkey**) sayılarını alıntılar ve görünüşe göre kabul eder. Tunçay, Türkler'in 15.000 ile 20.000 arası ölü verdiklerini belirten Abdulrahman Ghassem-lou'dan da (**Kurdistan and the Kurds**) alıntı yapar; Tek-Parti, s.136 n.16'da Ghassem-lou'dan alıntı yaparak, bu sayıyı ve Türk hükümetinin isyanı bastırmak için 60 milyon Türk lirası harcadığını söyleyen Bedirhan'ını verir.

39-Tunçay, Tek-Parti, s.127-128'de, 1972'de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin generalleri tarafından yazıldığından Türk askeri tarihinin resmi bir versiyonu olan **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar** (1924-1938) adlı kitapta kaydedildiği şekilde on sekiz isyanın birlistesini verir. Tunçay, Eylül 1924 Nasturi Isyanı'm Kurt isyanlarıyla doğrudan ilişkili olmadığını düşünür. Aşağıdaki liste Tunçay'dandır. 1.Nasturi Isyanı (12-28 Eylül 1924); 2.Şeyh Sait Isyanı (13 Şubat- 31 Mayıs 1925); 3.Raşkotan ve Raman pasifleştirme operasyonları (9-12 Ağustos 1925); 4.Sason Isyanı (1925-1937); 5.Ilk Ağrı (Ararat) Isyanı (16 Mayıs-17 Haziran 1926); 6.Koçuşağı Isyanı (7 Ekim- 30 Kasım 1927); 7.Mutki Isyanı (26 Mayıs- 25 Ağustos 1927); 8.Ikinci Ağrı (Ararat) Isyanı (13-20 Eylül 1927); 9.Bicar Bastırma Harekatı (26 Mayıs-9 Haziran 1930); 10.Asi Resul Isyanı (22 Mayıs- 3 Ağustos 1929); 11.Tendürük Isyanı(14-27 Eylül 1929); 12.Savur Bastırma Harekatı (26 Mayıs-9 Haziran 1930); 13.Zeylan Isyanı (20 Haziran- Eylül başı 1930); 14.Oramar Isyanı (16 Temmuz-10 Ekim 1930); 15.Uçüncü Ağrı Isyanı (7-14 Kasım 1930); 16.Pülümür Isyanı (8 Ekim, 14 Kasım 1930); 17.Menemen Isyanı (Aralık 1930); 18.Tunceli (Dersim) Tenkil Harekâti (1937-1938).

Bölüm IV

1-CO 730/28, 4-7 Mart 1922.

2-Simşir, İngiliz Belgeleriyle; Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.30, bu gibi değişimlere örnek olarak 17 Şubat tarihli Cumhuriyet gazetesinden alıntı yapar; Tunçay, **Tek-Parti**, s.130-131, Büyük Britanya'nın isyana karışmasını tartışıken, özellikle 1925'te Türkler'e karşı Kurtler'i desteklemenin Büyük Britanya'nın çıkarına olmadığı konusunda Kürkçüoğlu'na katıldığını belirtir.

3-Fo 371, E1229/1091/44, Dışişleri Bakanlığı'ndan D.A. Osborne'un 3 Mart 1925'teki bir muhtırası. Aynı safha, van Bruinessen "Indissolubly" (çözülemez) kelimesini kullanırken benim notlarım kelimenin "Indivisibly" (bölnünemez) olduğunu ve muhtıranın D.A. Osborne tarafından yazdığını ve van Bruinessen tarafından not 16'da (s.448) yazıldığı gibi isimsiz olmadığını gösterir; yine, van Bruinessen, Osborne tarafından kullanılmış kısaltmalara kullanmamıştır.

4-FO 371/10867, E2195/1091/44, 14 Nisan 1925, no.322, 22 Nisan 1925, Lindsay'den Chamberlain'e. Bu aynı cümle Kürkçüoğlu'nda da alıntı olarak yer alır (**Türk-İngiliz İlişkileri**, s.311, n.3).

5-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.311-313, **FO 371/10867, E1360/1091/44**, 4 Mart 1925, Lames Morgan'ın Kurt ayaklanması üzerine notu için . Morgan, belki de Şeyh Sait İsyani'nı Türkler'in 1918'den sonra Kurt milliyetçiliği teşvik etme çabalarıyla bağıdaştırmıştır. Wadie Jwaideh'e göre, "Gerçekte, Türkiye'nin yenilgisi ve zayıflığı zamanında, doğu illerini ermeniler'e kaptırma korkusu içerisindeki Türkler, Kurt milliyetçi gayelerini hızlandırmak ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kurt devletinin kurulması şeklindeki Kurt talebini teşvik etmek için çok şey yapmışlardır. Sevr Antlaşması'nda böyle bir devlet için hükümler bulunduğuundan, onların şamateli Kurt talepleri elle dokunur sonuçlar doğurmuştur. Fakat daha sonra Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında mucizevi Türk dirilişi meydana geldi ("The Kurdish Nationalist Movement", s.383-397, 595).

6-Aynı eser.

7-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.313; ayrıca , FO 371/10837 Harenc'in raporu, Lindsay'den Chamberlain'e 15 Nisan raporuna dahil edilmiştir.

8-Fo 371/1087, 24 Mart, Paris, no.435, 2 Haziran 1925, Lindsay'den Chamberlain'e, no.408, 9 Haziran 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

9-FO 57, no.193, tel no.38, 18 Nisan 1926, Lindsay'den Chamberlain'e; CO 730/99, 17 Nisan 1926, Lindsay'den Chamberlain'e rapor edilmiştir.

10-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.314.

11-Aynı eser.

12-Aynı eser.

13-Sluglett, *Britain in Iraq*, s.125, 138 n.68; Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.301-302. Sömürge, Dışişleri ve Hava Bakanlıklar kayıtlarında bu hususta bir çok rapor vardır. Ayrıca bkz., Peter J. Beck, "A Tedious and Prelious Controversy: Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-1926", *Middle Eastern Studies* 17 (Nisan 1981): 256-276; Jon Jacobson, *Locarno Diplomacy: Germany and the West*, 1925-1929, s.3-91.

14-Beck, "A Tedious and Prelious Controversy", s.269,270 n.59, 276 (referanslar için bkz. s.275 n.54); FO 371/10826, 2 Kasım 1925.

15.Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.302; Beck, "A Tedious and Prelious Controversy", s.270; Peter Edwards, "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings" *Historical Journal* 14 (Mart 1971): 154-160.

16-Edwards, "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings", s.158,159; FO 424/264; Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.300.

17-FO 371/10867, E6883/362/65, 28 Ekim 1925.

18-FO 371/10867, 9 Kasım 1925, Fransa'daki İngiliz Büyükelçisi Crewe'den Dışişleri Bakanlığı'na.

19-Bkz., Beck, "A Tedious and Prelious Controversy"; CO 730/86.

20-FO 371/10867, E6412/362/64. Dürzi isyanına ilişkin daha fazla detay için, bkz. Safuiddin Joarder, *Syria under the French*

Mandate: The Early Phase, 1920-27, s.140-206; Tabitha Petran, **Syria**, s.65-68; Stephan Heusley Longring, **Syria and Lebanon under French Mandate**, s.148-177; A.L, Tibawi, **A Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine**, s.345-349; ayrıca bkz., Philip S. Khoury, "Factionalism among Syrian Nationalists" *Journal of Middle East Studies* 13 (Kasım 1981): 441-469.

21-Fo 371/10869, no.751 (gizli), Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e. Belirtilmelidir ki, Türk-Sovyet antlaşmasının sürmesinin küçük bir olasılık olduğu şeklindeki Alman ve İngiliz görüşüne rağmen bu, küçük değişikliklerle ve düzeltmelerle 19 Mart 1945'e, Sovyetler Birliği tarafından feshedilene deðin sürdürdü. Antlaşmanın metni için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s.123-124.

22-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.303, 304; **FO 371/10808**, 12 Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

23-Rouhallah K. Ramazani, The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in the World Affairs, 1500-1941, s.269-271, antlaşmanın bir özetini içerir. Antlaşmanın tam metni *League of Nations Treaty Series*, VI, s.261-265'te bulunur. Fransızca olarak ve İngilizce özetti bir kopya da **FO 427/264**, no.83, s.73-74, **FO 427/264**, Iran'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'den Chamberlain'e 25 Mayıs 1926 tarihli bir telgrafta mevcuttur; alıntılar bu telgraftandır. Iran, Irak'ı diplomatik temsilcilerin karşılıklı olarak kurulduğu ve iki ülke arasında geçici bir anlaşmanın imzalandığı 25 Nisan 1929'a deðin tanımadı. Nihai bir sınır anlaşması, 4 Temmuz 1932'ye kadar imzalanmadı. Bkz. Ramazani, *The Foreign Policy of Iran*, s.259-266 ve **FO 424/264**, no.71, burada Loraine şunu belirtir: "Iranlı çevreler, bunun bir Iran-Irak anlaşmasına yol açabileceğine inanıyor".

24-Ramazani, The Foreign Policy of Iran, s.270; **FO 427/264**, no.83, s.73-74.

25-Air 125, 15 Mart 1925.

26-Türkmen-Kurt isyanının yoğun olarak anlatıldığı yerler, **FO 416/112**, **Persia: Annual Reports**, 1924 (s.57'den başlamak üzere) ve **Air 23/122** Kasım 1924'ten 31 Kasım 1926'ya **FO 416/112**.

27-CO 730/86, Oliphant'tan sömürgeler müsteşarına, 4 Aralık 1925; **FO 406/56**, E7602/32/65, Lindsay'in önerilerine karşı Dobbs'un detaylı id-

dialarını içerir.

28-Tarık Z. Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s.103.

29-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.306.

30-FO 371/10868, E1927/1786/44, 30 Mart 1926, Lindsay'den Chamberlain'e, D. A. Osborne'un 3 Mart 1925 muhtırası; CO 730/86, 22 Kasım 1925, Lindsay'den Chamberlain'e; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.308-309.

31-Siyonizm üzerine çok miktarda eser yazılmıştır. Fakat burada ele aldığım şekliyle konuya ilişkili olan en iyi ve en yeni kitaplar, Mim Kemal Öke, **Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914** ve aynı yazardan **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**'dir. Öke, verdiği sonuçları İngilizce olarak şurada özetler: "The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)", **International Journal of Middle East Studies** 14 (Ağustos 1982): 329-341; ayrıca bkz. Isaiah Friedman, **Germany, Turkey and Zionism**, 1897-1918.

32-FO 424 (Gizli Baskı), no.50, Temmuz'dan Aralık 1925'e; Lindsay'den Chamberlain'e 16 Ekim, no.50, no.52, 20 Ekim 1925, Lindsay'den Chamberlain'e.

33-FO 406/56, no.62, 23 Ekim 1925; izleyen tartışma bu dokümana dayanır.

34-Aynı eser.

35-CO 730/86, Chamberlain'den Lindsay'e taslak, 5 Kasım 1925. Aynı yazışma şurada bulunabilir: **FO 424 (Gizli Baskı)**, no.63, 30 Kasım, Chamberlain'den Lindsay'e, CO 730/98 ve CO 730/102, "Kürtlerce ifade edilen istekler dikkate alınmalıdır" cümlesini içeren 3. ve 4. paragraflara ilişkin konsey tartışmasının tam bir metnini içerir. Kuzey Irak'ta Kürt otonomisinin Mart 1925 itibarıyla verdiği boyutun detaylı bir anlatımı için bkz. "Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Iraq", CO 730/99'da, 24 Şubat 1926; CO 730/98, Ocak 1926'da, Shuckburgh'den Sir Samuel Wilson'a.

36-CO 730/99, "Memorandum on Administration of Kurdish Districts in Iraq", 12.paragraf. Antlaşmanın resmi bir kopyası İngiltere'de şurada bulu-

nabilir: **Parliamentary Papers Treaty Series**, no.18(1927), cmd.2912. Cmd. 2679'da antlaşmanın bir taslağı vardır. Başka bir kopya da Hurevitz'de (**Diplomacy in the Near and Middle East**, II, s.143-146) mevcuttur, fakat antlaşma için zikredilen künje (1930, **Treaty Series**, no.7, cmd.3488) yanlıştır. CO 731/98'de bir çok kopya ve taslağı olduğu kadar antlaşmaya ilişkin izahatlar da içerir.

37-CO 730/98. Antlaşma üzerine Ortadoğu Masası'nda yazılan notta bir memur 14.maddeye ilişkin şunları yazmıştır: "Ayarlamanın bir çeşit rüşvet niteliği taşıdığı yadsınamayacağından, herhangi bir kamuoyu açıklamasında bu konu üzerinde mümkün olduğunda az durmak arzu ediliyor gibidir". CO 730/98 ve CO 730/100, antlaşma müzakerelerinin, görüşmelerinin, taslaqlarının detaylı değerlendirmelerini içerir.

38- Lindsay'in talimatları için bkz., **Documents on British Foreign Policy**, seri 1a, cilt.1, s.828-829. William Stivers, **Supremacy and Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order, 1918-1930**, s.171 n.95'de, konuya petrol sorunundan yaklaşır ve aynı sonuca ulaşır; ayrıca bkz., aynıazardan "*A note on the Red Line Agreement*", **Diplomatic History** 7 (1983): 23-24.

39-Helmut Mejeher, Imperial Quest for Oil: 1910-1928, ve aynı yazardan Die Politik und das Öl im Nahen Osten ve "*Iraq's External Relations 1921-26*", **Middle Eastern Studies** 13 (Ekim 1977): 340; Sluggett, **Britain in Iraq**, özellikle s.79-80, 103-104, 110-115; Marian Kent, **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1921**, s.126-128, 155-157; Karl Hoffman, **Öpolitik und Angelsächsischer Imperialismus**; Elizabeth Monroe, **Britain's Moment in the Middle East**, s.103; Stivers, **Supremacy and Oil**, s.108-193 ve aynı yazardan," *International Politics and Iraqi Oil, 1918-1928*"", **Business History Review** 55 (Kış 1981): 517-540.

40-İsyancı Türk iç politikasına olan etkisi için, bkz., Robert W. Olson ve W. F. Tucker, "*The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925): A Study in the Consolidation of a Development Uninstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipient (Kurdish) Nationalism*", **Die Welt des Islams** 18/3-4 (1978): 210-211. Temmuz 1927'de İzmir'de bin İngiliz konsolosluk memuru olan Alex K. Helms, Türk parlamentosunun İstanbul'da bir mebusu olan Edip Servet Bey'e, Musul meselesinin çözümünün Türkiye için iyi olup olmadığını sordu. Edip Servet Bey şu yanıt verdi: "Hayır, fakat bu bizim elimizde değildi, Gazi ve İsmet Paşa ne pahasına olsun, İngilizlerle

anlaşmaya karar verdiler ve böyle oldu. Yine, İngiltere'yle açılan yolda ilerlemek istiyoruz." (FO 267/424 [Gizli Basım], 14.kısım, Temmuz-Aralık 1927, not 3).

41-Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz ilişkileri, s.322-323, Lindsay'in Chamberlain'e gönderdiği ve kendisinin ve Sir Henry Dobbs'un Mustafa Kemal ve Tevfik Rüştü ile yaptıkları bir görüşmenin özetini içeren telgraf'tan (FO 371/11557, E6677/6677, 24 Kasım 1926) alıntı yapar. Mustafa Kemal, anlaşılan o ki, Kurtler'in İslami inançlarının geriye dönük olmasının ve ait oldukları Doğu kifayetsizliklerinin, Kurtler'in kendi kendilerini yönetebilmelerini her zaman engelleyeceğine inanıyordu.

42-30 Mayıs 1926 antlaşması Fransa tarafından 18 Şubat 1926'da imzalanmıştı, fakat Fransızlar, antlaşmayı imzalamadan önce Büyük Britanya ve Türkiye arasındaki müzakerelerin sonuçlarını görmek istiyordu. Antlaşmanın bir maddesi, Türkiye ve Büyük Britanya arasında Fransa'nın engel olmuş olduğu 1925 günü ve 1926 başında bir savaş olasılığı varken, Türk mallarının engelsiz geçişyle ilgiliydi (bkz. Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz ilişkileri**, s.315-321).

43-Shaw and Shaw'un (The Rise of Modern Turkey, II, s.381) iddia ettiği gibi Sovyetler Birliği'nin isyanı kıskırkıtıği veya desteklediğine ilişkin hiçbir kanıt bulamadım. Benim sunduğum argüman Sovyetler Birliği'nin onu, o dönemde Kurt milliyetçiliğini desteklemekten alikoymuş diplomatik amaçları olduğunu gösterir. Sovyetler Birliği, özellikle Locarno anlaşmalarının sonucu olan izolasyonunu azaltmak ve Milletler Cemiyeti'ne katılmak istiyordu; Tunçay, **Tek-Parti**, s.131; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz ilişkileri**, s.312-314.

SONUÇ

1-Van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.379, bunu da vurgular.

2-Tunçay, **Tek-Parti**, s.129; van Bruinessen, **Agha, Shaikh and State**, s.405.

3-Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", **International Journal of Middle East Studies** 3 (Nisan 1972): 124-125. Bu makale isyana ilişkin çalışmaların iyi bir bibliyografyasını içerir. Cangalı hareketi için bkz. Edward Abrahamian, **Iran: Between Two Revolutions**, s.110-113; Sepehr Zabih, **The Communist Movement in Iran**, s.14-44. Her iki kitapta da iyi bibliyografyalar bulunmaktadır.

4-Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered", s.125.

5-Bu bağlamda Kemalist rejimin siyaseti için bkz. Ergun Özbudun, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, s.37-47; Tunçay, **Tek-Parti**, s.132-134; M.Civan, "Şeyh Sait Ayaklanması", **1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Sait Hareketi)** adlı kitapta, s.62-66; Ergun Özbudun, "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", s.380-405, özellikle s.389-390. Burada Özbudun, Kemalistler'in, alt orta sınıf ve aylıklı orta sınıf yerine, iki nedenden ötürü, toprak sahibi eşrafla ittifaki tercih ettiğini yazar: yerel eşrafın istiklal savaşına olan katkısı; ve yerel eşrafın modernizasyon programlarına tutucu dinci kitlelerden daha fazla destek vereceği inancı. Özbudun şöyle söyler: bu nedenle "iki grup arasında katı bir değişim tokuş gerçekleşti. Yerel eşraf, askeri-bürokratik elinin modernizasyon programını destekledi; karşılık olarak. Cumhuriyet hükümetleri döneminde herhangi bir gerçek toprak reformunun göze çarpan yokluğuyla kanıtlandığı gibi, topraklarını, statülerini ve yerel etkileşimi ellerinde bulundurmalarına izin verildi". Bkz., Ergun Özbudun, "Social Change and Political Participation in Turkey", s.44; ve Şerif Mardin, "Center-Periphery Relation: A Key to Turkish Politics?", **Daedalus** (Kış 1973):

164-190. Metinde belirtildiği gibi, Kurt toprak sahipleri "Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti"nin ilk ve en önemli destekçileri arasındaydı: yetmişiki Kurt ilk Büyük Millet Meclisi'nin üyeleri idi.

6-Şüphesiz Türkler böyle düşünüyordu. Şeyh Sait İsyani'na Seyyid Abdulkadir'i dahil etmeyi hedefleyen Türkler'in ayrıntılı Tamplinq planı için bkz., Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, s.50-59.

7-Zürcher, **The Unionist Factor**, s.140-167. Bir örnek olarak bu kitabı kullandım çünkü bu, en yeni kaynakları ve bibliyografyayı kullanan, bu döneme ilişkin en yeni kitaptır. Kanaatimce bu kitap, Türk tarihinin bu dönemine ilişkin en iyi değerlendirmeyi de sunar.

8-Tunçay, **Tek-Parti**, s.142-143. Hem Cemal hem Toker, basının eleştirilerini belirtirler; ayrıca bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.139-140, 148, 154n.38.

9-En iyi değerlendirme için bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.142-167 ve Tunçay, **Tek-Parti**, s.161-183.

10-Bu dönemde kabul edilen reformların ve kanunların bir listesi için bkz., Shaw and Shaw, **The Rise of Modern Turkey**, II, s.375-395; Toker, **Şeyh Sait ve İsyani**, giriş.

11-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın "1925 Kurt ayaklanmasında parmağı olmuş olduğu" suçlamaları, İzmir davasına degen yapılmaya devam etti. Davada, suçlama başsavcısı Necip Ali Küçük'a tarafından yapılmıştır. Bkz., Zürcher, **The Unionist Factor**, s.153; Weiker, **Political Tutelage**, s.50; Karpat, **Turkey's Politics**, s.47; Lord Kinross, **Ataturk**, s.452-455; İrfan Orga ve Margarete Orga, **Ataturk**, s.250.

12-İsyanın sonuçlarına ilişkin ilk görüşlerden biri için bkz., Olson ve Tucker, "The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925)", s.195-211.

13-Jafna L. Cox, "A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of Its Role in Iraq, 1919-32", **Journal of Imperial and Commonwealth History** 13 (1985): 158,174, 1919-1923'ün "RAF'ın Irak'ta güvenliği sağlama rolünün ortaya çıkışının ve bu rolün hava hizmetlerine olan önemi açısından mühim bir dönem" olduğunu belirtir.

14-Aynı eser, s.175 n.112, Orta Asya Cemiyeti'nin 30 Haziran 1925'teki yıllık yemeğinde L. S. Amery'nin yapmış olduğu konuşmadan alıntı yapar.

15-A. J. P. Taylor, **English History**, 1914-1945, s.230, 232.

16-Uri Bialer, **The Shadow of the Bomber: The Fear of Air Attack and British Politics, 1932-1939**, s.157. Cox, "A Splendid Training Ground", s.175, 176; "Filistin'deki 1929 ayaklanması, hava gücünün, siviller arasında yüksek zayıflata sebep olması kabul edilmedikçe, yoğun nüfuslu yerlerde kullanılamayacağını göstermiş" olmasına rağmen İngilizler'in 1930'larda bombardıman siyasetlerinde ısrarlı olduklarını da not eder. Bu, benim çalışma alanımın dışında da olsa, Cox'un hava gücünün etkisinin "Sünni hükümet askeri baskıyı çok fazla kullanır hale geldiğinden, Irak'ta gerçek demokrasinin gelişmesini sınırlayıcı" olmasına katkıda bulunduğu gözlemine (s.174) ben de katılıyorum. İngiliz hava gücü, 1936'da Bekir Sıtkı'nın hale başlayıp bugüne dekin sürecek şekilde askeri darbelerin sıralanmasına da katkıda bulunmuş olabilir.

KAYNAKÇA

Arşiv: Devlet Kayıtları Bürosu, Kew Gardens, Büyük Britanya;

Sömürgeler Bakanlığı (Colonial Office, CO)

CO 730: 1, 2, 3, 4, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 28, 29, 32, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 64, 65, 67, 82, 83, 84, 85, 98, 99, 100.

Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office, FO)

FO 371: 5067, 5068, 5069, 5070, 6340, 6346, 6347, 6369, 6485, 7780, 7781, 7782, 7824, 10089, 10121, 10158, 10229, 10821, 10822, 10823, 10824, 10825, 10826, 10835, 10836, 10837, 10867, 10868, 10869, 10893.

FO 406: 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59.

FO 416: 110, 111, 112, 113, 114.

FO 424: 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.

Hava Bakanlığı (Air Ministry- AIR)

Air 5: 256, 292, 338, 389, 403, 433, 449, 477, 543, 558, 566, 762.

Air 23: 122, 125, 126, 142, 151, 236, 237, 238, 239, 262, 263, 278, 279, 333, 334, 374, 379, 399A, 399B, 407, 411, 412, 424, 436, 449, 543, 544, 559.

Bu varaklar, önemli sayıda Fransız istihbarat raporunu da ihtiva etmektedir. İngiliz hava istihbaratı ve Fransız istihbaratı, başka meselerin yanı sıra, Şeyh Sait isyanı hakkında da bilgi alışverişi içinde bulunmuşlardır.

Vesikalar

Birleşik Krallık ile Irak ve Türkiye Arasında Türkiye-Irak Hududunun Tesbitine Dair Antlaşma ve Teati Edilen Notalar.

Ankara, 5 Kasım 1926 (Harita ilaveli), Cmd. 2679. Cmd. 2912'de, bu anlaşmanın karşılıklı tasdik edildikten sonra alınmış bir sureti var.

J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956*, II, s. 143'deki Cmd. no. 3488 yanlıştır.

Kitaplar

Abrahamlan, Edvand, *Iran: Between Two Revolutions*. Princeton; Princeton University Press, 1982.

Allen, Henry E., *The Turkish Transformation*. Chicago: University of Chicago Press, 1935.

Arfa Hasan, *The Kurds: An Historical and Political Study*. Londan: Oxford University Press, 1966.

- Armsrong, Harold, Grey Wolf**, New York: Minton and Balch, 1933.
- Atatürk, Kemal Mustafa, Nutuk**, III. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1934.
- Bak, Janos M., and Gerhard Benecke**, eds. *Religion and Rural Revolt*. Manchester: Manchester University Press, 1928.
- Bedirhan, Süreyya**, *The Case of Kurdistan against Turkey*. Philadelphia: Kurdish Independent League, 1928.
- Beşikçi, İsmail**, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonominik ve Etnik Temeller*, Ankara, E. Yayınları, 1969.
- Bialer, Uri**, *The Shadow of Bomber: The Fear of Air Attack and British Plotics, 1932-1939*. London: Royal Histarical Society, 1980.
- Boyle, Andrew**, *Trenchard*. London: Collin, 1982.
- Busch, Briton Cooper**, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. New York: State University of New York Press, 1976.
- Cemal, Behçet**, *Şeyh Sait İsyani*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Chirguh, Bletch**, *La question Kurde: Ses origins et ses causes*. Kahire: Paul Barbey, 1930.
- Craig, Gordon A., and Felix Gilbert**, *The Diplomats, 1919-1939*. Princeton: Princeton University Press, 1953.
- Dersimi, M. Nuri**, *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası, 1952.
- Edip, Halide**, *Conflict of East and West in Turkey*. Lahor: Sheikh Muhammad Ashraf, 1935.
- Edmonds, C. J.**, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925*. London: Oxford University Press, 1957.
- Fırat, M. Şerif**, *Doğuilleri ve Varto Tarihi*. İstanbul: Saka Matbaası, 1948.
- Foster, Henry A.**, *The Making of Modern Iraq: A Product of World Forces*. New York: Russel and Russel, 1935.
- Frey, Frederick W.**, *The Turkish Political Elite*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1965.
- Friedman, Isaiah**, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*. London: Oxford University Press, 1977.
- Froembgen, Hans**, *Kemal Atatürk*. New York: Hillman Curl, 1937.
- Ghassemloou, Abdul Rahman**, *Kurdistan and The Kurds*. Prag: Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1965.
- Goloğlu, Mahmut**, *Devrimler ve Tepkiler, 1924-1930*. Ankara: Turhan

_____, Erzurum Kongresi, II. cilt. Ankara: Nüve Matbaası, 1968.

Hasretyan, M. A., K. M. Ahmad, and M. Ciwar, 1925 Kürt Ayaklanması (*Şeyh Sait Hareketi*). Uppsala: Jina Nû Yayıncıları, 1985.

Hay, W. R., Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political officer, 1918-20. London: Sedgewick and Jackson, 1921.

Hertslet, Sir Edward, The Map of Europe by Treaty. Cilt IV: 1875 to 1891. London: Her Majesty's Stationery Office, 1891.

Hoffman, Kari, Olpolitik und Angelsächsischer Imperialismus. Berlin: Ringverlag, 1927.

Haurani, Albert, S. M. Stern, and Vivian Brown, eds. Islamic Philosophy and the Classical Tradition. London: Oxford University Press, 1972.

Hovannian, Richard G., Armania on the Road to Independence, 1918. Berkeley: University of California Press, 1967.

_____, The Republic of Armenia. cilt II. Los Angeles: University of California Press, 1971 and 1982.

Huntington, S. P., and C. H. Moore, eds. Authoritarian Politics in Modern Society. New York: Basic Books, 1970.

Hurewitz, J. C., Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914. Cilt II. Princeton: D. van Nostrand, 1956.

Ibrahim, Ferhad, Die Kurdische Nationalbewegung in Irak: Eine Fallstudie zur Problematik ethnischer Konflikte in der Dritten Welt. Islam Kundliche Untersuchungen, cilt 88. Berlin: Klaus-Schwartz, 1983.

Jacobson, Jon, Locarno Diplomacy: Germany and the West, 1925-1929. Princeton: Princeton University Press, 1972.

Jelavich, Barbara, History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries. Cilt II. New York: Cambridge University Press, 1983.

Joarder, Safiuddin, Syria under the French Mandate: The Early Phase, 1920-27. Dakka: Asiatic Society of Bangladesh, publication no.31, 1977.

Joseph, John, The Nestorians and Their Neighbors: A study of Western Influence on Their Relations. Princeton: Princeton University Press, 1961.

Jwaideh, Wadie, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development", P.D. Dissertation, Syracuse University, 1960.

Karpat, Kemal H., Turkey's Politics: The Tradition to a Multiparty System. Princeton: Princeton University Press, 1959.

Kent, Marian, ed. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire,

1900-1923. London: Geeorge Allen and Unwin, 1984

-----, *Oil and Empire: British Policy and mesopotamian Oil, 1900-1921.* New York: Barnes and Noble, 1976.

Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism: 1920-1945.* Princeton University Press, 1987.

Kinross, Patrick Balfour (Lord). *Atatürk.* New York: Wilham Morrow, 1965.

Klieman, Aaron S. *Foundations of British Policy in the arab World: The Cairo Conference of 1921.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Kruger, Karl, *Kemalist Turkey and the Middle East.* London: George Allen and Unwin, 1932,

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926).* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978

Kurt Milliyetçiliği ve Abdullah Cevdet. Uppsala: Jina Nû Yayınları, 1986.

Kutschera, Chris. *Le mouvement national kurde.* Paris: Flammarion, 1979.

League of Nations Treaty Series. Geneva: Printed for secretariat of the League, 1920-1946.

Lee, Dwight Ervin, *Great Britain and the cyprus Convention of 1878.* Cambridge, Mass: Harvard Üniversity Press, 1934,

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* London: Oxford University Press, 1961.

Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq.* Oxford: At the Clarendon Press, 1925.

-----, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History.* Oxford: Oxford University Press, 1953.

-----, *Syria and Lebanon under French Mandate.* Oxford: Oxford University Press, 1958.

McCarthy, Justin. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the empire.* New York: New York University Press, 1983.

Marr, Phebe. *The Modern History of Iraq.* Boulder, Colo: Westview Press, 1985,

Medlicott, W. N., Douglas Dakin M.E. Lambert, eds. *Documents on*

British Foreign Policy, 1919-1939. Series IA, 1925-1929. 7 cilt. London: Her Majesty's Stationery Office, 1966-1975.

Mejcher, Helmut. *Die Politik und das Ölim Nahen Ostens.* Stuttgart: Klett-Colya, 1980.

-----, *Imperial Quest for Oil: Iraq, 1910-1928.* London: Ithaca Press, 1976.

Melek, Kemal. *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926).* Ankara: Üçdal Neşriyat, 1983.

Monore, Elizabeth. *Britain's Moment in the Middle East.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963.

Mumcu, Ahmet. *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi.* İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi, 1979.

Nikitine, Basil. *Les Kurdes: Etude sociologique et historique.* Paris: Imprimerie Nationale, 1956.

Noel, Edward William Charles. *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan, from June 14th to September 21st, 1919.* Basrah: Government Press, 1920. Also in Foreign Office 371/5068.

-----, *Note on the Kurdish Situation.* Baghdad: Government Press, 1920.

Öke, Mim Kemal. *II. Abdülhamid, siyonistler ve Filistin Meselesi.* İstanbul: Kervan kitapçılık, 1981.

-----, *Siyonism ve Filistin Sorunu, 1880-1914.* İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.

Orga, İrfan, and Margarete Orga. *Atatürk.* London: Michael Joseph, 1967.

Özalp, Kazım. *Millî Mücadele, 1919-1922.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971.

Özbudun, Ergun. *Social Change and Political Political Participation in Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1976.

-----, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma.* Ankara: Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, no. 363, 1675.

Petran, Tabitha. *Syria.* New York: Praeger, 1972.

Popović, Alexander, and Marc Gaborieau, eds. *Les confréries soufies dans le monde arabo-islamique: Les Naqshbandis.* Forthcoming. *Question de la frontière entre la Turquie et l'Irak 16 à 30 septembre 1924.* With map. Geneva, 1925.

Ramazani, Rouhallah K. *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941*. Charlottesville: University of Virginia Press, 1966.

Rambout, Lucien. *Les kurdes et le droit*. Paris: Éditions du Cerf, 1947.

Ramsay, William Mitchell. *Impressions of Turkey during Twelve Years' Wanderings*. London: Hodder and Stoughton, 1891.

Rawlinson, A. *Adventures in the Near East, 1918-1922*. New York: Dodd, Mead, 1924.

Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan*. London: Arwell Press, 1948.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Yayıncıları, 1968.

Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. 2 vols. Vol. II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. New York: Cambridge University Press, 1977.

Silopi, Zinnar. *Doza Kurdistan*. Beyrut, 1969 ve Özge Yay. Ankara, 1991.

Simon, Reeva S. *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology*. New York: Columbia University Press, 1986.

Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938)*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1975.

Sluglett, Peter. *Britain in Iraq, 1914-1932*. London: Oxford by Ithaca Press, 1976.

Sonyel, Salahi Ramsdan. *Turkish Diplomacy, 1918-1923*. Beverly Hills, Cal.; Sage Publications, 1975.

Stivers, William. *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey, and the Anglo-American World Order, 1918-1930*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1982.

Tapper, Richard, ed. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. London: Croom-Helm, 1983.

Taylor, A. J. P. *English History, 1914-1945*. Oxford: At the Clarendon Press, 1965.

Tibawi, A. L. A. *Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine*. New York: Macmillan and St. Martin's Press, 1967.

Toker, Metin. *Şeyh Sait ve İsyanı*. Ankara: Rüzgarlı Matbaası, 1968.

Toynbee, Arnold J., ed. *Survey of International Affairs, 1925*. London: Oxford University Press, 1927.

Tunaya, Tarık Z. *Türkiye'nin siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. Siyaset İlmi Serisi, vol. 2, no. 8. İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1960.

Tuncay, Mete. *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayıncılık, 1981.

Turan, İlter. *Cumhuriyet Tarihimiz: Temeller, Kuruluş, Milli Devrimler*. İstanbul: Çağlayan kitabevi, 1969.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938). Ankara Genel Kurmay Harb Tarihi Baklanlığı, 1972.

Van Bruinessen, Maarten (Martin) M. Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan. Published Ph. D. dissertation. Utrecht: Ryksuniversiteit, 1978.

Van Bruinessen, Martin, and Jochen Blaschke, eds. *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und mittleren Orients* 1984. Berlin: Express Edition, 1985.

Weiker, Walter F. *The Modernization of Turkey From Atatürk to the Present Day*. New York: Holmes and Meier Publishers, 1981.

-----, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*. Leiden: E. J. Brill, 1973.

Wilson, Sir Arnold T. *Mesopotamia 1917-1920. A Clash of Loyalities*. Oxford: Oxford University Press, 1931.

Wolf, Eric. *Europe and The People without History*. Berkeley: University of California Press, 1931.

Wortham, H.E. *Mustafa Kemal of Turkey*. Boston: Little, Brown, 1931.

Zabih, Sepehr. *The Communist Movement in Iran*. Berkeley: University of California Press, 1966.

Zaki, Muhammad Amin. *Khulasat Taikh al-Kurd wa Kurdistan min Aqdam al-Usur Hatta al-An*. Cairo: as-Sa'ada Press, 1939.

Ziemke, Kurt. *Die neue Turkei*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1930.

Zücher, Erik Wan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*. Leiden: E. J. Brill, 1984.

Makaleler

Abu Manneh, Butros. "The Naqshbandiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century." *Die Welt des Islams* 22 / 1-4 (1984): 1-35.

Algar, Hamid. "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of its History and Significance." *Staudia Islamica* 44 (1977): 124-152.

Beck, Peter J. "A Tedious and Perilous Controversy: Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-1926." *Middle East Studies* 17 (April 1981): 256-176.

Cwan, M. "Şeyh Sait Ayaklanması." 1925 *Kürt Ayaklanması (Şeyh Sait Harekati.)* Uppsala: Jina Nû Yayıncıları, 1985 içinde 46-75.

Cox, Jafna L. "A Splendid Training Ground: The Importance to the Royal Air Force of Its Role in Iraq, 1919-32." *Journal of Imperial and Commonwealth History* 13 (1985): 157-184.

Davison, Roderic H. "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne." *The Diplomats, 1919-1938*, ed. Gordan A. Craig and Felix Gilbert, içinde 172-209.

Duguid, Stephen. "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia." *Middle Eastern Studies* 9(May 1973): 139-155.

Edwards, Peter. "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings". *Historical Journal* 14 (March 1971): 153-160.

Fineford, Michael. "Laissez-Faire, the 1923 Izmir Economic Congress and Early Turkish Development Policy in Political Perspective". *Middle Eastern Studies* 17 (July 1981): 375-392.

Hourani, Albert. "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order." *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, ed. Albert Hourani, S.M. Stern, and Vivian Brown içinde 89-104.

Jwaideh, Albertine. "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq." *Middle Eastern Affairs*, ed. Albert Hourani, St. Antony's Papers, no. 16. London: Chatto and Windus, 1963, 106-136.

Kent, Marian. "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution." *International Journal of Turkish Studies* 3 (Winter 1985-1986): 33-51.

-----, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923." *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923*, ed. Marian Kent içinde, 172-205.

Khoury, Philip S. "Factionalism among Syrian Nationalists during the French Mandate." *International Journal of Middle East Studies* 13 (November 1981): 441-469.

Kodaman, Bayram. "Hamdiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri." *Tarih Dergisi* 312 (1979): 427-480.

Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus* (Winter 1973): 164-190.

McCarthy, Justin. "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change." *Middle Eastern Studies* 19 (April 1983): 139-151.

-----."Population in Eastern Turkey during World War I." *Newsspot* 22 (February 1985): 5.

Mejcher, Helmut. "Iraq's External Relations, 1921-26." *Middle Eastern Studies* 13 (October 1977): 340-357.

Noel, Edvard. "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings." *Bulletin of the School of Oriental Studies* 1/4 (1921): 79-90.

Oberling, Pierre. "The State as Promoter of Technology Transfer: The Early Years of Ottoman Aviation." In *Turks, Hungarians and Kipchaks: A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun*, ed. Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin (vol. 8 of the *Journal of Turkish Studies* [1984]: 209-214)

Öke, Mim Kemal. "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)" *International journal of Middle East Studies* 14 (August 1982): 329-341.

Olson, Robert W., and William F. Tucker. "The Sheikh Said Rebellion in Turkey (1925): A Study in the Consolidation of a Developed Unconstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipient (Kurdish) Nationalism." *Die Welt des Islams* 18/3-4 (1978): 195-211.

Özbudun, Ergun. "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey." *Authoritarian Politics in Modern Society*, ed. S.P. Huntington and C.C Moore, içinde 380-405.

Stiveres, William. "International Politics and Iraqi Oil, 1918-1928." *Business History Review* 55 (Winter 1981): 517-540.

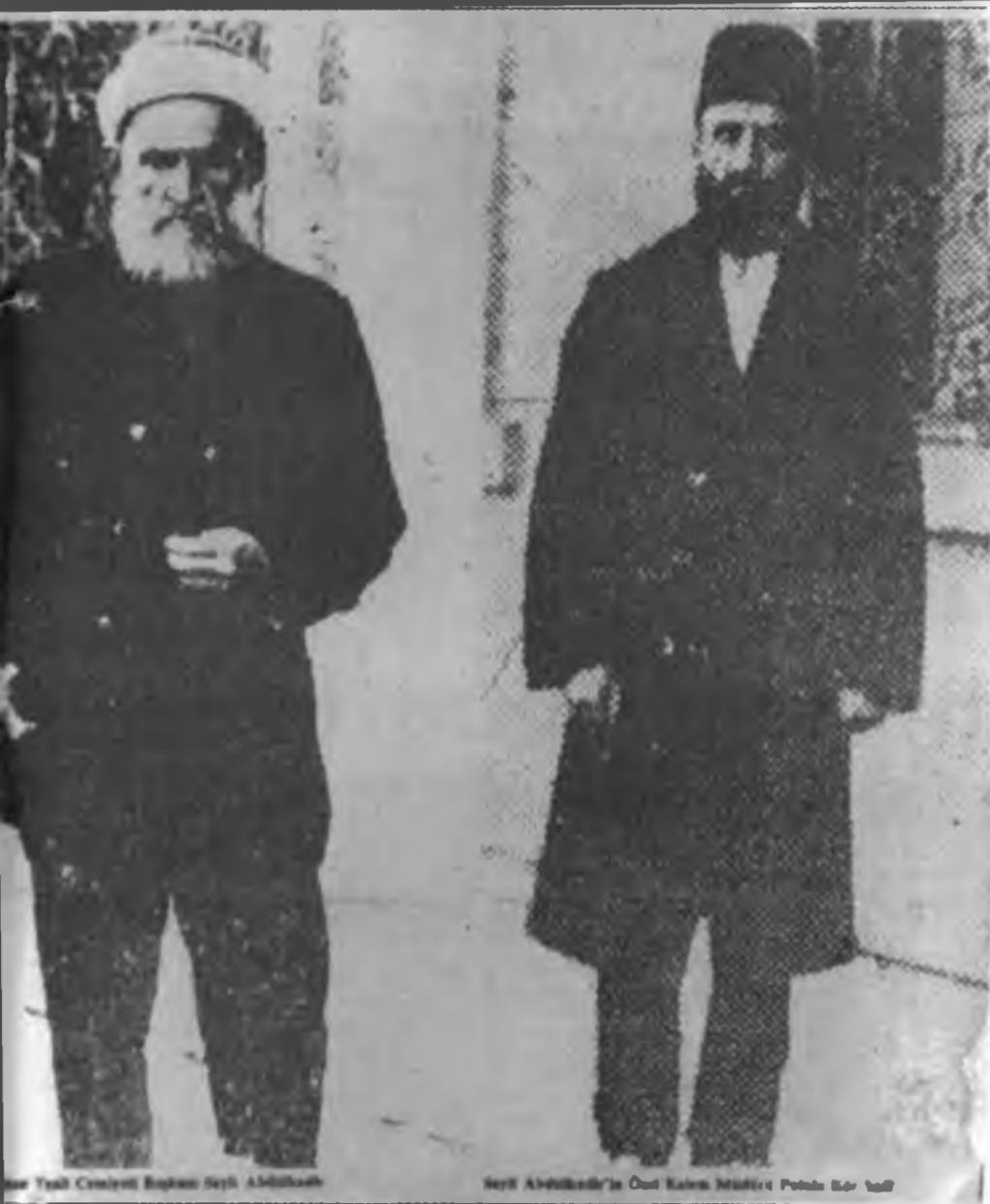
-----."A Note on the Red line Agreement." *Diplomatic History* 7 (1983): 23-34.

Van Bruinessen, Martin. "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt." *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, ed. Richard Tapper içinde, 281-295.

-----."Popular Islam, Kurdish Nationalism and Rural Revolt: The Rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)." *Religion and Rural Revolt*, ed. János M. Bak and Gerhard Benecke içinde, 281-295.

-----."Vom Osmanismus zum Separatismus: Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said." *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients* 1984, ed. Jochen Blaschke and Martin van Bruinessen içinde, 109-165.

Vinogradov, Amal. "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics." *International Journal of Middle East Studies* 3 (April 1972): 123-139.

Kürtistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdulkadir

Seyit Abdulkadir ile Özel Kalem Müdürü Palulu Kör Sadi

- Kürtistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdulkadir, Özel Kalem Müdürü Palulu Kör Sadi ile.

- 1889 Mayısında arkadaşlarıyla birlikte
İttihad-ı Osmâniyi kuran Diyarbakırlı İshak Sükûti.

1889'da bikaç aydınla kurdukları İttihad-ı Osmani Cemiyeti ile İttihad ve Terakki Cemiyet ve Fırkası'nın temellerini atan iki ünlü Kürt: (Solda) Dr. İshak Sükûti, (sağda) Dr. Abdullah Cevdet.

-Dr. Âkil Muhtar, Diyarbakırlı Ishak Sükûtî ve Nuri Beyler (solda) 1898'de Cenevre'de.

-1925 Kürt Ayaklanması'nın Lideri Şeyh Said (önde oturan beyaz sakallı), Harput-Elaziğ Cephesi Komutanı Şeyh Şerif (yanında oturan), bacanağı Binbaşı Kasım (arkada kalpaklı) ve Melikânlı Şeyh Abdullah (arkada siyah sakallı) ile.

-Şeyh Said, yakalandıktan sonra, (1) işaretli.

- Oturanlar: Ortada beyaz sakallı Şeyh Said; solda damadı Şeyh Abdullah, sağda Hasan Haid, en sağda, fesli Cibranlı İsmail Ayakta duranlar: Solda fesli sıvil, Genç Valisi İsmail Hakkı Bey, onun sağında 12. Fırka Komutanı soldan üçüncü, boyunda duran asılı Ali Rıza Bey.

- Şeyh Said, tutuklandıktan sonra Diyarbakır Hapishanesi'nde.

-Şeyh Said askerler arasında.

Şark İstiklal Mahkemesi heyeti. Arkada ortada: Başkan Hâşim Muhittin (Çarıklı), sağda: Avni
Doğan, solda: Lütfî Müftü (Özdeş), önde-sağda: Selim Sarper (Kâtip).

Gökhan Dergahı, Trabzon, Cumhurbaşkanlığı İmzalı 1925 tarihli resmi fotoğraf.

- Şeyh Said daağacında. (Cum. 14.6.1925)

Seyid Said'in ağası Seyid Ali Rıza, İsmailiyye diniye derfesinin 3. imamının müridi ve emiroğlu.

Seyid Said adına İstanbul'da Seyid Abdülkadir ile görüşen, oğlu Şeyh Ali Rıza.

Dünya Savaşı'nda çok sevilen Dr. Said (Bek: Dışişleri) Arşiv, oğlu Muzaffer ile birlikte...

-Şeyh Said İsyanı dolayısıyla idam edilen Dr. Fuad Bey, büyük oğlu Muzaffer ile birlikte.

Ayaklanmada aktif rol alan Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Abdurrahim.

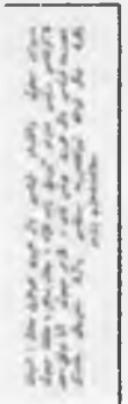
-Seyid Abdulkadir'in oğlu Şeyh Mehmet. Kurdistan Teali Cemiyeti üyesi olup isyan nedeniyle idam edilmiştir.

- Kurt ulusal hareketinde ve kültürel gelişmesinde önemli bir konumu bulunan Celadet Bedirhan.

فوردتے ملشیڈ پر منہ

مکالمہ

۱۷۰

مشهود

350

卷之三

卷之三

10

Öncülerinden Musevi kökenli Mois Kohen (Tekin Alp)ın 1928'de Türk Ocakları'na sunduğu "Türkleştirme" başlıklı kitabının kapağı. Kürt kökenli dönemin Başbakanı İsmet Paşa kitapta şöyle diyor: "Vazitemiz bu vatan içinde bulunulanları behamahal Türk Yapmaktr."

Sevr Konferansı'ndaki Kürt delegesi Şerif Paşa'nın, İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle hesaplaşmasını içeren "Müca-hede-i Vataniye/Muhalefat-ı İttihad ve Terakki: Meşrutiyet'e Doğru Ben ve Hayatım" (1911) basılık kitabıının özgün kapağı.

Prof. Robert Olson: Amerika /Kentucky Üniversitesi'nde Ortadoğu ve İslâm Tarihi öğretim üyesidir. Elinizdeki önemli eserinin yanısıra pekçok kitabı arasında **Iran: Essays on a Revolution in the Making** (1981) ve **The Bath in Syria 1947-1982** (1982) sayılabilir.

Olson'un "**Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyarı**" konulu elinizdeki önemli eseri; bazı devletlerin, Kürt siyasi ve milli gelişmesini reddediyor olmasına rağmen, Kürtler'in, "tarihi" olan bir halk olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Robert Olson'un kendi ifadesiyle, Kürt halkın tarihini ve katkılarını incelemeden Osmanlı ve Türkiye tarihini yazmak, "Amerikalı zencilerin tarihini ve etkisini incelemeden Amerikan tarihini veya Sovyet Müslümanlarının tarihini ve tesirini incelemeden Sovyet tarihini yazmaya benzer". Olson, Türk tarihçilerinin bu bilinçli ihmaliinin, Batılı sosyal bilimcilerin gözünden kaçmadığını da vurgulamaktadır.

Elinizdeki eser; Kürt tarihinin ve milliyetçiliğinin 1880-1925 dönemine ilişkin, Batı dillerinde yapılmış ilk çalışmadır ve yaynevimizin daha önce yayımlamış olduğu **19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler** (Celile Celil) ve **Ağa, Şeyh ve Devlet** (Martin van Bruinessen) adlı eserlerle birlikte çok önemli bir yere sahiptir. Kitap; Büyük Britanya Devlet Arşivleri Bürosu'nda bulunan daha önce kullanılmamış belgelerle oldukça yetkinleştirilmiştir. Yazar; İngiliz, Türk, Ermeni, İran ve Arap tarihine ilişkin yeni malzemeler ve Türk-Ermeni halkları tarihinin en belirleyici dönemine yeni bakışacıkları sunmaktadır. Yaynevimiz, bu yönleriyle eserin önemli bir boşluğu dolduracağı inancındadır.

